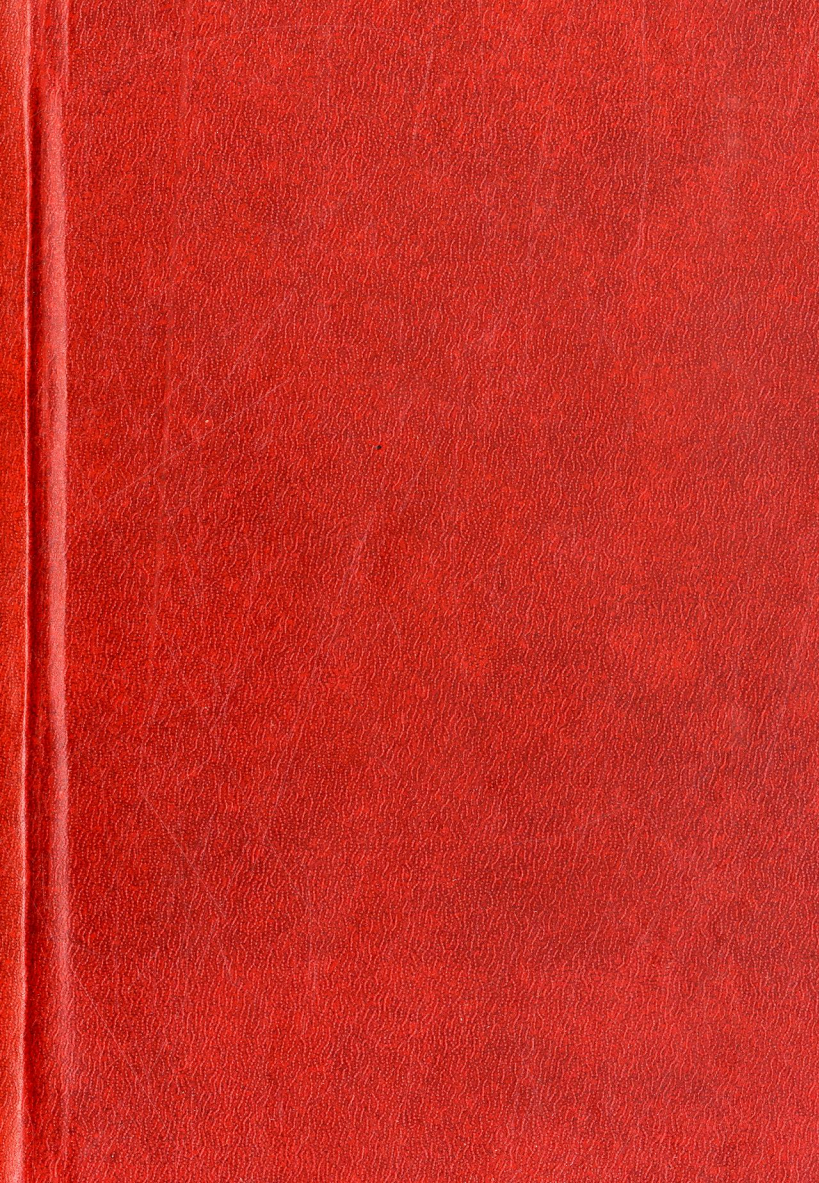

ВІКТОР ПРИХОДЬКО
ПІД СОНЦЕМ ПОДІЛЛЯ

80764

ВІКТОР ПРИХОДЬКО
ПІД СОНЦЕМ ПОДІЛЛЯ

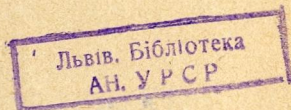
ДРУКАРНЯ ПОВІТОВОГО СОЮЗУ КООПЕРАТИВ
Станиславів, вул. Собіського 28. — ч. тел. 279.

06
W
ВІКТОР ПРИХОДЬКО

(Миковський?)

ПІД СОНЦЕМ ПОДІЛЛЯ

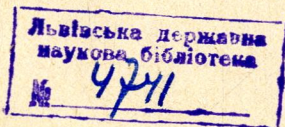
СПОМИНИ

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА «ЧЕРВОНА КАЛИНА»
1931.

T3(24x 348/5, 013

ПЕРЕДМОВА

Виступаючи зі своїми спогадами порівнюючи, як на „мемуари“, в молодому віці, уважаю не зайвим сказати з цього приводу де-кілька слів.

На мою долю випало ще з юнацьких літ стати дуже близько до українського руху на Поділлі, на Великій Україні.

Те, що я бачив і в чім брав участь, завжди я вважав дуже важливим і дуже цікавим для майбутньої історії цього руху. Одначе, серед учасників і діячів того руху я бачив людей значно старших і поважніших від себе і навіть звик до тієї думки, що хтось із них подасть колись докладну історію українського культурно-національного і громадсько-політичного життя на Поділлі.

Можливо, що при „нормальних умовах“ так би воно й було.

Тим часом, страшна хуртовина, що зірвалася над Росією та Україною у 1917 році, цілком „переплутала“ усі карти.

Як побачить читач далі, майже вся старша генерація українських діячів на Поділлі вже вимерла.

Що-ж до молодшої генерації, до якої зачисляю й себе, то, в наслідок світової війни, революції та ворожої окупації України, вона в дуже значній своїй частині упала в боротьбі, а та, що залишилась в живих, — распорошилась ген по

цілому світі, далеко від Рідної Землі, часто перебуваючи в умовах, при яких годі думати про писання спогадів.

Але мало того, кількарічна громадянська війна на Україні мала своїм наслідком також те, що тут загинуло сила матеріалів та документів, які відносяться до українського руху взагалі і на Поділлі, зокрема. Так що майбутній історик цього руху — такого важливого і цікавого — дістане до своїх рук лише якісь випадкові і незначні кавалки. А для багатьох моментів і епізодів цього руху — єдиним „матеріалом“ залишилася лише пам'ять про них свідків та учасників.

При таких умовах, я вважав не тільки можливим, а навіть морально обов'язковим для себе записати те, що заховалося в пам'яті моїй із минулого...

Правда, можна було-б, записавши спогади, їх не публікувати. Але, в даному разі, я поділяю погляд покійного Є. Чикаленка, котрий стояв на тому, що спогадів не слід держати „під спудом“, бо коли вони публікуються ще за життя автора та тих осіб, про яких у спогадах згадується, тоді легко їх доповнити та виправити помилки й неточности, що бувають неминучі, коли доводиться покладатись на одну пам'ять.

Оскільки-ж свою працю я хотів-би розглядати, головним чином, як нариси з історії українського руху, то цей аргумент має в даному разі особливе значіння.

Крім того, що до спогадів, які пишуть саме тепер, я дозволив-би собі висловити таку думку. Мені здається, що вони мають зробити свою службу в першу чергу не для „майбутніх істориків“, як то звичайно пишеться й говорить-ся, а ще для сучасників і для молодшого покоління. Доба є остільки непевна, події на Україні можуть виринути так несподівано-швидко, що всі написані дотепер спогади про те,

як відбувалась недавно-минула боротьба за українську державність, що підчас тих змагань зроблено доброго і скільки було помилок, — мають стати необхідними „підручниками“ для всіх майбутніх державних діячів.

Для інформації повинен я подати також, що до цієї пори я ще далеко не записав усього, що вважав потрібним, а із записаного ще не все може бути опубліковане.

Нарешті, хотів-би я сказати ще кілька слів на адресу моїх Шановних Земляків — Подолян, — товаришів по культурно-національній і громадсько-політичній роботі на Поділлі.

Дуже мені було-б прикро, коли-б хтось із них подумав собі чи сказав: „ну, слава Богу, вже спогади про Поділля написані, то для нашої губернії вистарчить“. Мушу сказати, що — ні. Поперше, як я зазначив вгорі, ще далеко не все записане. По друге — хоча, сидячи в губерніяльному центрі і при губерніяльній роботі, я, до певної міри, був в курсі того, що діється в повітах, але-ж тільки до певної міри. Особливо це торкається найважливішого і найцікавішого періоду з 1917-1920 років. У ті часи, як відомо, дуже часто поштове, телеграфічне і залізничне сполучення було перерване і кожний повіт уявляв із себе більш менш самостійну республіку, де буяло й творилось самостійне життя виключно місцевими силами й засобами, без всякого звязку з центрами, а може й наперекір їм.

Це життя, де брав участь сам народ, часто було далеко яскравіше, оригінальніше й глибше, ніж в губерніяльному чи столичному центрах і прояви цього народнього життя творитимуть може найцікавіші сторінки в історії нашого відродження.

Тому-то я хотів „застерегтися“, що мої спомини ні в якому разі не виключають необхідности написання інших спогадів, звязаних з Поділлям.

Навпаки, лише тоді, коли подоляни — (звичайно, що це торкається в рівній мірі й інших губерній), — що працювали по повітах, волостях і навіть по окремих селах, запишуть те, що діялось на їх очах в славетню епоху Відродження Нації, — лише тоді буде зреставрований цілий величній образ цієї Епохи.

ВІКТОР ПРИХОДЬКО.

11/ІІІ 1931. Řewnice u Prahy.

„ПРИВОРОТТЯ“.

(1895-1899)

Зупиняючись над питанням про те, від якого часу і від якого місця почати мої спомини, зв'язані з українським рухом на Поділлі, я рішив, що найкраще розпочати їх від часу мого вступу до Приворотської духовної школи, себто від року 1895-го.

Правда, як читач далі побачить, у Приворотській духовній школі в той час ніякого українського руху, в розумінню свідомого національного життя, не було; ні серед учителів школи, ні серед учнів не було ні одного „свідомого“ Українця, а, тимчасом, пишучи про український рух на Поділлі, булоб несправедливо обминути оте „Приворотское Духовное Училище“.¹⁾

¹⁾ Для читачів-Галичан, необізнаних з устроєм шкіл у бувшій Росії, мушу дещо пояснити: „Духовное Училище“ — це перша стадія підготовки до священничого звання. Духовна школа мала п'ять класів і ті, що скінчили її, мали право бути „псаломщиками“ (дяками) або учителями церковно-парохіяльних шкіл (після додаткового іспиту). Але, звичайно, всі, що кінчили духовну школу, переходили далі до Духовної Семинарії, де училися ще шість літ і тоді уже мали право бути священниками. П'ять класів духовної школи і чотири класи семинарії рівнялися менше-більше гімназійному курсові. П'ята й шоста класи семинарії були уже спеціально богословськими. Вищу духовну освіту діставали лише ліпші учні семинарії — в Духовній Академії, де наука тривала ще чотири роки.

Що там було українського — так це „дух“, „стихія“ і ціла своєрідна атмосфера. Вистане сказати, що абсолютно всі учні говорили між собою виключно по українськи.

І коли Привороття не давало того, що називається національною свідомістю, то за те воно також нікого не денаціоналізувало, а, навпаки, міцно тримало в обіймах чистої української стихії. І в цьому безумовно велика заслуга „Привороття“, яку мусить зазначити історик національного руху на Україні. Я особисто нікого не знаю з бувших питомців Приворотської школи, що стали-б згодом перевертнями, за це нараховую серед своїх товаришів значну кількість більше або менше відомих українських діячів і працівників на українській ниві. Серед них — Михайло Корчинський — бувший державний секретар уряду Української Народньої Республіки, видатний парламентарист і правник, Федір Сумневич — бувший губерніяльний комісар і діяч на Волині, Григорій Голоскевич — фільольог, автор популярного „Правописного Словничка“, Федір Шумлянський — (разом з С. Іваницьким) редактор великого „Російсько-Українського Словника“, священник Микуляк — розстріляний в 1920 році у Кам'янці більшовиками, лікар Пилип Мальований — відомий діяч в Ямпільщині на Поділлі, лікар Агафангел Голоскевич — помер у Кам'янці, заразившись плямистим тифом у 1919 році, працюючи в українській армії, Тихон Левицький — відомий діяч на Кубані, розстріляний більшовиками, Леонтій Єзерницький — відомий діяч на Поділлі,

переважно в Ушицькому і Кам'янецькому повітах, а згодом на Кубані, Кость Голобродський — відомий діяч в Ушицькому повіті, а підчас війни — в таборах полонених у Німеччині, брати Великотні — Павло й Микола, брати Максим та Петро Синицькі, з яких перший — б. голова Українського клубу в Києві, видавець та фінансист, а також багато інших, яких тепер, на еміграції, без підручних матеріалів, згадати не можу. При тому підкреслюю, що зазначені люди — це мої шкільні товариші — старші або молодші — але, у всякому разі, сучасники мого перебування в школі й я, звичайно, десь певне немало поминув імен працівників на українській ниві, що вчилися в Приворотській школі давніше або пізніше від мене.

Цікава історія оснований Приворотської духовної школи.

Річ у тому, що Привороття лежить у місцевості, про яку Гоголь сказавби, що від неї 30 літ скачи — нікуди не доскачеш. Це — маленьке сільце в Ушицькому повіті, на Поділлі, положене майже серед непроїзжих скель, ярів і лісів. Так, з одного боку його відрізує від світа величезний „Вихватнивецький Яр“, з другого — „Циганський Яр“, з іншого — Китайгородська Гора, — все це — відноги Карпат і круті береги недалекого Дністра. Всякий свіжий чоловік, що якось добився до Привороття, не раз може вивернувшись із возом, або застрягши на пів доби в болоті, запитувався зі здивуванням — кому могло прийти до голови оснувати школу, культурний осередок, у такому „центрі“, як Привороття. Отже

історія оповідає про заснування духовної школи у Приворотті таке: десь на початку дев'ятнадцятого століття був на Поділлі єпископом Йоанікій. І прийшла йому нещаслива думка поїхати в ці непроїзжі сторони на ревізію парохій. Отже сталося так, що недалеко від Привороття, в одному із ярів, баскі архиєрейські коні зноровилися і що сили понесли кариту з архиєреем по скелях та ярах, нігде не спиняючись. Архиєреєві загрожувала страшна небезпека, може й смерть. Він — оповідає історія — дуже налякався, почав молитися Богу й в молитві дав обітницю: на тім місці, де коні спиняться, збудувати церкву. Коні стали якраз коло села Привороття. Отже, таким чином, у забутому Богом і людьми селі повстала архиєрейська церква, згодом коло неї розведено великий сад, що й досі задержав назву „архиєрейського“, а потім з'явилася думка заснувати школу.

Така історія оснований „Приворотського Духовного Училища“. Історія, якої наслідки під українським національним оглядом, у всякому разі, не були погані. Бо школа повстала дійсно серед цілковито української стихії, без найменшого денационалізаційного впливу. Далі, — навіть і Привороття, як зрештою, і всяка точка на землі, було центром для своєї периферії і питомцями школи стали діти священників і, головно, псаломщиків із окружних сіл, що так само принесли з собою чисту українську стихію глухого подільського села.

Звичайно, в такому селі, як Привороття, приватних помешкань не було і тому при школі іст-

нувала „бурса“, де учні жили, їли, спали й вчилися. Всі помешкання для учнів, а також класи містилися в кількох одноповерхових будинках і все це разом зі службами творило одну цілість, що була відома під назвою „Приворотської Бурси“, а учні під назвою „Приворотських бурсаків“. Ціле життя, всі „нрави і обичаї“ були тут якісь своєрідні, і навіть ще тоді, коли я вступив до школи, себто, можна сказати, вже у віці „пари й електричності“, тут можна було виразно відчувати тихий бренькіт тонесеньких, але міцних струн, що тягнулися до Приворотської бурси від Гоголівського „Вія“, Київської Братської Школи і Хоми Брута...

Почати тим, що в 3-ій і 4-ій класі школи я застав замість теперішніх дітей, якими є учні 3—4 класи гімназії, таки добрих „парубків“ — по 20 літ і більше, „під вусом“, що мали добрі баци, міцні кулаки й безбожно тягнули страшно смердючу махорку. А що в бурсі, як водиться, їсти давали погано, бо брали дуже дешево, то старші бурсаки, а за ними й молодші робили наскоки на сусідські сади, городи й баштани, де „здобували“ сливки, яблука, оріхи, кавуни, тощо.

В бурсі панував, загалом, войовничий дух. Бурсаки з вищих клас „старшували“ над меншими, а зокрема „новачкам“ треба було досить натерпітися, доки вони самі освоювалися зі всіма „нравами і обичаями“ бурси. Всі їх пироги, колачі, яблука й ковбаси, що їм привозили родичі з дому, в першу чергу йшли на „задобрювання“ тих старших „парубків“, щоб мати від них спо-

кій. Кожний хлопець, до якого приїзжали батько або мати, — а це траплялося найчастіше з малими „новачками“, які найбільше сумували за домом, — ставав на деякий час „героєм дня“; за ним — розуміється, по відїзді батьків — гурмами ходили старші бурсаки, удавали із себе його найбільших приятелів і робили йому всякі „лестныя пропозиції“, в такім, наприклад, роді, що вони „набють“ того або іншого бурсака, котрий колись перед тим „насміввся“ зробити якусь прикрість теперішньому щасливому володарю скрині з книшками, салом і горіхами. „Медовий місяць“ тягнувся кілька день, поки ріжні „яства“ із куфра цілком не переходили до шлунків вусатих бурсаків: дурному бурсакові дарували рогатки, робили луки з гострими стрілами, а також виказувалося найбільше добродійство і честь, а саме — учень першої або другої кляси міг дозволити собі нечувану річ — зайти до старшої — третьої або четвертої кляси — і навіть посидіти там кілька хвилин. Звичайно, був „порядок“ такий, що за подібну „зневагу“ на винного сипалися незчисленні стусани, тепер-же, як виїмок, цього не робилося. За те, коли вже вся „провізія“ кінчилася і пропускався „на фонду“ навіть залишений батьком карбованець, то дурний бурсачок відразу переходив у категорію звичайних смертних і часто „набирав“ від незадоволених його „політикою“ в дні „могутности і слави“. Але, зрештою, виробився звичай, що майже кождий „новачок“ знаходив собі щирого вусатого „оборонця“, якого він найбільше годував, але

який за те давав захист своєму „кормителеві“ у всіх потрібних випадках.

„Розпуск“ на Різдво, Великдень і на літні вакації, коли учні діставали білети, був терміном, на який відкладалися серйозніші порахунки між „колегами“. — „Чекай, чекай, я тобі покажу на розпуск!“ — було звичайною загрозою. Бо вважалось, що коли „білет“ з добрим „баллом“ по „поведенію“ уже в кишені, то все можна безкарно зробити: запустити в ворога залізним свічником (бурсу освітлювали стеариновими свічками), розвалити йому голову і тому подібне.

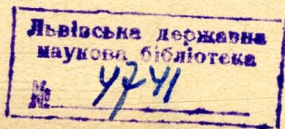
Цікаві були відносини між „бурсою“ і селом. Із факту існування — будь що будь — школи вищого типу, село, висловлюючись по галицьки, „нічого собі не робило“. Хоч вступ до школи був для всіх вільний, одначе, за довгий період я знаю лише одиниці, що користали з можливості дістати більшу освіту. Село було байдуже до „бурси“ і жило собі своїм звичайним тихим життям. Для бурсаків село теж було річчю звичайною, але вони все-ж робили різницю між собою й селянами. Останніх вони прозивали „пудирями“ і кричали їм зпоза плотів: „Гей, пудир, матня горить“. — Не можу сказати, скільки в цім виявлялося свідомости своєї станової вищости, а скільки звичайного бешкетування, але знаю, що наслідком цього між селом і бурсою від часу до часу нагромаджувалося досить вибухового матеріалу. Бувало, що коли під таку пору часом вертав бурсак із села з розбитою головою або з підбитим оком, то „бурсу“ облітало гасло „пом-

сти“ і війни з „пуздирями“. Зпосеред старших бурсаків вилюнювались проводирі та отамани і вся бурса горячково готувалася до війни. Про це довідувались сільські хлопчачи та парубки, теж відповідно організувались і в один із найближчих днів, найчастіше в свято, вибухав генеральний бій. Дві „армії“ ставали одна проти другої на своїх „позиціях“: бурсаки в своїх сірих одягах в архиерейському саду, на фундаментах якихсь старих зруйнованих будинків, а „пуздири“ в білих, — як ходять над Дністром, із чорним волоссям, густо намащеним салом, як молоді Римляни, — на сільській вулиці. Армії розділяв невисокий окіп. Зпочатку починалася „артилерійна підготовка“ — в оба табори сипалися хмари каміння, грудок, бо-лота, поки армії в розгоні не зблизилися до окопу, де починалася безпосередня боротьба. І горе було полоненому бурсакові, якого стягали сільські парубки з окопу в своє володіння! Так само не з медом приходилося „пуздирю“, якого заволікали бурсаки у архиерейський сад! Часом війна тривала по кілька днів, розуміється з перервами на науку і на обід, поки в справу, на вид розбитих голов і носів, не вмішувалося, на-решті, „начальство“. Памятаю, що серед провідників бойовищ особливо визначався у нас такий М. Хотовицький. Це був хлопець дуже здібний і безумовно з іскрою ватажка; він, бувало, лише гляне на нас, менших бурсаків, і ми готові йти за ним у огонь і воду. Своїм „буйством“ він робив багато клопоту шкільній владі і в четвертій класі, перед скінченням духовної школи, педаго-

гічна рада поважно замислилася над тим, чи варто Хотовицького, при його нахилах, обтяжувати далі богословською освітою. Рішили, що не варто й ухвалили до семінарії не пустити. Але талановитий Хотовицький зарадив біді: він подав начальству „дісертацію“, в якій описав бійки бурсаків із селянами. „Дісертація“ мала латинський заголовок — „Bella Bursae cum pusderibus“ („Війни Бурси з пудирями“) і була остільки блискуче написана, що учителі негайно змінили свою постанову,

Як я вже зазначив, склад учнів був майже увесь сільський, — все це були діти природи, що часом далі свого села й ближчого містечка — якого-небудь Калюса чи Жванчика — нічого не бачили. І я пам'ятаю, наприклад, що на таких тлі дуже вирізнявся один учень — син псаломщика з такого „великого“ міста, як Могилів-Подільський. Він ходив завжди чистенько одягнений, причесаний, у боковій кишенці постійно носив грєбінець і маленьке зеркальце, а вечорами, коли хлопці, лягаючи, розповідали перед сном байки, він розказував нам, бурсакам, як живуть люди по містах. Виявилось, що вони „цілий день ходять по бульвару, а вечером читають романи“.

Звичайно, в Приворотті ні театрів, ні кіна не було, тому й розваги були такі, які могли придумати хлопці з сіл у селі. Тут була гра в мяч на великому лузі, що простягся біля школи, стрільнина з рогаток, луків і т. п., при чім усе те робилось „нападами“. Ось невідомо звідки з'явилася мода на рогатки — і вся школа, всі 120—150

учнів, — кожний мусів мати рогатку; за два-три тижні це надокучало і починалося щось нове. Часом усю школу охоплював якийсь шал „азарту“: всі грали у „фортуну“, але не на гроші, бо їх майже у нікого не було, а на пера до писання. Гра ця полягала в тому, що партнери складали на середину стола на купку по одному пері і потім кожний по черзі крутив маленький кубічний кавалочок дерева на тоненькій ніжці. На чотирьох боках „фортуни“ були написи: „все“, „одно“, „нічого“, „додай“. Коли „фортуна“, покрутившись, падала до гори тим боком, де було написане „додай“, то партнер, значить, програвав — мусів покласти ще одно своє перо, коли-ж тим боком, де було написане „все“, то забирав усю купу пер і т. д. Деякі „гарячі натури“ страшно розпалювалися й були в роспуці, коли вже не мали пера, щоби „ще раз“ покласти, в надії таки виграти „все“. Але характери виявляються, як відомо, дуже вчасно: коло стола походили й слідкували за „ходом подій“ „холодніші натури“, котрі мали у себе запас пер і могли — чому ж ні! — продати перо, кому воно було так дуже потрібне. Знов таки, в Приворотті і в даному разі були своєрідні звичаї — ніхто нічого не купував і не продавав за гроші: була мінова торгівля. Отже за перо, потрібне під час азарту, треба було заплатити... один вареник. Я памятаю, що гра в пера найбільше провадилась підчас „масляни“ (запустів), коли учні були вільні три-чотири дні, а на дворі було зимно. А якраз на масляну то й давали вареники!

І треба було бачити, як підчас вечері кредитор кричав із протилежного кінця їдальні: „Бачинський, а вареник забув?“ — і той з жалем сердечним закладав вареник на вилку і дивився, як заплата його необачности й мрія бурсака — вареник — колихався над головами бурсаків, переходячи з рук до рук, доки не допливав по належності до свого нового власника.

Взагалі мушу сказати, що вареники — найчастіше з сиром та бараболею, помащені „шкварками“, були в Приворотській бурсі найбільшим делікатесом. Давали їх дуже рідко й зідали їх в один дух, а причиною цього було те, що в бурсі такі річі, як вареники, тісто з сиром і т. п. подавали в одній мисці на чотирьох, отже тут у повній мірі виступав на сцену закон конкуренції. Одинадцятьох заповіді всі міцно дотримувалися. Уже підчас молитви перед їдою, коли співали — „Очі всіх на тя, Господи, уповають“, — очі всіх у дійсности були звернені на миску з варениками і пильно розглядали, на яким більше шкварків, щоби першим його ухопити; при словах — „Отверзаєши щедрю руку твою“, — кожний непомітно намацував свою вилку, а останні слова молитви, як по команді, заглушались страшним брязкотом залізних вилок об металеві миски. В шалених перегонах на поміч зручності приходила ще й хитрість: щоби зїсти більше вареників, деякі мудріші бурсаки їли тільки середину, де була „начинка“, а „роги“ просто відкусували і кидали коло себе на стіл, як щось, мовляв, несмачне й непотрібне. Одначе, коли „гонка“ кінчи-

лася, вони спокійно й не хапаючись споживали всі „свої“ роги.

Вертаючись до розваг, мушу ще згадати про „псярників“, а також про „лісовиків“, чи „бродяг“. Річ у тім, що хоча, з одного боку, Приворотську бурсу лаяли завжди, як страшну „діру“, але, з другого боку, об'єктивно беручи, вона була якраз типом лісової школи, школи у лісі, яку так захвалює сучасна педагогіка. І, дійсно, всі учні жили там серед лісів та гір, серед найчистішого і найздоровішого повітря. А деякі особливо використовували ці обставини. Правда, свіже повітря їх дуже мало обходило, — це були з природи „мисливці“ чи „бродяги“. Вони збиралися невеличкими гуртками, по три-чотири, і зимою, серед снігів та морозу йшли „бродити“ в лісі, що облягали кругом Привороття. Така блуканина дуже їм подобалася, вони любили, як їм тріщало ріща під ногами серед лісової тиші, вони добре розумілися на слідах ріжних звірів на снігу, їм було дуже цікаво сполохати зайця чи дику козу. По чотирох-п'ятьох годинах блуканини вони вертали до бурси свіжі, здорові, рум'яні, з купою вражінь. З собою вони завжди приносили якусь напівзамерзлу кавку, горобця, чи ворону, що через ніч відживали десь на печі і на другий день, серед загальної тиші, підчас лекції несподівано починали літати по клясі на велику потіху всім бурсакам.

Здебільшого ціж „бродяги“ були й „псярниками“. Ця „професія“ полягала в тому, що вони мали під своєю опікою всіх бездомних псів,

які лише забігали в бурсу. Зараз по скінченню обіду, „псярники“ швидко обходили довгі столи бурсацької їдальні й збирали в великі папери кістки, кашу, хліб та інші обідки і виносили все те своїй улюбленій зграї псів, що підчас обіду точно збиралися під їдальнею і нетерпеливо ждала своїх добродіїв. Тут-же, у бурсі, під вікнами кляс можна було бачити собачі буди, де розпложувалося молоде покоління різних „цуциків“, що весело зустрічали своїх опікунів, які скакали до них кожної „переміни“ серед лекцій з кляси просто через вікно

Не дивлячись на таку ріжноманітність розваг, треба зазначити, що бурсаки також досить багато читали. В духовній школі існувала бібліотека, звичайно, російська і, як я тепер згадую, доволі гарна. Але те, що вона була російська, ніякого значіння — в розумінні певних денаціоналізаційних впливів — не мало. Фізіономія школи залишалася чисто українською, на всьому лежала печать чистої нескаламученої національної стихії. І колиб хтось сторонній заглянув, наприклад, у бурсацьку їдальню підчас підвечірку, який, по традиції, чомусь завжди відбувався без „надзира-теля“, то мав би вражіння, що попав у гайдамацький табір: за проводом старших, уся бурса з захопленням співала за чаєм свою улюблену пісню:

Стоїть коршма над водою,

Гей, ти думко моя!

Покрита лободою.

Рідайдана, рідайдана, рідай—да-а-а!...

І було щось могутнє в цьому співі. Їдальня дріжала! І якісь невидимі, — але на все життя — знаки різьбив у душі кожного бурсака оцей широкий безшабашний приспів!...

* * *

Та ясно, що довго „так оставаться не могло“! І лише тепер, розглядаючись у минулому, я розумію, що попав у школу якраз підчас оповіщення „Приворотський гайдамаччині“ рішучої боротьби. І, дійсно, коли я ось тепер згадую склад учительської корпорації, то бачу, що це могло бути лише обдуманим і пляновим насланням „іноплемінників“. Ось, наприклад, який склад учителів був за час мого перебування у Приворотті: „Смотритель училища“ о. архимандрит Афанасій (в мирі — Самбикін), інспектор — Орлов, учитель російської мови — Доброхотов, математики — Соколов, латини — Фортунатов, грецької мови — Велікотний, географії — Рибінський, каліграфії (або „чистописання“) — Перевозніков. І, справді, чим можна було пояснити, як не системою послідовної русифікації, появлення в глухому і нікому не цікавому селі цілої плеяди людей „из дальоких чуждых стран“. Всі вони в буквальному розумінні були — „кто от Ладоги халадной, кто от синіх волн Невы“, — із найдальших закутків Московщини й Сибіру, абсолютно нічим не звязані з якимсь чужим і непотрібним їм Привороттям. Не можу особисто згадувати їх лихом, як людей, — був я тоді за малий, щоб пізнати й оцінити людину, — мушу

лише признати, що в дальшому життю у мене не залишилося від них якогось поганого вражіння чи недоброго почуття. Були, правда, деякі виїмки, але про них кілька слів потім. Мушу признати лише одно — всі вони, скільки їх перейшло через Привороття, — і добрі і лихі, і молоді і старі — всі з вищою культурою — потерпіли повний крах у боротьбі з „Привороттям“, з маленьким українським сільцем і з сотнею української дівори. Прислані у Привороття „обрусителі“ страшно тут нудилися, деякі з нудьги спивалися і через короткий час, доставши влучне українське прізвисько, зникали; на їх місце зявлялися нові; так минали літа, десятки літ, а Привороття й досі стоїть — загляньте туди і переконаєтесь! — у своїй первісній чистоті і недоторканости...

Згадаю декого з моїх наставників. „Смотрителем Училища“ я застав при своєму вступі, як уже зазначив, архимандрита о. Афанасія. Був він сином Подільського єпископа в той час Димитрія (в мирі Самбікіна). Незаписані перекази оповідають, що владика хотів, аби його єдиний син не йшов у монахи і женився, але о. Афанасій був дійсно „людиною не од міра сего“ і вибрав монаший образ життя. Був він дуже добрий і надзвичайно любив дітей. Кожного учня він знав і впливав лише своєю любовю і добротою. На цьому, властиво, сякий-такий порядок і тримався, бо, позатим, о. Афанасій був зовсім нездатний адміністратор. Ми, діти, бачили, що ніхто — ні учні, ні учителі — його не бояться і не

рахуються з ним. Маючи постійний захист у глядача, ми не дуже-то боялися й учителів і цим властивостям о. Афанасія у великій мірі треба завдячити, що в бурсі довго не виводилися навіть такі „нрави і обичаї“, які може й треба було знищити. Правда, інспектор школи, енергійний і гострий Орлов, нераз, розчервонівшись, кричав: „Я іскарению этат бурсацізм“, — але це мало помагало. Не знаю, з якої причини — може й через занадто велику мягкість — о. Афанасій досить скоро був переведений з посади глядача школи настоятелем Знаменського монастиря в Москві. Треба зазначити, як незвичайне явище серед педагогів, що й звідти він підтримував звязки з своїми бувшими учнями; з деякими листування продовжувалось і до скінчення ними духовної семінарії, після чого о. Афанасій спеціально висилав їм гроші, щоби вони приїхали й погостювали трохи у нього, в Москві. Він усе намовляв своїх „любимців“, якими здебільшого були кращі учні, йти по скінченні семінарії в Духовну Академію й дуже журився, коли дізнавався, що хто небудь з його любимців вибирав світську кар'єру.

За те повною протилежністю о. Афанасію був призначений по ньому новий глядач школи. Це був — ігумен Макарій, настоятель монастиря у Благовіщенську, в Сибірі. Яким чудом він з далекого сходу попав у Привороття — на другий кінець імперії — це таємниця російської бюрократичної машини, — досить, що ми побачили у себе величезного чоловіка, зарослого

русяво-рижою бородою, з гострим поглядом, пронизливим голосом і якимись військовими рухами. По всьому було видно, що з педагогією він має стільки ж спільного, як Привороття з Мурманом. Кари він практикував якісь дикі, „сибірські“. Так, наприклад, дітей, що може занадто голосно бавились у сніжки, він уважав можливим поставити тутже, на снігу, на коліна. Одного мого товариша — вже покійного Григорія Туркевича, — хлопця 12-13 літ, він звелів заперти на ніч у темному підвалі під школою, де сновигали лише щурі та скакали жаби. Памятаю, ця кара видавалась остільки небезпечною, що економ школи, діакон Бачинський, якому доручено спровадити Туркевича у підвал, мусів заявити, що ніби він загубив ключі. Туркевича зачинили на-ніч у порожній шафі, але уже бодай в помешканні смотрителя. З Благовіщенського монастиря ігумен Макарій привіз із собою у Привороття якісь надзвичайно чудні, нікому на Поділлі невідомі церковні молитви: тягучі й негарні. Служба Божа, завдяки цим мотивам, які самотньо виводив о. ігумен, затягалася на кілька годин і страшно мучила нас, дітей. Особливо це відчувалося на першій неділі посту, коли треба було ходити до церкви три рази на день.

З інших моїх наставників я хотів згадати учителя російської мови п. Доброхотова і учителя п. Велікотного та його родину. Щодо п. Доброхотова, — видно було, що він любив свій предмет і хотів дещо дати своїм учням. Для цього він улаштовував „літературні вечори“. Вони

були прості, але безумовно залишили по собі слід у розумінні пробудження в нас інтересу й любови до літератури. „Літературний вечір“ полягав у тому, що п. Доброхотов зараз після вечері залишав нас на деякий час тутже, в їдальні, і майстерно прочитував одно-два оповідання. Цікаво мені тепер згадати й зазначити, що майже завжди він нам читав щось із Гоголя. Ці оповідання, при вечірній обстанові, перед сном, робили на нас сильне вражіння.

Володимир Велікотний, учитель грецької мови, приїхав до Привороття аж із Вологди. Приїхав не сам, а з родиною, що складалася з дружини й пятеро дрібних дітей. Родина Велікотних була чисто російська й батько — людина дуже серйозна, прінципова й порядна — провадив її в дусі релігійному й російсько-патріотичному. Отже на цьому ґрунті старим Велікотним довелося пережити багато прикрих хвилин. Річ у тому, що всі його діти — хлопці — почали побирати свою науку в Приворотській духовній школі і ось тут, при зустрічі одиниці з стихією, замість „обрусенія“ вийшла „українізація“. Зпочатку вона була чисто зовнішня, а потім, в духовній семінарії, перейшла у свідомість і брати Велікотні — Павло, Микола й Олекса, — по походженні Росіяни, почували себе тільки Українцями і почали працювати на українській ниві далеко швидше, ніж багато їх товаришів, місцевих Українців. Старший — Павло вніс у справу багато запалу й може російської „безшабашности“, за що тяжко заплатив: в 1907 році, за розповсюдження

проклямацій, його засуджено на 3 роки кріпости, які він й відсидів у Кам'янецькій в'язниці. Згодом він „остепенився“ і став священником на Волині. Менший — Олекса — виявляв теж велику революційність і був звільнений із семинарії за те, що, на знак якогось протесту, розтаскав петардою у клясі піч. Ось це завзяте „українофільство“ й сполучена з ним революційність дітей були цілком незрозумілі й прикрі родичам — Росіянам, людям патріархальним та релігійним.

Як я зазначив, учителі у Приворотті були майже всі Росіяни. І, дійсно, Українців по походженні було за весь період мого перебування в школі всього два-три. Із них хочу згадати Миколу Гадзінського, учителя російської мови та співу, згодом ключаря катедрального собору у Кам'янці Подільському. У мене залишилося враження по ньому, як по дуже гарному педагогу. Справді, будучи Українцем, знаючи, як підійти до дітей-Українців, він уже в першій клясі зумів на ціле життя навчити нас без похибок писати по російськи. Співи він дуже любив, диригував у церкві хором і прищепив також і нам любов і інтерес до церковних співів. Виконували ми здебільшого річи Бортнянського, Веделя, які нам дуже подобалися. Ми набули собі навіть певний смак і уже розбиралися по своєму, що гарне, а що ні. Так, пам'ятаю, коли після архиєрея Дмитрія єпископом Подільським настав преосвящений Іриней (в мирі Орда, по походженні Українець), то він видав наказ, щоби по всій єпархії запроваджено церковні співи духовного компози-

тора Архангельського. Нашому регентові Гадзінському цей композитор був дуже не до смаку і він казав, що його твори це — „масло масляне“. Так само Архангельський не подобався й нам, бурсакам, і ми з нашим регентом на силу мусіли вчити його твори, бо тоді страшно було не виконати наказу суворого архиєрея, яким уважався Іриней.

Другим Українцем по походженні за моїх часів був у Приворотті інспектор школи Ковердинський, що згодом, після мене, став і „смотрителем“. Це була людина досить оригінальна. Він також хотів викорінити у Приворотті „бурсацизм“, але робив це методами, що ще більше надавали школі характеру справжньої старосвітської бурси. Він називав старших бурсаків „парубками“, а взагалі улюбленим епітетом для бурсака, що чимсь завинив, у нього було: „Ах ти, подлий дячило!“ Цих „подлих дячилів“ він особливо переслідував за „курево“ і умів зручно злапати на цьому злочині. Зустрівши підозрілого курця, він наказував йому „хухнути“ собі в лице і, констатувавши, що „подлий дячило“ виліз тільки що зпоза стосів дров (улюбленим місцем курців були вузькі проходи між довгими стосами дров, що стояли у дворі), він тут же починав його бити в найбільш серйозний спосіб: за волосся, за уха, палицею і т. п. Правда, часом замість запаху тютюну від „дячила“ страшно несло якоюсь мішаниною часнику, цибулі, перепаленого корка (пробки) та іншого дрантя, але це для такого досвідченого „лікаря“, як Ковердинський, не тільки не закривало „картини хори“, висловлюючись по медичному, а, навпаки,

допомагало поставити цілком правильну „діагнозу“, після якої бурсак діставав дуже сильні „ліки“. Як не дивно сказати, але бурсаки не дуже нарікали на цю „систему“ Ковердинського, бо, бючи, він звичайно приговорював: „Я тебе, подлий дьяк, на этот раз отметкі по поведенію не уменьшу, но за то проучу тебя палкою!..“ Отже бурсаки уважали приємнішою річчю скінчити справу відразу, ніж мучитися перспективою, що по приїзді їх на Різдво чи Великдень до дому з поганим поступом за поведінку, те саме буде робити батько. Поза тим, у суті річи, п. Ковердинський був доброю людиною і, як потім я чув, на посаді смотрителя школи зробив багато поліпшень. Не відіграючи ніякої політичної ролі, він загинув у 1919 році від якогось більшовицького загону, що, відступаючи перед українською армією, нищив по дорозі кого запало.

Ось таке було „Привороття“... Перейшло через нього кілька поколінь Подільського духовенства, вийшло не мало світської інтелігенції... Притулилося це все „під крилами церков“ рідного Поділля, розійшлося по широкій Україні, розплилося по великому світі... А як прийшла велика хвиля відродження нації, то й Привороття кинуло на вівтар Батьківщини свою частку, — чистих серцем і щирих патріотів, яких виховало на своєму лоні. Всіх-же тих, що живуть, обєднує якесь тепле почуття до сього глухого селяця, до цієї, по суті, маленької „Бурси“ і до тих берізок, що наївно прикрашають камінні ворота Приворотської духовної школи...

ПОДІЛЬСЬКА ДУХОВНА СЕМИНАРІЯ. (1899-1905)

В поширенні та поглибленні української національної свідомости відіграли на Україні величезну роль духовні семінарії. Значіння їх в українському національно-революційному рухові ще досі не висвітлено і вони чекають свого спеціального дослідувача та історика. Скажемо лише, що на цю справу до останнього часу не зверталося уваги, може тому, що „духовна семінарія“ в Росії взагалі не була „модною“ школою; в російській літературі тип „неуклюжого семінариста“ був традиційним типом. Серед російського поступового громадянства семінаріями ніколи не цікавились, бо це була духовна школа, і навіть гімназистки, коли підчас ворожіння випадало якійсь вийти заміж не „за ловкаво гвардейца“ і не за „студента“ а за „попа“, здійсмили страшний сміх і верещання, а „нещасна жертва“ закривалася зі встиду фартушком і плакала.

А проте українське громадянство повинно і тут визволитись від утертих російських поглядів і глянути на справу з пункту національного, українського, а глянувши так, воно признає, що не гімназії, не інститути, не кадетські корпуси, лише духовні школи й духовні семінарії в ста-

рій Росії були „його“ середніми школами. Не по шкільній програмі, звичайно, не по викладовій мові, а своїм духом, складом учнів, що на 99% походили з українського села і були зв'язані з українськими масами.

І навпаки, ні в якому разі не були нашими, українськими, школами гімназії, де якраз на 80% вчився цілком чужий українському селу і українським масам міський елемент, що складався з дітей найзжих урядовців, або й місцевого походження, але таких, що, висловлюючись за М. Гоголем, „спешілі прібавить к своєї фамілії частіцу „ов“, чтобы затереть своєю нізменное проісхождение“. Зрештою, досить великий відсоток учнів у гімназіях на Україні, як відомо, складався з Жидів та Поляків.

Ця обставина була причиною того, що український народ майже цілком не мав своєї світської інтелігенції, ця сама обставина в великій мірі є причиною сучасного стану української нації на цілій її території.

Подільська духовна семінарія, що зпочатку мала свій осідок у містечку Шаргороді, Могилівського повіту, а потім у Кам'янці—Подільському, висловлюючись фігурально, була річкою, яка приймала в себе чотири струмочки, що текли до неї з Тульчина, Тиврова, Привороття і Кам'янця. В цих чотирьох пунктах Поділля були духовні школи і з них прибувало щороку до семінарії загалом коло сотні нових питомців. Семінарія мала шість клас, отже була дуже поважною установою, що виховувала в своїх стінах до 500 душ

молоді. Семинарія перенеслася з Шаргороду до Кам'янця 1864 р., коли для неї збудовано окремий корпус — найбільший будинок в Кам'янці. Цей будинок добре знаний українському громадянству, як наддніпрянському, так і галицькому: в ній потім містилась чи не найбільша установа Української Народньої Республіки — „Експедиція заготовок державних паперів“. В цім будинку містились кляси і тамже мешкали так звані „казьоннокоштіні“ вихованці, себто ті, що утримувались в семинарії на кошт єпархії. Таких було коло півтораєста. Нижче „казьонного корпусу“, як його називали, був значно менший будинок, що називався „общезитієм“ (бурса). Тут також мешкало коло півтораєста вихованців, що оплачували самі своє утримання. Решта учнів семинарії мешкали в місті, на приватних мешканнях. Посередині, між цими двома будинками, було помешкання ректора та інспектора, а позаду, за будинками, простягався цілий великий квартал, загороджений високим муром, де містились різні служби та досить великий гай.

Ось це й була Подільська Духовна Семинарія.

В році 1899-м, коли я вступив до семинарії в Кам'янці, вона не визначалась чимсь особливо своєрідним чи оригінальним, як, наприклад, Приворотська духовна школа, з якої я приїхав до семинарії. У губерніяльному місті, під безпосереднім доглядом свого й чужого начальства (архирея та губернатора), семинарія, зокрема зовні, мала цілком „благообразний“ вигляд. Семинаристи носили досить гарну уніформу: шинелі (пла-

щі), мундури і „картузи” (кашкети) з чорного сукна, з білими металевими блискучими гудзиками і з синіми облямівками. Правда, по статуту, однострої повинні були сягати трохи нижче колін, але семинаристи цього не дотримували, а дехто обтинав поли навіть значно вище тих частин, які вони повинні були закривати. Такі короткополі паничі прозивались у семинарії „фертами” або „ферциками” — їх ідеалом було дорівнятись у своїй „світськості” до гімназистів і до офіцерів місцевого полку. Це вже був вплив міста, яке взагалі поволі обтісувало по своєму „провінціялів”, що прибули до Кам'янця з таких медвежих кутків, як Привороття, Тиврів, Тульчин. Найбільше цьому впливові улягали семинаристи, що жили на приватних мешканнях: тут вони жили з місцевими громадянами і їх родинами, частіше бували в товаристві на всяких вечірках та іменинах. Тут вони вчилися модних танців та „упражнялись” (вправлялися) в російській мові, якою балакало кам'янецьке урядництво, гімназисти та гімназистки. Меншому впливові улягала бурса („Общежитіє”), — що не мала таких безпосередніх зв'язків з місцевими громадянами і ще меншому — „казьонний корпус”. На „казьонне утримання” приймалися сироти, або діти бідних батьків, та ще ті, що добре вчилися. Отже ці дві обставини дуже ізолювали „казьонний корпус” від міста, і тут часом виростали унікати, що були цілком „не од мира сего”: в місто вони виходили вряди-годи і поза мурами семинарії не мали абсолютно ніяких знайомств.

Одною з найбільших „проб“ для таких типів був традиційний бал в семінарії на Івана Богослова, 26 вересня, або на масляну, коли понурі коритарі і саля семінарії дзвеніли срібними жіночими голосами і оживлювались кольоровими постанками. То приходили на бал „пансіонерки“, себто вихованки духовної жіночої школи, а також гімназистки, панночки з міста і взагалі стороння цивільна публіка. В ті вечори „відлюдки“ ховались по темних кутах, звідки визирали, як вовки — з зацікавленням та боязко. Інші товариші, більш світські і „ухажори“ (джигуни-залицяльники), умовляючи та підштовхуючи, знайомили їх силоміць з якою небудь панною, а самі зараз же зникали, залишаючи свою „жертву“ на поталу. І ось тут наступав момент, що потребує пера мистця. Господи, Боже мій! Що літургіка, гомілетика, філософія і догматика в порівнянні з труднощами ситуації! Що він панночці має сказати, з чого почати? Перед „мисленим взором“ бурсака проносяться всі його науки, він пригадує собі всі „приличувуючі случаю вираження“, — ах, не то, не то! — піт котиться у нього з чола, в голові туманиться, він готовий провалитись крізь землю, — наколи, як блискавиця, прорізує його мозок геніяльна ідея і він, дико прислухаючись до свого, ніби загробного, голосу, чистою російською мовою говорить: „Покорнейше прошу, може вам хочеться прогуляться по етому коридору?“

Треба правду сказати, що густо-часто „прекрасна дама“, яка нічого не бачила, крім своєї

Шарапанівки Гайсинського повіту й чотирьох стін духовного жіночого пансіону, теж мало чим ріжнилася від свого „кавалера“ щодо світської спритності та невимушености, і тоді між новими знайомими з тяжкою бідой завязувалась така, приблизно, розмова (з додержанням фонетики):

Він: Ну, то што? Хочете прогуляться?

Вона: Покорнейше благодару. Я с удовольствием.

Він: Вот я вам покажу нашу „alm-y mater“.

Вона: О, ви што-то такое говорите, што я не понимаю!

Він: А разве у вас латинского языка не учат?

Вона: Не!

Він: (підбадьорений, що натрапив на тему для розмови) А греческий?

Вона: Не!

Він: (бажаючи показати, як чехівський телеграфіст, свою „умственность“) А логику?

Вона: Не! Што ето ви напоселісь на меня і спрашуєте как-раз за самия такія науки, што ми не учим? (Міняючи тему розмови) А ето двери до какого клясу?

Він: До четвертаго. Там сверху даже надписано римскими цифрами.

Вона: А ети?

Він: До пятого.

Вона: А ети, без надписи?

Він: (заскочений, почервонівши) Которие? Ага! (сильно скрутившись) Прощу постоятъ тут минуто. Я сейчас. (Підбігає до ферта, що познайомив його) — Слухай, Бачинський, забери її

вже од мене! Іди заразже зо мною! Вона питає мене, куди ті двері, — а щб́ я маю їй казати? (Пхає наперед Бачинського, кланяється панночці ззаду його плечей і зникає серед натовпу, як дим...)

Ота зовнішня незручність, відсутність світського „полиску“, специфічний малоросійсько-семинарський жаргон, який семинаристи цілком щиро уважали за російську мову, як і наслідки походження, оточення та виховання, робили семинаристам в „світі“ погану марку, а в порівнянню з гімназистами, студентами, кадетами і т. д. вони безперечно уважались громадянами „другої сорти“.

Але цей осуд, оснований на чисто зовнішніх моментах, по суті був дуже помилковий і несправедливий. Люди, що мали можливість бачити семинаристів і гімназистів у щоденнім життї та порівнювати їх розумовий і моральний багаж, майже завжди віддавали перевагу семинаристам. І це в дійсности було так, а на те були свої причини. Річ в тім, що семинаристи були для міста чужі люди. „Казьонно-коштні“ і „общежителей“, як ми бачили, жили майже цілком ізольовано від міста; навіть ті семинаристи, що мешкали на приватних мешканнях, теж поза своїм мешканням нікого не знали. Тоді, як гімназисти, почувачи себе в місті, як риба у воді, маючи в різних кінцях знайомства і „симпатії“, волочилися весь вільний час по місті і призначали rendez-vous то на Почтовці, то на Шарлотці (Камянецький Хрещатик), — семинаристи здебільша сиділи дома над під-

ручником і книжкою для читання. Наслідком цього семинаристи в своїх знаннях були ґрунтовніші, а з боку духового глибші і змістовніші, тоді, як у гімназистів переважала поверховність. Це, зрештою, підтвердилося, коли, по першій революції 1905 року, семинаристам дозволено вступати в університет. Тоді професори вищих шкіл з великою похвалою говорили про них, як про своїх ліпших слухачів.

Такі були семинаристи тих часів. Корінням своїм вони сиділи в українському селі; наука, виховання й оточення, як ми бачили, не робили ґрунтовних змін в їх психології; мрії про майбутнє, по скінченню семінарії, зновже, вертали думку семинариста до рідного села.

І все це утворювало найкращий і найвидатніший ґрунт для зродження національної свідомости.

В цім якраз головна причина — чому саме духовні семінарії на Україні були колискою і розсадниками української національної свідомости.

Звідкиж ця свідомість приходила? А, зокрема, як почався український національний рух в Подільській духовній семінарії?

Але на цім місці я мушу зробити маленький відступ і сказати кілька слів про початки національної свідомости в мене самого. Роблю це задля більшої логічності і послідовності самих споминів. Крім того, спиняюсь на цім моменті ще з одного дуже важливого приводу. Річ в тім, що питання про те, як несвідома національно одиниця приходить до свідомости, завсїгди ду-

же цікавило старших діячів українського руху і вони уважали його за дуже важливе й серйозне. Правда, тепер, по революції 1917 року, з масовим поширенням національної свідомости не тільки серед інтелігенції, але й серед мас українського народу, це питання може почасти втратило на своїй вазі. Та в ті часи, ще до війни 1914 р. і до революції 1917 р., воно — повторюю — уважалось дуже серйозним. І дійсно, тоді — я маю на увазі приблизно початок 1900-х років — свідомих національно Українців на Великій Україні можна було перелічити на пальцях. Хто починав більше цікавитись українським рухом, той за рік-два знав прізвиська майже всіх активних свідомих Українців; знав, що у Києві є їх аж тридцять, в Одесі — 10, в Полтаві — 8, у Херсоні — 3, а в Катеринославі — 1 і т. д.

В таких умовах, кожна нова одиниця, що приходила на лоно українства, уважалася великим придбанням. З цього приводу всі старші Українці цікавились: яким шляхом нова людина прийшла до свідомости і чия це заслуга, хто і яким способом потрапив прищепити новій людині „українську бацилю“, як висловлювався старий діяч Є. Чикаленко. Та й справді, це було дуже значною і далекосяглою подією, як для самого „неофіта“, так, часто-густо, і для української справи. Бо треба зазначити, що між тодішнім „прищепленням бацилі“ і теперішнім „масовим поширенням свідомости“ безперечно існує якась різниця і то, очевидно, дуже поважна. Ділом наших психологів і соціологів зясувати цю

ріжницю, між повинні зазначити, що зараження цією „українською бацилою“ в ті часи і в тих умовах було для особи великим психологічним переворотом. Це не тільки означало, що ось людині відкривались очі на її походження, на історію українського народу, на українську справу — ні, це означало, що українська ідея цілковито опановувала духовою істотою людину, що людина тільки про неї думала, нею жила, про неї говорила і для неї працювала. Це опанування духової істоти людини звичайно мало у різних людей різні ступені, у декого воно переходило майже в манію, а були, очевидно, одиниці, яких зачіпало лише поверховно, але це були одиниці, правилом жеж було майже цілковите опанування особи українською ідеєю.

Під цим поглядом, поруч із Шевченком, дуже причинялися до розвинення національної свідомості також де-які твори Бориса Грінченка.

Досвід пропаганди українства в Подільській семінарії виявив, що чотири повісти Грінченка, прочитані в певній послідовності, майже обов'язково приводили до національної свідомості і, мало того, викликали ще й національну активність, бажання брати чинну участь в українському громадянському і політичному житті. Ці повісти були: „Серед темної ночі“, „Під тихими вербами“, „Соняшний промінь“ і „На розпутті“. Перші дві малювали в привабливих кольорах українське село, з ідеальною постаттю парубка Зінька, протиставляючи їх місту з його „темними силами“, а дві останні розкривали очі на націо-

нальний гніт, що терпить український народ і, зновже, малювали героїчну постать молодого студента, що уперто провадить боротьбу за відродження української нації.

Правда, дуже можливо, що в даний момент, з огляду на величезні зміни, заподіяні війною, революцією і большевизмом, Грінченкові повісти вже й зовсім не надаються на агітаційний матеріал.

Взагалі ж в справі прищеплення національної свідомости, як і в способах виявлення її, відіграють роль найрізноманітніші чинники як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру, а саме: вік людини, соціальний її стан, розумовий розвиток, психіка і т. д.

Наприклад, дуже цікаво згадати спостереження старого українського діяча, небіжчика Леоніда Жебуньова, що в 1900-х роках багато працював в справі поширення серед народу українських книжок. Він мені оповідав, що прості селяни з Полтавщини, яким він надсилав виключно дозволені українські книжки та історичні оповідання, в 1906 році писали йому, що українську справу вони розуміють так, що Україна повинна бути самостійна, себто йшли рішуче даліше від свого учителя.

Правда, як масове явище, це виявилось під час вільної пропаганди українства в 1917 р. серед селянства і війська: наші агітатори-інтелігенти майже виключно і цілком щиро говорили про автономію і федерацію, а слухачі робили свій висновок: Україна повинна бути самостійною.

Поруч з цим не можу не згадати такого факту: в Подільській семінарії, в останній класі, сидів зі мною на одній лавці мій товариш Ш. Протягом цілого року не було майже дня, колиб він не просидів над Шевченковим „Кобзарем“ дві-три години, закрившись від усіх руками (бо мешкав він у бурсі) і глибоко вчитуючись в його поезії. І разом з тим ми ніяк не могли зачислити його до цілком „своїх“, національно свідомих і активних одиниць. Причиною тому був особливий, специфічний душевний настрій Ш.: він був людиною глибоко-релігійною, зачитувався творами Івана Золотоустого і дуже любив, вглибившись у себе, грати у вечірніх сутінках на фісгармонії.

Таким чином, як бачимо, процес національного освідомлення не є річ така проста. З другого боку, ця справа й сьогодні для українського народу, на жаль, не є справою минулого: ще і ще потрібно великої праці в цім напрямку.

Але вертаюсь до споминів, — до пробудження національної свідомости у мене самого та до історії українського руху в Подільській духовній семінарії.

Родина наша, себто батько й мати, були з походження Українці, але національно свідомими, в повному розумінню цього слова, вони не були, хоч батько й мав повну нагоду познайомитись з українським національним рухом. З професії мій батько був ученим садоводом — свою фахову освіту здобував в ботанічному саді при Київському університеті, а потім у подібній

установі у Відні, де вивчився досконало й німецької мови. В молодих своїх літах працював на посаді садівника по великих маєтках на Поділлі, завідуючи садами, парками, теплярнями і т. п. Одного часу він був запрошений на таку посаду у маєток в с. Потоки, Винницького повіту, яке належало тоді князям Львовим (чи княгині Львовій). Ці дідичі були люди багаті, але разом з тим і ліберальні. Народним учителем до школи в своє село вони запросили такого Петра Белоконського, що потім був знаний, як публіцист і постійний співробітник „Русскаго Богатства“. У княгині Львової був син і до нього на літо, як учителя літератури, княгиня запрошувала з Києва відомого нашого філософа Павла Житецького. До останнього приїздив у літі його приятель Михайло Драгоманів. Тепер мені дуже прикро, що у свій час я не розвідав у батька ближче і докладніше про ці моменти його життя. Якось, будиши молодим, я цим не цікавився, а потім не було ні часу й нагоди, й тому залишились у мене тільки поверховні відомости про цей період. Знаю з оповідань батька, що він був знайомий і з П. Житецьким і з М. Драгомановим, що був у тім же маєтку ще молодий лікар (призвіща не памятаю), який також служив у Львової, і що всі вони — молоді люди — часто вечорами сходились разом за чаєм і цікаво та приємно проводили час. Аж до війни 1914 року вдома в нас, на книжній етажерці, завжди стояв дуже гарний великий бюст Т. Шевченка без шапки, а також лежала коло нього книжка — закордонне видан-

ня „Кобзаря“. Це були подарунки батькові від П. Житецького і М. Драгоманова (щоб саме від ко-го — не знаю*). Памятаю добре, що батько нам, малим дітям, нераз деклямував цілі поеми з „Кобзаря“, а також нераз згадував прізвіща старших українських письменників, як Котляревський, (з якого теж деклямував уривки), Квітка-Основяненко, Стороженко й ін. Припускаю, що це знайомство з українською літературою й було якраз наслідком зустріч батька з зазначеними вище українськими діячами. Поясню собі також, чому це знайомство, викликавши певне замилювання до української літератури, не завершилось у батька повною і активною національною свідомістю: очевидно, воно тривало одно або два літа підряд, по від'їзді цих людей, батько в маєтку Львової залишався в товаристві тої „общеросійської“ інтелігенції, що постійно там перебувала службово (як учитель П. Белоконський, лікар і т. д.), а також іншої російської ліберальної інтелігенції, що наїзжала у маєток. Крім цього живого російського товариства, в маєтку княгині Львової була дуже багата бібліотека, звичайно російська, з різними новими періодичними виданнями, що, зрозуміло, не могла не впливати певним способом. І справді, у батька виразно помічався вплив ідеології 60-х років і тодішніх „грубих“ журналів; батько широко був знайомий з російською літературою, а також з творами таких публіцистів й критиків, як Белінський,

* На великий жаль, наслідком різних перемін і подій у Кам'янці підчас війни, ці речі кудись зникли.

Добролюбов, Михайловський та інші, і ми, діти, з захопленням слухали, як батько часто декламував нам своїх улюблених поетів Некрасова або Нікітіна.

Безперечно, треба признати, що народолюбні ідеї, під яких впливом жив батько, цілком підсвідомо передалися й нам, дітям. І це швидко стало проявлятися, а далі спричинилося до нашої національної свідомости. Кажу „нашої“, бо в данім разі маю на увазі не лише себе, а цілу нашу родину. Родинаж наша була дуже численна — шість братів — що, по черзі, якраз власне в атмосфері родинних впливів, приходили до національної свідомости, яку потім, в життю, по можливості, активно й виявляли.

Але мало того, в камянецький період життя нашої родини у нас все були „на станції“ семинаристи — часом і по кілька душ — і загального впливу на них тої атмосфери, що панувала у нас вдома, не можна заперечити.

Отже щодо мене особисто — найстаршого в родині, — то справа почалася так. В 1899 р., коли я перейшов із Приворотської духовної школи до Подільської семинарії, а молодші брати й сестри були в такім віці, що потребували школи, батько був змушений подбати про посаду десь у місті і, справді, в тім самім році його запросили на посаду мійського садівника до Кам'янця. Перші два роки своєї служби батько приводив до порядку бульвари, що були у місті — „Старий“ проти турецької фортеці і „Новий“ — на Новім Пляні, а також запроваджував сквери,

яких у Кам'янці до того часу не було. На третім році, батько розпочав засадження третього бульвару, що тепер уже так пишно розрісся й тягнеться від правого боку Нового мосту (як іти з міста) аж до Руських Фільварків. Над засадженням цього бульвару — пригадую працювало досить багато робітників, здебільшого хлопці й дівчата з поблизу до Кам'янця сіл — Колубаєвиць, Безносковець і т. д. Вечорами, по закінченню праці, всі ці робітники приходили наніч у міський розсадник, де був барак для робочих, а також і окремих дім — приміщення для міського садівника, де й мешкала наша родина. Але заки йти спати, робітники заходили до нашої кухні, тут вечеряли та жартували, здіймаючи часами страшний регіт та накурюючи повну кухню махорки. Тоді я був уже в третій класі семінарії і мав 16 літ. Отже, очевидно під впливом батькових настроїв про службу народові, просвіту його і т. п., у мене виникла думка, — користуючись тим, що у нашій кухні збирається багато люду, щось читати їм після вечері. Пригадую, я довго перебирав книжки нашої домашньої бібліотеки, шукаючи, щоби таке прочитати. Якось, очевидно інстинктивно, я спинився на Гоголю і кілька вечорів підряд читав своїй аудиторії поодинокі оповідання, — коли не помиляюсь — „Вечера на хуторі близь Диканьки“. Хлопці й дівчата сиділи тихо, так ніби слухали, але мене трохи збентежило, коли одного разу, відірвавшись від книжки і глянувши на аудиторію, я побачив, що дехто дрімає. А раз, то стався про-

сто скандал: на найцікавішому і найстрашнішому місці оповідання, — здається, читав я тоді „Вія“, — по кухні розляглося голосне хропіння, а за ним ще голосніший регіт парубків та дівчат. Показується, один із слухачів так „зацікавився“, що аж міцно заснув, а решта більше, здається, слідкувала за тим, як він „куняв“ головою, аж поки не захропів!

Одначе, свої вечірні читання я продовжував; нахил до дрімоти у слухачів я пояснював цілоденною тяжкою працею, але якимось інстинктивно відчував, що тут щось не те. Часто підчас читання я спинявся, пояснював деякі російські слова, але знов і знов відчував, що між мною і аудиторією не все гаразд. Одначе, в чім саме справа, ясно собі не уявляв.

Аж одного разу моїми читаннями зацікавилась моя мама і сказала, що вона почитає дівчатам і хлопцям щось із Шевченка. Я згодився і сам залишився в кухні, як слухач. Мама почала читати „Катерину“. Мені здавалося, я читав Голя не погано, не гірше від матері, старався також всіма силами витолкувати, що було, на мій погляд, аудиторії незрозуміло, але тут я з деякою навіть заздрістю помітив, що аудиторія на читання матері реагує якимось зовсім інакше, — ніхто й не думає „куняти“, а у дівчат блищать очі й деякі з них фартушком утирають сльози... Я побачив і яскраво відчув, що аудиторія, читач і автор в даному разі — одно, нікому ніяких пояснень не треба і що... ах, ось воно в чім річ: — треба „їм“ читати по „малоросійськи“.

Це був той момент, та вихідна точка, від якої почала назрівати у мене національна українська свідомість.

Я став цікавитись українськими книжками. Алеж ні, це вираз цілком неправильний: так ніби українських книжок було досхоchu, а я ними не цікавився. Зовсім не те: в тім то й річ, що тоді українська книжка, — врозумінні якогось хоч найменшого насичення нею оточення, — зовсім не існувала. Ви могли побувати у сотні ваших знайомих, що мали розлогі полиці з різноманітною, навіть чужомовною, літературою, могли зайти у мійську, прилюдну чи якусь шкільну або іншу бібліотеку і на українську книжку зовсім не натрапити. Це було правилом. І ніхто українськими книжками, українською літературою навіть і не міг цікавитись, бо по просту явищ подібної категорії в природі так ніби не було. Отже я хотів сказати, що після ефекту, зробленого на моїх слухачів читанням „Катерини“, я відчув, що, колиб натрапив десь на українську книжку, то не перейшовби мимо, а зацікавивсяб нею. І то не тому, власне, що вона українська, а під оглядом часто утилітарним: можеб це був відповідний матеріал для моїх вечірніх читань. Значить: не для мене, а ось — „для народу“. І це був перший ступінь моєї свідомості: я, на підставі досвіду, самотужки дійшов, що ось добре булоб, колиб „для мужиків“, для „селян“, для „малоросів наших“ існували якісь „підходящі книжечки“ для „народнаго чтенія“.

Пишучи це, відчуваю, що для наших моло-

дих читачів, для нашого молодого покоління все це може видатись чимсь дивним. Якаж це, мовляв, національна свідомість чи навіть початки її? — Національна українська свідомість — це „самостійна, суверенна, соборна українська держава“. Навіть скажу більше: з приводу таких цікавих і цінних для нас, Наддніпрянців, спогадів Є. Чикаленка мені доводилось чути від деяких Галичан старшого віку: чому п. Чикаленко з такими подробицями й так детально часом розказує про написання чи видання якоїсь невеличкої брошури — „хіба це таке важне“? І тут яскраво виявляється нерозуміння епохи навіть її сучасниками, але тими, що жили в трохи інших політичних умовах, для яких видання українських книжок не було ніякою подією, бо вони ж мали вже навіть свої народні школи, трохи гімназій та бодай частину університету. Тим менше дивним повинно видатись незрозуміння нашої недавно-минулої епохи збоку нашого молодого покоління або навіть і старшого, але такого, що прийшло до свідомости в останні часи, коли українська нація в один день робила по „тисячі кілометрів“ свого історичного шляху і коли тільки й могли статись такі, здавалосьби, неймовірні події, що українські селяни й козаки вимагали повної самостійности України, тоді, як Грушевський, Петлюра та Винниченко не могли вирішити, як до цієї вимоги ставитись.

Вся справа в тім, що нам, старшому поколінню української інтелігенції, доля судила надзвичайний дарунок — жити якраз „на переломі“.

мі“ двох епох, коли українство, як реальна сила, здавалось, було „ніhil“, ніщо, і коли, як у казці, перед нами встала українська держава, зі всіма її атрибутами, з яких кожний і найменший, як, напр., низча українська школа, для першої епохи був недосяжною мрією. Переживши цей перелом, котрий нехай ще не закінчився повною нашою перемогою, алеж переніс Україну в цілком іншу епоху, ми, старше покоління, з тим більшою цікавістю оглядаємось назад, приглядаємось до недавнього минулого, шукаючи в ньому причин і ознак того, що сталося потім. І щож, справді виявляється стара світова правда: ніщо не буває без причини. Ті „причини“ — більші, маленькі і ще менші — були, існували, ми самі їх творили, часто зовсім їх не помічаючи, не надаючи їм ніякого значіння; розкидали там і сям іскорки, запалювали малесенькі вогники й не гадали, що так швидко, несподівано війне страшний вітер, підхопить наші іскри та вогні і рознесе їх по селах, по містах, по житах та ланах і спалахне, загориться від них цілий край...

Ось чому — повторюю — з такою любов'ю ми звертаємось до тих минулих, таких скромних і чистих вогників. Ми повинні звертатись до них навіть лише з одної вдячності; алеж разом з тим ми переконались, що в тих вогниках та іскрах була велика, титанічна сила.

Отже, — кажу — я зацікавився українською книжкою і випадок захотів, що цікавість цю я міг досить швидко задовольнити. Якось у семінарії, шукаючи підчас перерви між лекціями

в одного із своїх товаришів у скриньці потрібний мені підручник, я натрапив на книжечку в чистенькій обгортці, з дуже симпатичною вінеткою на ній: тиха українська ніч, — хатка в саду і осяяна місяцем вода. Збоку напис: „А. Свидницький — Люборацькі“. Я був дуже приємно вражений і зацікавлений такою несподіванкою, бо до того часу, за винятком „Кобзаря“ та співаників, які продавали часом кацапи на ринку, українських книжок не бачив. А тут ще й така грубенька і в такій мистецькій окладинці. І звідки ця книжка у товариша? На моє запитання товариш відповів якимось збентежено і плутано про своїх знайомих у місті, але книжку почитати дав. З тієї пори мені на українські книжки „повелося“ і то все якимось випадково. Так, через деякий час, знов таки в семінарії, в казньонному корпусі, я побачив на лавці, перед одним з товаришів, розгорнуту грубу книжку; рядки книжки пестрили літерою „ї“: ага, значить, українська. Але не-вжеж українська книжка може бути така груба? Беру в руки, розглядаю: „Вік“ — антологія української поезії за сто літ^{*)}). Роскішна ілюстрована обгортка, чудовий папір, що кілька сторінок портрет українського поета і його поезії. Для мене відкривались цілком невідомі мені речі: українська поезія існує сотню літ, окрім Шевченка ще було і є багато поетів, українська література не тільки „для народа“, але взагалі для нації...

— Але деж можна діставати такі книжки, це мене дуже цікавить?! Товариш загадково усміхається.

^{*)} Це було видання В-ва „Вік“, яке щойно тоді почало працювати.

— Як цікавишся,— то добре, буду діставати, а звідки книжки й сам не знаю. Це, брат, таємниця. І тебе спитають, звідки книжка — не маєш права говорити! І щоб ніяке начальство не бачило.

Так я почав діставати книжку за книжкою: поезії, прозу, науково-популярні, галицькі. Переді мною розгортався цілий новий світ: отже повинні бути і школи українські, і газети українські; а в Галичині навіть гімназії українські є.... Але нащо ж гімназії, таже в гімназіях вчать мійські діти, що знають панську мову? Невже й таке може бути: альгебра українською мовою? Мене дуже все цікавило, захоплювало, а на вечірніх моїх читаннях просто чути було, як муха летить,— такі гарні речі я читав батьковим робітникам.

З товаришем, від якого дістав книжки, я зійшовся ближче. Вражіння від прочитаного, розмови... А книжки передає йому Н., із четвертої класи, а той дістає з бібліотеки. Є така таємна бібліотека.

Ага, починаю розуміти, догадуватись... Знають тут якась організація українська.

І через кілька день — велике щастя. Товариш таємничо закликає мене по лекціях в порожній куток довгого семинарського коритаря і шепотом урочисто заявляє, що має щось зі мною поговорити і відкрити мені велику таємницю. Отже, я вже дещо перечитав, мене цікавить українська література і рух, то він про мене з ким треба говорив і „там“ сказали, що мене вже можна „ввести в курс“.

— Тож знай, що в семінарії у нас є Укра-

їнці — тільки, Боже борони, нікому! — вони семінаристи, але Українці... значить, листи пишуть по українському і... навіть куди підуть у гості, чи що, де всі російською мовою, то вони по українському... принципово. І бібліотека є в пивниці, тільки там і галицькі книжки, недозволені з Австрії. Біда булаб, якби довідались! А розпочав усе і на чолі Чехівський*).

— Який? Отой новий помішник інспектора? Чорний такий?

— Він самий. Тільки, ша! Слово?!

Я йшов додому схвилюваний, вражений усім, що чув, гордий втаємниченням мене у цю велику справу.

Я відчував, що я вже майже свідомий Українець, в усякому разі буду ним...

Так 1901—02 шкільний рік став для мене переломовим... на ціле життя.

А для Подільської духовної семінарії цей рік був початком історії українського руху в ній, того руху, що згодом став величезним фактором культурно-національного і державно-політичного значіння для цілого Поділля й для цілої України**).

*) В. М. Чехівський, — старий український соціал-демократ, згодом Голова Уряду У. Н. Республіки за часів Директорії, і визначний діяч Української Автокефальної Церкви, відомий з Харківського процесу „Союзу Визволення України“.

**) На цім місці я зазначу, що до появи В. Чехівського, у Подільській семінарії вже було декілька учнів-семінаристів національно свідомих, — між ними, напр., відомий український діяч Григорій Степура, журналіст і письменник Павло Богацький і ще, здається, кілька душ. Але це було ще перед тим, як я почав цікавитись українським

Український рух в Подільській семінарії почався з „казьонного корпусу“ — з того будинку, де мешкав В. Чехівський і від тих учнів, за якими Чехівський, як помішник інспектора семінарії, мав обов'язок доглядати після обіду і вечорами, підчас підготування семінаристами лекцій.

Я мешкав поза мурами семінарії, вдома, будуючи в ній лише рано, на лекціях і не маючи таким чином, можливості спостерігати те життя, яке відбувалось в „казьонному корпусі“ чи „общезитії“ після офіційних годин — лекцій, коли кожний з учнів міг робити те, що його більше цікавило. Ось тому я, можна сказати, був поза організацією, міг спостерігати український рух в семінарії більш-менш поверхово і, можливо, деяких подробиць і не знаю.

Властиво, у мене залишилось таке враження, що якоїсь „організації“, в стислому розумінню цього слова, в Подільській семінарії і не було, а коли й була, то обмежувалась до Українців-учнів найстаршої шостої класи.

Взагалі ж справа виглядала так, що Чехівський мав постійні зв'язки з двома-трьома певнішими і найбільше втаємниченими у всі справи „хлопцями“, а ці вже провадили справу серед інших семінаристів, себто вели пропаганду, давали книжки до читання — і то в певній поступенно-

рухом і мені про той період нічого невідомо, як і взагалі дуже мало кому відомо. Тому „офіційна“, так мовити, історія українського руху в Подільській семінарії починається, власне, з приходу до неї В. Чехівського, коли цей рух почав ширитись тут масово.

сти — провадили відповідні розмови з поодинокими товаришами і т. п.

Це, властиво, й було якраз те, що й треба. Хлопці діставали для читання українські книжки, а ті моменти, на які я вказував на початку, — походження, оточення, сподіване майбутнє — робили те, що українське слово падало на цілком відповідний ґрунт.

Правда, булоб помилкою думати, що ось семинаристи цілими клясами, поголовно, читали українські книжки і ставали свідомими Українцями. Так далеко не доходило: в семінарії, як і в кожному колективі, були різні вдачі, темпераменти, впливи і настрої, що й відбилося на ставленню певних осібняків і груп до української ідеї. Так, передовсім, як і всюди, існували в семінарії легковажні юнаки, котрі брали життя таким, яким воно є, не „забиваючи“ собі голови різними „ідеями“, — це були ті, що в гімназіях та університетах називались „лоботрясами“, почасти „білопідкладочниками“, а у нас, в Подільській семінарії, „ферциками“. Вони пильнували передовсім одягу та зверхнього вигляду, а по скінченню лекцій стрімголов вилітали з семінарії і бігли до Маріїнської жіночої гімназії, щоб успіти на той момент, коли гімназистки розходяться по домівках: у них там сила знайомих і „симпатій“, — зі всіма їм треба побачитись і відпровадити додому. Вони, власне, не були ні „за“, ні „проти“ Українців, хоч не від того, щоб часом з них посміятися.

Другу категорію складали „перші учні“: ка-

р'єристи і кандидати до духовних академій. Вони в українському питанню заступали офіційну точку погляду і побоювались зв'язками з українством зіпсувати перед начальством своє „реноме“, бо за українством вони не безпідставно підозрівали й „революцію“ та почасти „безбожність“.

До цієї категорії належали й ті з семинаристів, здебільшого старших віком, що часто через родинні обставини, щоб допомогти меншим братам чи матері-вдові, або, маючи на „оці“ наречену, зараз же по скінченню семинарії думали женитись і йти на парохію. Їм вже було „інше в голові“ і українською ідеєю вони не цікавились, не старались зрозуміти її і тому ставились або байдуже або вороже.

Правда, й серед цих категорій були винятки, особливо в дальшому житті або вже у вищих школах.

Отже, позатим, певний відсоток семинаристів брав до читання книжки і виявляв зацікавлення українством. Звичайно, ступінь цього зацікавлення і напрямок його були теж неоднакові і залежали від різних успособлень і настроїв молодих адептів українства, а, десь певно, головним чином і від того, які саме книжки вони прочитали і які з книжок зробили на них найсильніше вражіння.

Так, наприклад, ті, яким найбільше подобались Грінченкові — „Під тихими вербами“ та „Соняшний промінь“, ідеалізували село та уявляли себе ідейними робітниками серед народу в ролі учителів, священиків, агрономів, тощо. Хлопці, яким подобалася книжка Кенана — „Сибір“, біль-

ше революціонізувались і зацікавлювались політикою. Зрештою, книжка Дрепера „Боротьба віри з наукою“, що була в тійже таємній бібліотеці, звертала думку нових Українців в бік атеїзму, часто якраз на передодні закінчення богословської освіти. Спільне, що вязало молодих adeptів українства — це був ідеалізм, бажання служити своєму народові і політичне прозріння: передовсім, на прикладі становища українського письменства і мови, молодь яскраво бачила і навіть вже на собі відчувала гніт існуючого режиму. З другого боку, походячи з села, постійно сти-каючись дома з селянами в щоденному життю, семинаристи на власні очі бачили і дуже добре собі уявляли той гніт, який тяжить над українським селом з огляду на ненормальні аграрні відносини. Взагалі, треба зазначити, що, власне, через це саме революційність семинаристів-Українців (як і загалом української інтелігенції) була значно глибша і значно більш психологічно обґрунтована, ніж революційність мійської „общеруської“ поступові молоді — із гімназистів та студентів, що, походячи здебільшого з кругів мійського урядництва, або купецтва як правило, ні робітників, ні селян в щоденному життю не бачили, а той культурно-національний гніт, який гостро відчував кожний наймарніший Українець, не маючи права на свою книжку чи газету, зовсім не був знаний революціонерам-„общеросам“. В цій саме психологічно поверховній революційности криється й причина того, чому російські студенти-революціонери так легко зараз по

виході зі школи ставали цілком льюальними громадянами, а їх коротка революційність лише — „увлеченієм молодості“, і тому, з другого боку, серед української свідомої інтелігенції ми досить довго шукалиб прикладів зрадництва своїх ідеалів.

Це відчуття гнету царського режиму і розуміння, що лише з упадком його або принаймні після радикальних змін в політичному устрою Росії, Українці зможуть добитись для себе яких-небудь прав, робило семинаристів — молодих Українців, дуже чутливими до політичного життя, і в ті часи — в роках 1903 — 1904-м, не кажучи про 1905-й — семинаристи-Українці виявляли велике зацікавлення до періодичної російської преси — до газет та журналів, що в стінах семинарії були заборонені. В цій точці українство стикалось із загально російським поступовим і революційним рухом, і Подільські семинаристи того часу, старших клас, однаково з Росіянами-поступовцями, захоплювались тодішніми модними газетами, як „Син Отечества“, „Наша Жізнь“ проф. Ходського, а також політичними брошурами видавництва „Донская Речь“ і т. п. Так само семинарська українська молодь того часу цікавилась і новою російською літературою — творами Горького, Андреева, Чірікова та інших, що виходили в популярних тоді серед суспільности збірниках „Знання“. В цих творах ми шукали і відчували наближення чогось нового, привабливого, хвилюючого, захоплюючого.

І було в цьому багато запалу і ранньої прекрасної молодості!..

Одначе, Подільська „українська“ семінарія жила не тільки читанням книжок та настроями. Всі, хто хоч більш-менш ставав свідомим, уже старався провадити якусь працю на українському ґрунті, відповідно до своїх нахилів і уподобань. В цьому, безперечно, був вплив Чехівського. З боку агітаційного і педагогічного воно було цілком правильно: використати перший запал для якоїсь конкретної праці, спрямувати молоду енергію, підогріту певними настроями, на шлях реальної творчости. І ця праця, ця творчість були дуже характеристичними для всіх майже семінаристів-Українців того часу. Не підлягає ніякому сумніву, що ця праця і ця творчість носили в собі всі ознаки ранньої молодости, незрілости, перших спроб, але, оглядаючись назад, я бачу, оскільки вона була важлива для всіх юнаків, що її провадили, під оглядом підготування їх до майбутньої праці на різних ділянках життя.

Передовсім, було кілька хлопців, що пробували свої сили на полі літературному — писали вірші, оповідання, робили переклади і т. п. Згодом деякі з них стали журналістами, редакторами і взагалі газетними працівниками. Між ними, напр. Віктор Піснячевський, згодом блискучий автор листів до „Громадської Думки“ і „Ради“ з першої і другої Державної Думи, в яких він був творцем і душею українських фракцій, а потім редактором і співробітником різних органів преси, Павло Богацький — письменник, літературний критик та редактор „Української Хати“, — безперечно цікавого місячника, Прохор Воронін — дов-

голітній співробітник „Ради“, автор низки оповідань (заголовок одного з них — „Як я виграв у товариша-вчителя бляшаного самовара“ — приятелі п. Вороніна завжди, жартуючи, перекручували: замість „виграв“ на „викрав“), талановитий Михайло Яструбецький, що згодом якось несподівано покинув Дорпатський університет і пішов священником на село, Гіньковський — співробітник „Рідного Краю“ (О.Пчілки), Анатолій Богданович (псевдонім Богдан Сокольський), автор оповідань і багато, багато інших.

Деякі семинаристи-Українці, що думали йти на село священниками, заздалегідь вирішали, що вони мусять виголошувати проповіді в церкві українською мовою, а тому повинні навчитися їх складати та писати (про інші форми українізації церкви, а тим більше про автокефалію української церкви тоді навіть і мови не було). І, справді, тодіж мені розповідали товариші під великою тайною, що шостиклясники уложили цілу збірку проповідей українською мовою, а потім по ночах лазили на горище в „Общежитії“, де їх і видрукували на гектографі. Це було приблизно в 1903—1904 році. На великий жаль, мені не довелося бачити цієї „нелегальної“ літератури, але як у когось із бувших питомців Подільської семинарії вона затрималася, то безумовно хоч одному примірникові проповідей, друкованих на горищі, належить почесне місце в Українському Національному Музею, як дорогій пам'ятці.

До священства молоді Українці готувались також іншим способом, а саме — знайомились

з літературою по сільському господарству, медицині, ветеринарії, щоб бути на селі корисною людиною. З таких пригадую одного свого товариша — спокійного і флегматичного Миколу Бутніка, від якого ще на шкільній лаві віяло таким собі добрим українським господарем. Він уже тоді перечитав багато сільсько-господарської літератури, а потім взявся до перекладу одної досить поважної речі з тієї ділянки, — твору, мабуть, проф. Костичева.

Взагалі, треба зазначити одно цікаве явище з тих часів. Як відомо, українських книжок до революції 1905 року виходило незвичайно мало — було великим дивом, коли з зубів цензури щастило вирвати той або інший літературний альманах або драматичний твір. Наукових творів, чи навіть популярних, цілком не дозволялося друкувати, хіба при тій лише умові, щоб якісь наукові чи практичні відомості подавались в белетристичній формі. На цій якраз „науковій белетристиці“ спеціалізувалось знане в ті часи українське видавництво у Петербурзі, що сховалося від влади під дуже довгою і такою „благонамірною“ назвою — „Благотворительное Общество для издания общепольных и дешевых книг для народа“. Отже це „Общество“ розвивало, як на ті часи, незвичайну енергію і видавало на рік п'ять-вісім брошур і з них вже обов'язково кілька „розмов“. Звідси пішли знані „Розмови про сільське хазяйство“ Є. Чикаленка, „Розмови про сухоти на рогатій худобі“ Є. Ваганова, „Клопіт у селі Білашівці“ (а в дужках — „Про пранці“) і т. д.

Коли до цього додати 15—20 книжок, здебільшого брошур, всіх інших видавництв, то це й складало нашу річну продукцію до 1905 року.

Отже, щож було читати Українцям? Тому й доводилось — хоч-не-хоч — перечитувати цілу ту „продукцію“: і альманах „Дубове листя“, і „Прочухачку або коросту“ й драму Ванченка в 5 діях і семи картинах з співами і танцями і, врешті, „Як дбаєш, так і маєш“ — про угноєння землі.

І що надто цікаве — це читання „з примусу“, з „патріотичного обов'язку“, часто причинялося до дуже добрих наслідків: юнак, з поетичним настроєм, з тяжкої необхідности, за браком чогось іншого, брався до читання Є. Чикаленка — „Розмова про чорний пар та плодозмін“, а тимчасом несподівано для себе находив тут матеріял надзвичайно важливий, що розгортав перед ним цілком невідомі йому сторінки життя, зацікавлював і звертав його думки в інший бік. Такий самий вплив мали брошури лікаря Модеста Левицького „Селянські знахарі та баби-шептухи“, „Лихі хвороби на очі“ і т. д. Те саме треба сказати й про брошури про кооперацію. Таким чином, читачі набували знання з таких ділянок, на які, в інших умовах, ніколи можеб не звернули уваги. Оці брошури послужили стимулом до глибшого і ширшого знайомства з певними ділянками, а часом і до спеціалізації в них.

Зокрема, я спостерігав підчас революції, що з таких молодих Українців вийшли не злі земці і кооператори, бо якраз вони дістали попереднє знайомство з різними сторінками народного

життя, як сільське господарство, народне здоровля, скотарство і т. п. Крім того, це був багаж, який був потрібний для провадження певної освітньої роботи на селі.

Характеристичним для семинаристів - Українців було ще й те, що на свята, зокрема, на літні вакації, вони розїзжалися з певними думками і намірами щодо праці на селі. Кожний брав із собою кілька книжок з бібліотеки, щоб повернути „на українську віру“ „свого“ учителя, дяка, монопольщика. Кожний такий бурсак-Українець купував за свої нужденні копійки десятків два-три популярних книжечок, отих самих брошур „Благодійного Т-ва“ утілітарного змісту та белеристики.

Це вже безперечно призначалося для нашого, українського, „хожденія в народ“. „Попівський“ чи „дяківський“ син — свій чоловік на селі і тому семинаристи-Українці робили дуже багато для освіти, а також української і революційної пропаганди на провінції. Тоді школи були здебільша церковно-парохіяльні, а завідували ними сільські священики, отже син-семинарист, часто навіть не питаючи батька, організував у школі всякі збори та народні читання, де вів українську, а разом з тим (обережно, щоб не підставити батька!) і протиурядову пропаганду. І це робилось тоді, коли про всякі прилюдні читання українською мовою не могло бути й мови!

Другим способом української пропаганди на селі були театральні вистави. І скільки провінційальної молоді втягалося у цю справу — студен-

ти, попівни, телеграфісти, сільські парубки та дівчата! — всі учили ролі, малювали декорації, хвилювались, але... різниця між цими виставами і звичайними провінціальними „любительськими (аматорськими) спектаклями“ полягала в тім, що на чолі справи тут стояв „хитрий хахол“, семинарист-Українець, який „знав, що робить“: він і пєсу привіз із собою українську — „ідейну“, і вияснює, що то є „кулішівка“ і реферат перед виставою про Івана Котляревського „встругне“... „І так за літо — хвалиться він потім перед товаришами — всі ці артисти і не-політики поробились майже свідомими — ще ось треба учителеві надіслати „На безпросветном путі“ Гринченка*), а телеграфісту „Соняшний Промінь“.

Окремо треба згадати, як про засіб пропаганди, про культ української пісні і музики, що стояв дуже високо у Подільській семінарії. Правда, ця ділянка праці не належала виключно свідомим Українцям, — тут всі брали однакову участь — „без різниці партій“, але ж треба зазначити, що майже всі регенти захоплювались передовсім українською піснею. Семінарський хор виучував переважно різні українські пісні, часом складні вязанки і старанно викінчував їх щодо виконання. Співанки хору відбувались у „казьонному корпусі“ або в „общезитії“, а тому до пісень мимохіть прислухались інші семінаристи, схоплювали їх мотиви і потім розносили по ці-

*) „На безпросветном путі“ Б. Гринченка, — це книжечка, в якій автор зібрав думки найвидатніших педагогів про потребу навчання учнів їх рідною мовою.

лім Поділля. У бурсака, що приїздив на свята, нову пісню насамперед переймали дячок чи учитель, звичайно великий amator, а з обов'язку навіть фаховець, і через якийсь час, під скрипку свого регента, пісню вже співав сільський хор. Під цим оглядом семинарський хор робив непомітну, але дуже велику культурну роботу. Регенти хору, здебільшого фанатики свого діла, працювали, звичайно, цілком безплатно, а багато з них і по закінченні семінарії працювали, як регенти хорів в українських студентських громадах на вищих школах, як організатори перших національних хорів, як збирачі і видавці пісень, нарешті, як композитори. З часу мого перебування в семінарії я пригадую таких регентів: перший при мені — в 1900-м році — був Леонтович, що згодом виявив себе, як надзвичайно талановитий і многонадійний композитор. По Леонтовичу став регентом Михайло Волінецький, далі були Володимир Гушло, Василь Бесядовський, а пізніше — Олександр Погорецький, Олекса Приходько, Михайло Рошахівський. Не ручуся, що когось не пропустив. Всі вони, або майже всі, мають значні заслуги перед українською піснею, а тим самим і перед українським національним рухом.

Треба згадати, що, поруч із хором, в семінарії завсігди існували дві великі оркестри — духова і струнна, а згодом і оркестра мандоліністів. Той факт, що семінаристи мешкали переважно вкупі („казьонний корпус“, „общезитіє“), сприяв легкому урядженню частих проб, тому

орхестри також робили великі осягнення щодо українського репертуару. Гордістю семінарії була духовна орхестра. Тут на геліконах стояли такі кремезні „дядюшки“, що, бувало, як „дмунуть“, то гаснуть лампи і стає страшно за будинок. Капельмайстрами цієї орхестри, що вложили в справу силу праці і безперечного таланту, були в семінарії — Струков і Олександр Ілліч. Якщо не помиляюсь, цей останній, а також Василь Бесядовський, орудували один час і струнною орхестрою.

Щодо подільських семінаристів - Українців, то їм особливо подобалось провадити українську пропаганду серед мійського зрусифікованого середнього урядництва, що творило колись головні маси „російської інтелігенції“ на Україні. Справа починалася з запрошення „молодого человека“ на іменини чи на вечірку. „Молодой человек“, а до того ще й часто голодний бурсак радо годився і з'являвся у товаристві, алеж... фі, какой скандал! — замість білого комірця та манжет, „как полагается в приличном обществе“, — „малоросійская виштітая рубаха“ „да ещо какой-то (глупий) красний бант на шеє“ — „Малоросійская рубаха“? „Непрілічно?“ — цього тільки бурсакові й треба, з цього й починалось! А далі все йшло, як по писаному: по перше, не „малоросійська“, а українська, по друге — і „чужому научайтесь і свого не цурайтесь“, по третє... і пішло, і пішло... Навкруги розчервонілого бурсака, — а частійше ходили вони вдвох і втрох, щоб ліпше було „відбиватись“ — збиралось де-

далі ширше коло гостей: урядовці акцизні (скарбові) і контрольні, часом і учитель гімназії та судовик, — а часом і поліціант. І починалась баталія! Урядовці: „Української мови не существует, а есть малоросійській мужицкій жаргон!“ Бурсаки: „А що сказав академик Шахматов? А читали ви, що написав професор Потебня?“ Урядовці: „Но смешно, — в школах какой-то необразованный язык!“ Бурсаки: „А виб краще довідались, як на цю справу дивляться справжні педагоги: Ушинський та Корф! І чи відомо вам, що в Галичині є українські гімназії та університет!“ Урядовці: „Ну, это, известно, — австрийская інтрига, і не можем ми, состоящие на государственной службе“... Бурсаки: „Ну, звичайно, ще Шевченко сказав: „За шмат гнилої ковбаси...“ Але тут уже, чуючи небезпеку, влітав з їдальні господар і кричав голосніш за всіх: „Гаспада, і ви, как это у вас, шановні добродії, перестаньте, плюньте на это дело. Ведь еще Шевченко сказал: „де згода в семействі, там мир і тишина“! Пожалуйте откушать, Марья Анисимовна приглашает!“ — „Правильно!“ — підтримували господаря неутральні, більше „чаючіє двіжені води“, — пайдьом, ходім, у Гоголя даже комедія така єсть — „Як ковбаса та чарка, то миньются й сварка!“ — і червоних, як раки, бурсаків та розхвилюваних урядовців розсаджували на різних кінцях стола. А стіл! Чи пригадуєте ви собі, читаю, ви, що перейшли через світову війну і революцію, большевизм та еміграцію, іменинний стіл „благоденствующаго“, 75-рубльового урядовця

„старого режиму“, десь під небом „благодатной України“? І чого на тім столі нема: і свіжо просолені огирочки, і мариновані коло них опеньочки, і підсмажена „малоросійская“ ковбаса і червоні помідори з цибулькою та перцем! А між цим усім добром — гордість і турбота господаря— „графінчики“ з „біленькою“ та пляшки найрізномродніших кольорів і відтінків! І, звичайно, кому ж на розум спаде при такій благодаті тратити час на „пусти разсужденія“? За столом відразу запановує лад і спокій, розбурхані пристрасти втихомирюються і розмови та окремі вигуки більше відносяться до кулінарних здібностей Марії Анісімовни та високого мистецтва „по часті наливок“, осягненого Петром Петровичем. Вечеря закінчувалась дружним співом „безспорно прекрасних малоросійських песен“, підчас яких бухгалтер „казначейства“, підсівши до одного з бурсаків, лагідно говорив йому, торкаючись гузиків семинарської тужурки: „действительно, если вдуматься, какой-же я русский — происхожу я из села Супруньковец, Ушицкого уезда, а называюсь Иван Гладун, при чом родители мои и доселе проживают в этом селе и занимаются земледелием. И вы совершенно правильно отрезали Семйону Петровичу, что не существует мови панской и мужицкой, а каждый народ имеет свой родной язык, котораго не должен цураться!“ — Аналогічна сповідь йшла також у другім кутку маленької салі. А під ранок бурсаки поспішали додому в чудовому настрою, як побідники-вояки після бою, навипередки оповідаючи один одному: „І знаєш

ти, що мені потім сказав отой учитель гімназії в окулярах, що особливо насідав на нас? Каже: „інтересно, аткуда у вас такіє вескіє аргументи в пользу раднова язика в школе — я їх, канечно, не разделяю, но интересно почитать“. Отже я йому — дурневі — підберу літературу, — цікаво, як то він потім не буде „разделять!“ — А той з казначейства — знаєш? — сам попросив у мене щось почитати! Я думаю, з нього будуть люди!“

Ось таким способом подільські семинаристи наvertsали дуже багато людей — часто перед тим запеклих ворогів — „на православну віру“. Зимою цю роботу вони провадили у Кам'янці серед своїх товаришів, між молодію інших середніх шкіл, а також між різними верствами урядництва губерніяльного міста. На літо вони розсипались по цілій Поділлі і провадили там серед провінціоальної інтелігенції, півінтелігенції та селянства широку роботу. Особливо їм подобалось виступати перед великим товариством десь підчас балю в домі священика, що літом часом впоряжали батюшки у себе то з приводу „відпусту“, то з приводу іменин, а то й так, ради дорослих доньок. І тут, серед „необразованої провінції“, виступи їх, з цитатами та покликанням на всякі нечувані авторитети, були особливо блискучі і звияжні...

Було, звичайно, при тім багато молодечої безоглядности та великої принципіальности, від великих діл починаючи і аж самими маленькими й так ніби смішними кінчаючи.

Передовсім стояв принцип: всюди в товари-

стві розмовляти по українськи. І оскільки це нам здається тепер природним, остільки в ті часи було майже завжди демонстративним і вимагало таки чималої „хохлацької“ впертості і твердості: прийти часом перший раз до чужої хати, де „атрядась“ (зроду) не розмовляли „на етом языке“, — і на тобі: „безперечно“, „з точки погляду“, „політична ситуація“, „ненормальні стосунки“... А це звідки? Що за мова? Що за якісь невидані люди! Та же він, Іван Іванович імярек, з дня народження у Ольгополі живе і нічого подібного не чув. Отже, наприклад, служниця, — ану ходи сюди, Харитино! — хібаж вона зрозуміє ваші оті „категоричні заперечення“ і „нелогічні міркування“?! І починалась баталія! Або кінчалась справа „іспитом“: „Ну, харашо, а как же ви, маладой челабек, напишите напірмер, на вашем „языке“ хотя би такое, скажем, атнашеніє: принімая во вніманіє вищеізложенніє абстаетельства і ссилаясь на неопровержимия доказательства й т. д. І треба було молодому бурсакові часом багато сприту, щоб відбитись з честю від настирливих екзамінаторів, які з гори майже кожену відповідь критикували!

Але це охоти не зменшало, лінію провадилось до кінця! Листи до всіх писали по українськи, в альбоми панночкам вірші лише українські і — *horribile dictu!* — навіть візитові карточки й ті по українськи! — Падумайте, — скаржилась часом матушка своїй сусідці по парохії — „не знаєм, что с нашим Мішенькой приключилось: то всегда писал нам письма, как палагается: —

„Дорогіє папаша і мамаша“, а севодня — представте себе, атец Кірілл даже сплюнул, кагда прачитал: „Любі мої батьку та мамо!“ Ну, что ви на ето скажете?!“ — „І не гаваріте, Наталія Степановна, — відповідала їй в тон сусідка — ані там, в етой семінарії, все, кажется, показались! Думаєте, наш Мітенька лучшую встругнул штуку?! На днях присилаєт поздравленіє дочке нашей монопоьщіци — кажется, сімпатія! — і чтобы ви думалі: прекрасная візитная карточка с залатимі абрезами, а посередіне напечатано: „Дмитро Левицький“! Даже наш фурман смеіются, каже: тепер ми з паничом Митьою однаково називаємось! І аткуда у ніх взялась ета мода на мужичество — сама не панімаю! Тепер часто даже наші сельські „муді“ стараються гаваріть „по панському“, а ані „наоборот!“

І з цим „наоборот“ часом виходила ціла біда! Так був у нас, в семінарії, один завзятий Українець, але, нажаль, мав прізвище, як для Українця, на його погляд, дуже незручне: „Сумнович“. Ота клята буква „ять“! Щож це за українське прізвище, хочаб по українськи написане: „Сумневич“! Взяти, знову, інакше: — „Сумнівич“, — теж не виходить. Мучився він, бідолаха, довгий час, аж одного разу дістаю я від нього візитку. Посередині картки грубими черенками і з рішучим виглядом стояло: „Хведь Сумний“. Лихо винищено з корінням!

Ось так виглядали подільські семинаристи-Українці тих часів, — самого початку 1900 років.

Звичайно, товариші наші, ті, що виразно не

поділяли наших українофільських поглядів, або й ті, що були до цього руху байдужі, добре бачили й спостерігали роботу своїх товаришів-Українців, як над своєю самоосвітою, так і назовні. Все це, звичайно, викликало з їх боку певну реакцію, часом окремі критичні уваги, які частенько підчас павз між лекціями, переходили у правдиву диспути, в якій брала участь іноді ціла кляса, розділившись на два ворожі стани. Диспута часто оберталася в палкий словесний двобій, що обривався лише з приходом до кляси професора. У всякому разі, часто до решти побиті в словеснім турнірі, вороги Українців не раз допікали насмішками: „Гей пуздирь, матня горить!“—А то було ще й таке: хтось склав чи звідкись дістав віршик, який мавби показувати, оскільки українська мова є гідка, осоружна і мужицька. Справді, під цим оглядом, автор постався і вірш вийшов „запашний“. Ось він:

Напився Гаврило
 Тай став ригати,
 Данило паль 'го в рило
 Та й вигнав із хати!

Знайшовся також „композитор“, що поклав цю „поезію“ на ноти і нею особливо допікали Українцям. Бувало хтонебудь з товаришів-Українців відчиняє двері і входить до кляси, а тут несподівано імпровізований хор, як гримне йому назутріч!

Правда, треба зазначити, що здебільша це робилось через звичайне молодецьке завадіяцтво, не через „партійну“ нетерпимість. Ворожнеча

в семінарії між Українцями і не-Українцями ніколи не набирала змісту і форм справжнього злобного ворогування. Українці дивились на не-Українців, як на матеріял, що ще підлягає обробці, а ці останні... всеж вони були також Українцями і свої дебати про нездатність української мови для вищої культури провадили тією таки українською мовою! А поза тим безперечно відчувався вплив „головного заправила“ В. Чеховського. Високий, ставний, з гарним, характеристичним обличчям і блискучими чорними очима, — він одним виглядом імпонував всій семінарській молоді. А його спокійна вдача, тактовність у зносинах з молоддю, без бажання „подобатись“, і ліберальні погляди та поступовання з приводу таких річей, як заборона семінаристам ходити до театру та до міста без дозволу і т. п. — зробили його дуже популярним в цілій семінарії. Нарешті його проповідь українства, серйозна і відкрита, щирий демократизм, що явно наближався до соціалізму, а разом з тим глибока релігійність, з якою він не тільки не ховався задля ради „людей“, але всю свою проповідь базував на євангелії, робили особу його високоавторитетною не тільки серед прихильників — Українців, але й взагалі серед усіх учнів семінарії...

Одначе, не вважаючи на незгоди між Українцями і не-Українцями, бували в подільській семінарії моменти, коли вся вона якось стихійно виступала зі своїми Українцями солідарно і „єдиним фронтом“. Це було два рази на рік: 26 вересня — на Івана Богослова — день хра-

мового свята в духовній семінарії, і на масляну. В ці дні семінарія „видавала балъ“. І це було, як для самої семінарії, так і для цілого Кам'янця подією неабиякої ваги! По перше, в семінарії найкращий у місті хор і найкращі оркестри — духовна та струнна; по друге, семінаристи, взуваючись на своїх батьках, провінційних батюшках, завжди добре нагодують гостей, по третє, на балю будуть усі вершки і увесь Кам'янецький бо-монд: архирей — правячий і вікарій, губернатор і віце-губернатор, начальники майже всіх губерніяльних установ, директори гімназій та технічної школи, начальниці гімназій та духовного пансіону, деякі військові і, нарешті, сила гімназисток, пенсіонерок, гімназистів, техніків та їхніх родичів, словом — уся губернія! Отже, треба було за всяку ціну „не ударити лицем у болото“ і показати, що семінарські балі всеж таки цікавіші, ніж у гімназії, хлопчацій чи дівочій, чи у пансіоні та взагалі перші в Кам'янці; і що, власне, й дивуватись тому нічого, бо семінарія це всеж гімназія плюс два роки університету.

Якби то не було, а вже за кілька тижнів до балю семінаристи-впорядчики хвилювались, а з ними й семінарське начальство. Ось цей момент і використовували семінаристи-Українці для виявлення свого українства. Передовсім і впорядчики балю, і „ферцики“, що, звичайно, брали жваву участь в цих справах, і начальство семінарське — всі погоджувались на тім, що літературно-музикально-вокальна вечірка перед танцями мусить бути велика, цікава... — і ори-

гінальна — додавали Українці. А для цього треба, щоб у нас деклямували не „Что ти спишь, мужичок“, а щось по українськи, з Шевченка, чого вам ніодна гімназія не докаже! По друге — хор! Хор мусить виступити цілком з українським репертуаром і, по можливості, серйозним. І це тільки наш хор потрапить зробити і ніякий інший! — Начальство крутило головою, зітхало, але і начальство, і „ферцики“ і впорядчики відчували, якось підсвідомо розуміли, що так, дійсно, коли йде про виявлення свого обличчя назовні, про яскравість, оригінальність, про суперництво з гімназіями та іншими школами, то чим сильна семінарія? — Своєю національною мо-політністю, своїм органічним нерозривним звязком з пахучими полями, лісами та селами, українськими селами, — тим, що вона — збірник народньої національної сільської стихії. І в цім її величезна різниця від інших місько-російських-жидівсько-польських середніх шкіл на Україні. А раз в тому її сила й перевага, то цюж свою силу вона й може найліпше виявити. Цього, правда, ніхто тоді не говорив, мало-хто це ясно бачив і розумів, але відчували всі. І начальство, зітхнувши і покрутивши головою, та викресливши із проекту програми вечірки кілька номерів українських, та вставивши натомість кілька російських, і додавши на початок та на кінець „Боже, царя храни“, програму до виконання благословляло. Правда, це було не те, чого домагались Українці, але це було багато: по перше, Василь Сумнівич, цей чорний та палкий, як циган,

з блискучими великими очима, лідер українства в семінарії, деклямує „Чернець“ Шевченка, по друге, Єзерницький, теж не гірший декляматор, виголошує „До Основ'яненка“. А між ще підговоримо „бурсу“, щоб викликала їх на „біс“, отже буде ще дві точки! Далі — хор... Ну, йому всунули дві російські точки, алеж решта українські, та ще є велике попурі з українських пісень. Таким чином складалося й „виборювалося“ програму вечірки. А далі йшла шалена підготовка: щодня по обіді аж шиби в семінарських вікнах дзенькотіли від реву геліконів, вереску клярнетів та гукання семінарських басів.

Аж, нарешті, приходив день балю: всюди ідеальна чистота та порядок, семінарська величезна саля, коритарі, більшість кляс і вестибуль світяться всіма огнями нафтових ламп. При вході, на сходах, на поворотах розпорядчики, — і це вам не бурсак - розмазня, а блискучий джентельмен, в ідеальному семінарському однострої, в білосніжних високих комірчиках, що аж голови не можна повернути і в такихже білих рукавичках. На грудях розкішний бант — відзнака розпорядчика. Вони, чітко пристукнувши каблуками, підхоплюють під рамя щораз прибуваючих гостей — пань та панночок і, займаючи світськими розмовами, проводять сходами до салі. Але не встигли гості переступити поріг, як від несподіванки мало не скрикують. Це Ілліч, чудовий Олександр Ілліч, дуже тихенький серед семінарських наук і цар та Бог в крузі мідяних труб, дав оркестрі знак „на привітання“. І ор-

хестра короткими маршами все зустрічає та зустрічає нових гостей — молоденьких, молодих, середнього віку та старих — різної ранги та стану, що заповнюють усю салю, Аж, нарешті — сходами шепотіння, метушня, перелякані обличчя. Назустріч виходить сам о. ректор з корпорацією: це приїхав архирей; йому марша не грають, лише уся саля встає і співає: „Іс пола еті, деспота!“ Архирей обома руками благословляє салю, всі сідають і концерт починається! Так, для гостей концерт, а для нас, Українців, момент величезного хвилювання, піднесення. Ось проспівав хор і чергова точка „наша“ — „Чернець“. Але на цей раз ми не самі, — з нами безперечно уся бурса: вона, розсадивши гостей, залягла в своїх чорних одностроях всі бічні проходи та задні стоячі місця і напружено чекає. Вона чекає й якось їй дивно, аж лячно, що ось в цій салі, наповненій ріжним начальством, розкішними панями, шовками й пахощами перфум, розляжеться — на диво всім — демонстративно й несподівано таке тут чуже й таке заказане „мужицьке“ українське слово!

Але ось хор скінчив. Оплески — і від групи чорних одностроїв відділяється кремезна постать Василя Сумнівича. Він підходить до архирея, бере, за звичаєм, благословення і, ступивши три кроки назад, проголошує:

„Чернець“ — поема Тараса Шевченка.

Саля — затихає... Бурса — завмирає...

Коротка павза і, серед глибокої тишини лунає:

У Києві, на Подолі,
 Було колись... І ніколи
 Не вернеться...

У бурси відлягло. Добре почав! Молодець!

У Києві, на Подолі,
 Братерська наша воля,
 Без холопа і без пана
 Сама собі у жупані...

А якже публіка? Еге, уважно слухає! На
 салі тиша, лиш де-не-де трісне вахляр в ру-
 ках пані.

У Києві на Подолі
 Козаки гуляють!

А якже начальство? Якаж то шкода, що не
 можна бачити фізіомій! Ага, ось жандармський
 полковник Дубельт нахилився до своєї дружини
 і щось говорить. Та киває головою. — Що, не
 подобається? — Ну, ну, слухай „лютий враже“!

Але поема доходить до кінця... Сумнівнич
 уже забув, що він перед архиреем, губернато-
 ром, ректором. Ні, він давно в келії ченця Се-
 мена Палія. Він — сам Семен Палій. Обличча
 натхнене і чорні очі сиплють іскрами:

І тихнуть Божії слова...
 І в келії, неначе в Січі,
 Козацтво славне ожива...

Момент напруження, тиші і — за хвилину —
 грім оплесків. — Дивіться, дивіться, панове —
 перешіптуються Українці — все начальство плес-
 ще! Е, що там, начальство, ти подивись краще
 на наших „Хомів невірних“, „отрицателей“: зда-

ється, зараз у них всі їх „отріцання“ (заперечування) летять в трубу! Але що це?! Нова хвиля оплесків. Біс, біс! — Дивись, дивись: ректор киває Сумневичу, щоб іще виступив.

Крок — вперед. Постава — в бій. І жест — до війська.

На вас, завзяті-юнаки,
Борці за щастя України.
Кладу найкращії думки,
Мої сподіванки єдині!
В вас молода ще грає кров,
У вас в думках не має бруду....

Українці — в семому небі. — Добре, алеж Сумневичу влетить! — За що? — А за цей вірш: це не був дозволений! — Так, а ректор нащож йому казав ще раз виступати, він другого не знав!

А саля тимчасом тріщить від оплесків. Тільки Чеховський — високий і поважний — стоїть на боці, трохи нахмурений — і не ворухнеться. Його діло — сторона!

Так відбувались семінарські балі... Нібито звичайні собі балі, які бували й бувають в кожній школі. А тимчасом значіння їх в ті глухі безпросвітно-темні часи для українства було надзвичайне... Особливо сильне вражіння робили виступи Українців-декляматорів на меншу бурсацьку братію з перших трьох клас, яким дуже імпонували постаті шестиклясників-декляматорів, до яких вони потім тягнулись, як до недосяжних авторитетів і великих героїв, яких кожне слово було для них законом.

Так пробув В. Чеховський у подільській семінарії коло трьох літ і, очевидно, служивби й далі і все йшлоб „нормально“, колиб не трапилась одна подія, що викликала страшну метушню, вдарила по Чеховському, по семінаристах і по українському рухові в стінах семінарії. Подія, що мала такі значні наслідки, так ніби нічого особливого не представляла, але була надзвичайно характеристична, а для тих часів — грізно-революційна. Спиняючись на цій події тепер і розглядаючи її, такби мовити, ретроспективно, по стільки літах, думаєш іноді, що учасники тієї події може й самі не надавали їй того значіння, яке вона, по суті, мала. Справаж стояла так. Кінчався 1903/04 шкільний рік. В цім році кінчали подільську семінарію якраз ті вихованці, що були найдовше під впливом В. Чеховського — серед них Василь Сумневич, далі — Бялковський, Ярошевич, Зофієвський, Струмінський та інші, яких я вже, на жаль, забув, а почасти й не знав, бо тоді сам я був у пятій класі. Укінчення семінарії було в ті часи певного роду подією, як для тих, що її кінчали, так для самої семінарії. Бо ця школа не була переходною, а давала закінчену освіту — кандидатів священства. Лише для трьох перших учнів стелилась дорога у духовні академії. Звичайно така подія ознаменовувалась тим, що абітурієнти замовляли у фотографа групу, як пам'ятку на ціле життя. Ясно, що так мало статись і в цім році, тимбільше, що випуск 1903/04 був якраз с о т н и м випуском подільської семінарії. Групу замовили

„карточну“, себто кожний учасник дав свою фотографічну карточку і фотограф компонував з них групу. На головніших місцях групи, в центрі, розміщали знімки начальства — єпархіального архиєрея, ректора, інспектора і цілої семінарійної корпорації, а навкруги — молоді люди, що скінчивши семінарію, ставали кандидатами священства.

Нормально бувало, що до кожної такої групи в життю кандидата священства долучувалась ще група скінчивших „Подольское Епархіальное Женское Училище“, — тоді кожна вправлялась в чорненькі рами — чорне із золотом — і від тієї пори, так з піввіку, їздили вони за своїми оригіналами по парохіях рідного Поділля і не один раз слухали, як оригінали, суваючи старіючими пальцями по склі, оповідали своїм дітям, а згодом і внукам про золотую молодість свою...

Теперже сталось щось невидане, нечуване. Група, правда з деяким запізненням проти звичайного, з'явилась, ...але, що це?! А деж владика?! А деж отець ректор?! А деж інспектор, професори?! І чому із начальства тільки пом. інспектора Чеховський — і то на центральному, архиєрейському місці? А це що таке? Що це за люди?! І начальство зімліло: — „Боже мой! Не-щастние люди, прапашіе юнаші! Как ето? — ви-бросіт всьо начальство і вместо нево поместіть Шевченка і Костомарова! Етіх безбожніков, революціонеров і сепаратістов! Так вот, гаспадін Чеховський, когда ви себя, накануне, проявілі! Так вот, что ви за птіца!“

І пішла метушня! Надзвичайні засідання правління семінарії, доклади „Его Преосвященству“, донесення Святійшому Синоду. А власне, про що докладувати, про що доносити?! Що недоглядили, що прогавили? Та й що цим направиш? — Факт фактом! А факт був у високій мірі неприємний: випуск подільської семінарії року 1903/04, в складі усіх вихованців шостої класи ухвалив і зробив для себе особну групу, з якої викинув цілком усе начальство, поставивши в центрі групи свого ідейного провідника В. Чеховського і бюсти виразників свого символу віри — Шевченка й Костомарова. Між цимиж бюстами терен майбутньої діяльності — українське село.

Ось така була група, ось така сталася подія! І варто було дев'яносто дев'ять років проповідувати, впоювати, втовкмачувати в державі, в школах, і особливо в духовних школах, ідеї „православія, самодержавія і русскої народності“, щоб на сотому дістати ось такий дарунок! І то при яких обставинах: коли на чолі церкви і всіх духовних шкіл прокурор Св'ятейшого Синода — Константін Победоносцев!

І почалася „справа“... В. Чеховського зараз же звільнено з посади. А щодо абітурієнтів, то справа вийшла досить тяжка: шкільний рік уже цілком закінчився, семінаристи розїхались по домах і правління семінарії відбуло уже всі свої засідання та уложило навіть „розрядні списки“, себто остаточно зафіксувало успіхи й поведінку кожного учня. Однак, з приводу надзвичайного випадку, начальство не спинилось ні перед чим:

кількох звільнило з „шостої кляси“, хоч вони склали вже всі іспити, і навіть один чи два з них були уміщені в першому розряді, як кандидати до Академії. Пішла чистка й по інших клясах, що вимітала увесь неблагонадійний під українським поглядом елемент. „І бисть велій плач і смятеніє по весях Подолії“, коли панотці дістали чергове число „Єпархіяльних Відомостей“ з „розрядними списками“ і звідти несподівано для себе й для своїх синків довідались, що „такої то — імярек — уволен із семінарії по постановленію Правління“. А „за що й про що“, — про те йшли бурхливі дебати між „батьками і дітьми“, під схлипування матушки чи дячихи: „А яж тобі, Міша, не казала, що твоє мужество до добра не доведе? Що з Шевченка ти хліба їсти не будеш?!“...

Отакее сталося лихо з українським рухом в подільській семінарії! Алеж ми, бурсаки, довідались лише про фінал усеї події з групою, а все те, що діялось зприводу цілої справи „в середині“, себто, що було на засіданнях правління семінарії і яке листування йшло з цього приводу між семінарією, подільським архиереєм і „Святейшим Синодом“ — це так і лишилось для нас таємницею. Можна лише сказати, що, безперечно, в Синоді група сотого випуску подільської семінарії з Шевченком і Костомаровим на чолі зробила як найсильніше вражіння і зприводу подільської семінарії (а може і інших українських семінарій) запали в Синоді певні постанови і, десь певно, здорово „нагоріло“ начальству.

Це ми, семинаристи, відчули зразу ж по приїзді в семінарію по фєріях. І всім почувалося, що „курс“ буде крутий і дисципліна залізна! Але того мало: якось серед шкільного року приїхав у Кам'янець сам Саблер, товариш оберпрокурора „Святейшого Сінода“. Треба думати, він мав місію переглянути семінарії та прищепити їм правдивого „істинно-русскаго духа“. Підчас перебування в семінарії, він, в супроводі ректора зайшов до шостої кляси (я тоді був у шостій клясі) і нас всіх закликали на другий кінець салі (шоста кляса містилась тоді в салі) до великого портрету царя Миколи II-го. Тут ми стали півкругом і Саблер звернувся до нас з промовою. Ні одного слова про українство, про мазепинство, але багато про вірну службу „Церкві, Царю і Отчєству“. Наприкінці сказав: „Прикладом для вас нехай буде життя і праця „Карпато-русскаго церковнаго і народнаго деятеля, атца Іоанна Наумовіча (отсе для нас — подумали ми собі!), каторий оставіл нам свой велікій завет в трьох словах: маліс, учіс, трудіс!“ (Саблер не вимовляв м'якого „с“).

Дуже цікаво пошукати в архівах подільської семінарії, єпархіяльного архирєя і найсвятішого синоду матеріялів, що відносяться до даної події з групою, а самій історичній групі „сотого випуску“ подільської духовної семінарії безперечно належить почесне місце у Всеукраїнськїм Національнїм Музею. Думаю, що дістати таку групу можна у когось із покінчивших семінарію в тїм році або у нащадків Ка-

мянецького фотографа Кодеша, який виготовлював цю групу.

Згодом цікавила мене ще одна обставина: яким чином семинаристи-Українці могли втягнути у цю явно небезпечну вигадку своїх товаришів, байдужих до українства, які безперечно були тоді у шостій класі і то не в такій уже зникаючій меншості. І ось один із учасників тієї події оповів мені таке: коли Українці вирішили виготовити таку групу, то одного разу наш лідер, Василь Сумневич, вийшов на катедру і, звернувшись до цілої шостої класи, сказав: ось ми вирішили, щоб випускна група була така й така! Думаю, що між нами не знайдеться такого дурня, котрий бувби проти цього!

І, дійсно, такого „дурня“ не знайшлося!

Остільки велику моральну силу уявляло із себе тоді українство в подільській духовній семінарії.

Не один із читачів може запитати: добре, а чогож гляділо начальство? Невже воно не вживало заходів проти ширення українського руху в семінарії? І якже воно могло допустити, щоб рух набрав такої сили? Признаюся: ось тепер, коли я це пишу, то й сам дивуюсь — як це могло статися. Але знаю лише одно: свідомого потурання з боку начальства тут у всякому разі не було. Був недогляд, був може певний лібералізм і, у всякому разі не доцінювали значіння цього руху. Та й, зрештою, до чого було чіплятися? Що часом якийсь учень читає українську книжку? — Алеж її дозволено цензурою! Та й, часто, це яканебудь брошурка з царини

господарства чи медицини для народу. Невже за неї бити на алярм? — Дурощі! А щодо самих „воспітанників, котріє етіми брошюрками увлекаються (захоплюються)“, то, зновуж, нічого проти них сказати не можна: поводяться чемно, і вчать ся непогано, навіть ліпше від інших. Правда, дехто з них наміряється до університету, алеж це не є злочин. „А увлеченіє Шевченком со временем прайдьот“.

Ось такі або приблизно такі розмови могли бути між начальством, коли заходила бесіда про це „увлеченіє“ в семінарії.

Звичайно, розмови булиб зовсім інакші, колиб начальство справді старалося бути в курсі духового життя і стремлінь своїх вихованців. Але цього не було. Справу ставилось по бюрократичному, — коли „зверху“ все гладко, то значить і добре. І, так таки, за цілий час мого перебування в подільській семінарії, я, за кількома винятками, не пригадую, щоб хтось із адміністрації чи професорів ближче цікавився духовим життям учнів, або старався викликати серед них зацікавлення до якоїсь науки чи ідеї. Всі, здебільша, ліпше або гірше відбували свою повинність. Ректором у 1899. р. я застав протоєрея Щеглова. Це був Москаль, людина, яка на мене робила вражіння черстою і непривітною. Семінаристи його боялись і не любили. Від учнів він стояв дуже далеко. В році 1902-ім Щеглова перевели, здається, до Костроми, а на його місце призначили нового ректора протоєрея Малиновського, теж з походження Москаля. Мали-

новський, як людина, однаково був несимпатичний і робив вражіння хитрого єзуїта. Так його й прозвали. Крім того, мав він дуже неприємний деревляний голос, а підчас служби в церкві, з якимсь шипінням видобував із себе „возгласи“. За це семинаристи прозвали його „грамофоном“. Підчас свого перебування в семінарії він писав якусь наукову працю з догматичного богослов'я і тому від учнів також стояв далеко. І того і другого ректора професори боялись. А цих останніх перейшло за час мого перебування в семінарії досить багато. Більша половина з них були з походження Москалями і діставали відповідну „квоту“ за „обрусеніє края“. Були між ними люди більше і менше цікаві, більше й менше здібні, — назагал же про них нічого особливого сказати не можна. При певних умовах більшої свободи виявлення свого „я“, дехто з них мігби учням дещо й дати, але загальний російський бюрократичний режим казав всім ставати „под общій ранжір“ і не виділятися. Тому професори семінарії в справах загального виховання заховували „неутралітет“. З одного боку вони не висловлювали своїх поглядів, які безумовно мали в справах громадських, політичних чи церковних, а з другого не вважали потрібним вмішуватись і висловлювати погляди з приводу тих ідей, якими захоплювались учні. Ті чи інші настрої вони безперечно спостерігали, але яке їм до того діло? Це справа ректора і прямий обов'язок інспектора та трьох його помічників, а їхнє діло — наука, і з якої речі во-

ни мають вмішуватись не в свою справу і псувати відносини до учнів. Тим більше, що й серед самих професорів один — професор „священнаго пісанія“ Василь Іванович Левицький сам був „потайний“ Українець, а другий — Афанасій Захарієвич Неселовський, професор гомілетики і літургії, теж був дуже „підозрілий“ щодо українофільства. Ми ніяк його не могли „розкусити“, бо він був дуже „хитрий хахол“, лише нас інтригували його частенькі українські вирази підчас лекцій і так ніби натяки, що проповіді найліпше виголошувати рідною мовою. Нарешті, найсимпатичніший і найдобродушніший духовник семінарії о. Григорій Кондрацький так ніби узяв в наших очах українську мову в церкві. Так, сповідь він провадив завжди українською мовою. Правда, оскільки сам він був „плоть од плоті і кров од крові“ подільського духовенства, то в даному разі в нім більше промовляла стихія, ніж принциповість, але, в усякому разі, й це мало певне значіння.

До речі, спомянувши про о. Кондрацького, не можу не згадати, як оригінально, підчас загального говіння, він провадив саму сповідь. Звичайно „грішник“ стає перед аналоєм на коліна, а о. Григорій накриває голову „кающогося“ епітрахіллю. Далі нахиляє й свою голову, і між сповідником і о. духовником впівголос відбувається такий приблизно діалог: — Як імя? — Всеволод. — А прізвище? — Гулевич. — Ага, то може ваш батько о. Петр? — Так! — Якже, знаю, знаю, він мій товариш ще з семінарії, навіть на одній

лавці сиділи. А мама родом з Бернасовських? Якже, памятаю, як ще вона пансіонеркою була. А щож, батько ще на парафії в Сутківцях чи перебрався на інший приход? — Ще там само. — А коні у вас ще ті самі — карі, великі, чи батько продав? — Ні, заміняв на три робочих. — Шкода, гарні були коні... Ну щож ви, чадо Всеволод, вчитеся добре, начальство слухаєте, батьків поважаєте, пости соблюдатье? — Мовчанка. — То ось що, голубе: прочитайте собі три рази „Помилуй мя, Боже“ і покладіть двацять поклонів. — Легкий хрест на голові сповідника і — звичайним голосом: „Прощається і разрішається... і аз, недостойний ієрей... Следующий!“

Вертаю до попереднього. Отже, як бачимо, ректор семінарії стояв від учнів далеко, а професори та інші члени семінарської корпорації про „небезпеку“ не сигналізували. Залишилося це, значить, на обов'язку інспектора та трьох його помішників, яких виключною функцією і було — слідкувати за поведінням вихованців. Для цього вони мусіли вештатись по коритарях і всіх закутках семінарії, заходили на павзах до кляс, а по обіді доглядали в „казьонному корпусі“ і „общезитії“ за порядком підчас підготування лекцій до наступного дня, навідувались до приватних семінаристських мешкань, ходили до міста, до театру, нарешті, ввечері перевіряли, чи всі є.

Інспекторами семінарії за час мого перебування були — п. Олесницький, можливо з походження Українець, а по нім — Москаль Євсєєв. Олесницького учні жахались, коли він закликав

когось з них до свого кабінету: це значило, що буде міцно, дошкульно лаяти і топати ногами. Москаль Євсеев робив вражіння людини, у якої думки десь літають поза межами реального світу. Порядок в семінарії він уважав у тім, щоб усі учні бували в церкві і стояли рівними рядами. По службі він мав терпеливість вистоявати, аж поки всі учні вийдуть із церкви. Виходили по одинці, при чім кожний, переходячи повз інспектора, мусів йому вклонитися, на що Євсеев також відповідав нахилом голови. Цей рух йому треба було зробити разів 400, що він ретельно виконував. А одночасно провадив свою „працю“ його „помішник“ Чеховський, і якраз при інспекторі Євсееві буйно ширився у подільській семінарії український рух.

Щож до помішників інспектора, то їх перейшло дуже багато. Це тому, що посада помішника інспектора була переходовою: на цю посаду призначували молодих людей зараз по скінченню духовної академії, але за рік-два вони відходили на посаду професора — духовної школи чи семінарії. Треба признати, що, з одного боку, молодість, з другого — переходовість посади, а, врешті, неприємний поліційний її характер теж не дуже сприяли занадто ретельному виконанню її, — аж до стеження за тим, хто які книжки читає.

Інспектор та його помішники мали занадто багато інших, чисто зовнішніх учнівських переступів, за якими вони й так не могли упоратись, а яких з прямого обов'язку мусіли не допускати

і карати. З дуже поширених переступів були „отлучкі“ в місто підчас вечірних занять, відвідування театру, що було гостро заборонене, і навпаки, ухилення від відвідування церковних служб. Всі ці переступи уважались в той час в значній мірі анахронізмом, але то на думку семинаристів, найсвятіший же синод, а за ним семинарське начальство гостро їх усували, як вияв „світскости“, що не лицює майбутньому кандидатові священства. Особливо уперта боротьба йшла між адміністрацією і семинаристами на ґрунті відвідування театру. До Кам'янця, в його маленький і бідний, але затишний театрик приїздила та чи інша трупа, часто й незла; до Різдва — драма, а на великий піст — опера чи оперетка. Кін тоді ще не було, й не було інших розваг у Кам'янці. Ну, якже тут не піти до театру? І йшли, не зважаючи на загрозу зменшення ноти за поведінку, а, у випадку повторення, то й виключення зі семинарії. І от, щоб не наразитись на такі неприємности, а в театрі всеж таки побувати, бурсакові треба було проробити цілу низку трансформацій. Передовсім передягнутись, а потім змінити обличчя. І починалась комедія з переодяганням. Десь добувалося цивільний жакет і камізельку та краватку. В іншій, знову, місці — пальто. Все це — з чужих плечей і пасувало, як корові сідло. Далі фізіономія: ішли в хід вакса, сажа — дротиками в носі причіплялося якінебудь вуса: жмут не то з баранячого кожуха, не то з кукурудзіння. Всеж разом: в ночі у тісному кутку такому типові не попа-

дайся! Алеж це ще не все. Вечером помішник інспектора, або й сам інспектор робить обхід спалень, отже на ліжку хтось мусить спати. Тут уже справа „технічно“ лекша, хоч не менше ризиковна: звязувалось два-три плащі, накривалося їх ковдрою і „страхопуд“ міцно спав, хоч начальство, проходячи повз, не раз зауважувало, що „вредно спать, накрившісь с галавой“.

Не можу також забути одної сценки, характеристичної для тих часів. Якось ішла в театрі песа „Ідіот“, перерібка відомого роману Достоєвського. Мій батько, великий приклонник цього письменника, сказав нам, що я та мій товариш, що жив у нас на мешканні, Леонтій Єзерницький, підемо до театру подивитись на цю річ, а що відповідальність за все він бере на себе. Ми, за батьковими вказівками, одягнули наші семинаристські однострої і цілком офіційально, в супроводі батька пішли до театру, де й заняли місце на балкони. В маленькім театрику — гаряче, а на балкони з низькою стелею — просто духота. Коли бачимо — неподалік нас сидить якась чудна фігура: у грубім баранячім кожусі з височенним піднесенем догори футром, що стерчить високо над головою. Фізіономії цілком не видно. Ззаду, за фігурою, в слідуючім ряді, сидять якісь жидки і обурюються: їм абсолютно нічого не видно.

— Слушайте, пажалуста, гаспадін, как ви можете тут сидеть із шубой, тут і так как в бане!

На це мохнатий ковнір обертається і ми чуємо характеристичний семинарський бас: „Ізвіні-

те, но еслі я цілий день єхал з Бару, намйорз-ся, то могу й погреться“.

Отже повсякденна „злоба дня“ семинарсько-го начальства — виловлювання семинаристів в театрі, в місті й поза церквою — в значній мірі відвертала увагу адміністрації від інших провин семинаристів.

Але до цього треба додати ще таке: в роках 1902-1905 на семинаріях Росії зайшли події значніші; вони торкнулись також подільської семинарії і вони, треба думати, у великій мірі замаскували український рух, який досить вільно поширювався у ній. Ці значніші події — був цей спеціально семинарський визвольний рух, який покотився тоді по семинаріях цілої Росії. За почином якоїсь семинарії — не памятаю вже, чи української, чи російської — семинаристи майже усіх семинарій почали отверту боротьбу „за свої права“ і за різні реформи. Своєму начальству, а також і найсвятішому синодові семинаристи почали ставити домагання, надсилали петиції і взагалі „виставляти пункти“. Ці „пункти“ були дуже ріжнородні, в залежности від місцевих „потреб і нужд“ кожної семинарії, але виставляли також і окремі важніші „пункти“, які підтримували всі семмнарії.

Ці важніші „пункти“ були такі:

1) Вільний вступ осіб, що покінчили чотири класи семинарії, на університети.

2) Приноровлення програми перших чотирьох клас семинарії до програми гімназій, себто скорочення годин латинської та грецької мови, на-

томість збільшення годин математики та запровадження нових мов.

3) Скасування цілої низки заборон, що стоять на перешкоді нормальному і всебічному розвитку вихованця семінарії, як от: заборона ходити до театру, а також на інші вистави, концерти і т. п. Натомість необовязкове відвідування церкви.

До цих вимог добавляли ще льокальні „злоби дня“; вимагали поліпшення їжі в бурсах, звільнення того або іншого нелюбого професора і т. п.

Цей рух поширювався з одної семінарії до другої і, як де, петиції і „пункти“ „аргументували“ биттям вікон, непорядками, а також і „забастовками“ (страйками).

Підносився цей рух кількома наворотами і в подільській семінарії. Тут також виставлялися „пункти“ і відбувалися незаконні зібрання. В цій русі брали участь разом зі всіма також і Українці, але своїх, українських, домагань в це специфічно семінарське діло вони не вносили. Пригадую, семінарське начальство дуже непокоїлось тим рухом, за деякими „пунктами“ готове було навіть визнати рацію, а взагалі боялось, щоб в „його“ семінарії не дійшло до розрухів. Ось за цими турбованнями, треба думати, начальство подільської семінарії й проморгало у себе український рух, що цілком непомітно і несподівано виріс у серйозну і небезпечну силу.

Алеж подія з групою викрила все... І колиб історію українського руху в подільській семінарії за час мого перебування в ній можна було

ділити на періоди, то треба булоб сказати, що з 1904-1905 шкільного року починається, власне, другий період тієї історії.

Ось про цей новий період, що за мене продовжувався, правда, лише один рік, я хочу далі трохи оповісти.

Був цей період, з одного боку, тяжкий і неприємний, але, з другого, внутрішньо-глибокий і трівожно-надійний.

Як я уже зазначав, приїхали ми з вакацій 1904 року до семінарії, суворої і грізно-настроженої. В. Чеховського не було й сліду — він потім з великими труднощами вступив як учитель в якусь приватну жіночу гімназію, здається, в Черкасах. Кількох, що вже скінчили семінарію, як я вже згадав, звільнено, як не іспитованих, з шостої класи з „вовчими білетами“, себто без права вступу до якої іншої школи і без права займати якунебудь посаду. Всіх виразніших Українців з інших клас теж звільнили. І це мало бути грізним *memento* для решти свідомих Українців або тих, що захотілиб стати ними. Всі ми це добре бачили, розуміли, відчували і це не могло нас не пригнітати.

Алеж, з другого боку... „українська бактерія“ глибоко встигла розкорінитися в семінарії, головним чином в старших трьох класах, між 18-22-літніми юнаками і справи із звільненням кількох хлопців зовсім не вирішено. З вакацій зїзджались до семінарії здорові свіжі юнаки-Українці з плянами праці, надіями, з бажанням бачитись з однодумцями, поділитись вра-

жіннями про українську акцію підчас вакацій і взагалі з невичерпаним джерелом сили й енергії.

А тут ще цей... такий хвилюючий, такий тривожний 1904 рік! Війна з Японією йде дуже погано. Газети отверто пишуть, що причиною війни якісь приватні лісові концесії високих осіб. В державі глухе незадоволення. Частіше і частіше попадають до рук якісь російські проклямації.

Алеж все це не торкається подільської семінарії. Тут справа поставлена ясно: попадешся на „українстві“ і — геть із семінарії на протязі 24 годин! А цеж так прикро: прощайте мрії про університет, про велике місто, про майбутню діяльність! Сиди, маючи 20 літ, вдома на селі, у батька на хлібах з „вовчим білетом“!.. А нагляд в семінарії — надзвичайний! Ректор Малиновський частіше заходить до кляс, а як подивиться на кого з „підозрілих щодо українства“, то мов прониже наскрізь. Підчас лекцій особливо натискає на цих останніх: Великотний Ніколай, скажіте мне, в каком гаду састаялся Лаодикійській сабор? — Мовчання. — А кагда било асвабаждение крестьян ат крепастной завісімості? — В 1861 году. — Вот ето-то ви знаєте, канечно, а сабори вас не интересуют — неприемно рипить о. ректор і похожає між партами, пронизуючи кожного своїм гострим поглядом. В клясі тиша — муха пролетить, то чути. Найпідозріліші Українці предмет о. ректора — святе письмо — відповідають блискуче — не підкопаєш. І в чім іншим теж зразково: докладність, акуратність, ввічливість, в церкві на першій місці...

І почалася між начальством і українським рухом глуха запекла боротьба. „Болячку“ загнали в середину. І чим ширшу, чим глибшу, чим нелегальнішу діяльність розвивали Українці, тим назверх все було чисто, благонамірено, побожно...

Звичайно, українська робота в семінарії розпочалась. А що їй треба було провадити в більшій конспірації, то стала вона ще цікавішою і поважнішою. Приставали до справи з нових здебільша тільки тверді й рішучі хлопці.

Замість Чеховського переняв українську справу в семінарії якийсь невідомий і таємничий „Prima“. Цей „Prima“, як потім виявилось, це був смотритель (наглядач) Кам'янецького двохкласового міського „учілища“ Сергій Митрофанович Іваницький, — молода людина, що скінчив Київську Духовну Академію. Іваницький — ставний, чорнявий, з імпонуючою зовнішністю, з блискучим цвікером, освічений Українець, ідейна і принципова людина з дуже лівим ухилом, — теж мав значний вплив. Він не міг безпосередньо кермувати справою, бо з семінарією зв'язків не мав, але тепер вже у нього переховувалась бібліотека і він мав зв'язки лише з бібліотекарем та кількома втаємниченими семінаристами, що приходили до нього на його мешкання, біля катедрального собору на таємні наради.

Попереднього бібліотекаря, що був за Чеховського — Василя Дуткевича, симпатичного і флегматичного білявого хлопця, який з надзвичайно таємничим виглядом давав до читання книжки, витягаючи їх з якогось куфра в семінарській

пивниці з мишами й павутинням — не було. Його звільнили підчас розгрому.

Але місце Дуткевича заняв новий бібліотекар — мовчазний і не менше таємничий Пилип Мальований. Книжки він носив уже не з пивниці, а, як пошепки оповідали, набирав їх у Іваницького до мішка і вечером, таємними глухими стежками Нового Бульвару, доставляв до семінарії.

В бібліотеці появилися якісь нові книжки. Між ними, в грубій сірій оправі, комплети „Літературно-Наукового Вістника“ за два чи три роки. З них ми вперше ширше познайомились з біжучими справами українського життя взагалі і галицького зокрема. Нас дивувало лише одне: яку надзвичайно жваву участь беруть в політичнім, громадським і літературнім галицьким житті лікарі, — яку статтю не візьмеш, все підпис: д-р Олесницький, д-р Окуневський, д-р Озаркевич.*) Деякі наші хлопці з захопленням говорили: от, молодці галицькі доктори! Дивіться: і людей лікують, і політикою займаються, і в журналах пишуть. А у нас на цілу Україну лиш два-три лікарі, що працюють на українській ниві.

Дуже велике вражіння на нас справляла також книжка Баштового, видрукована літографічним способом, що розкривала усю русифікаційну політику царського уряду на Україні. Цю книжку, як цілком нелегальну, давали тільки певним хлопцям.

*) Були це головні адвокати, але що поруч прізвищ стояло „д-р“, то за Збручем уважали їх за лікарів. — Ред.

Згодом семинаристи-Українці знайшли шлях до бібліотеки-читальні, що була організована при Подільським Історично-Археологічним Товаристві, на чолі якого стояв свідомий Українець і учений, протоєрей Юхим Сіцінський. В цю читальню він передплачував, між іншим, „Кіевскую Старину“, а також — навмисне — газети галицьких москвофілів — „Галичанин“ і „Русское Слово“.*) Із цих газет, в яких галицькі москвофіли лаялись з Українцями, ми довідувались про біжучі новини галицько-українського життя, а позатим мали невичерпане джерело для найщирішого сміху. Бідні галицькі москвофіли! Якби вони знали, яке вражіння справляє їх „література“ на Великій Україні, то, десь певне, не присилалиб сюди ніодного числа своєї газети...

Так українська національно - освідомлююча робота в семінарії йшла своїм шляхом. Правда, відсутність безпосереднього впливу Чеховського і тяжкий режим відбивалися відемно на інтензивному поширенні українства між учнями, але праця всеж таки йшла непогано. Провід і ближчу участь в цій праці брали: Микола Солчинський; згодом дуже серйозний лікар, розстріляний большевиками; Кость Широцький, теж небіжчик, залишений при катедрі історії мистецтва в петербурзькій університеті, автор багатьох праць із цієї ділянки і многонадійний молодий учений; Всеволод Голубович, — згодом прем'єр-міністр уряду Української Народньої Республіки за часів Цен-

*) Українських газет з Галичини, звичайно, не пускали до Росії,

тральної Ради; Тимофій Туркало, що скінчив фізико-математичний факультет у Дорпаті і Технологічний Інститут у Томську, один з перших самостійників ще до революції, що помер на еміграції, як лектор Подебрадської Української Господарської Академії; Леонтій Єзерницький, згодом діяч на Поділлі і на Кубані, людина дуже експанзивної вдачі, революціонер і дарвініст, звільнений з четвертої кляси семінарії „за упорное непосещение богослужений і за столь-же упорное ношение неприсвоенной формы („серая шапка“)“; Микола Велікотний, з походження Москаль; Пилип Мальований, згодом лікар, і багато-багато інших...

Як видно вже з попереднього, до 1904/05 шкільного року український рух в семінарії головним чином мав характер культурно-національний. Правда, уже саме обзнайомлення зі станом української справи в Росії з необхідністю наворотало думку на шлях політично-революційний. Але всеж таки, в перших стадіях це було головним чином знайомство з українською справою, як такою, з літературою, історією і т. п. Одначе, з кінцем 1904 року підземні глухі удари грядучої революції починають все ясніше відчуватись. Семінаристи-Українці того часу все уважніше спиняються над загально-політичними і соціальними справами і виявляють зацікавлення до практичної політично-революційної діяльності.

В цей саме час у подільській семінарії трапився невеликий інцидент. Не була це яканебудь значна подія, а власне тільки інцидент, але на

цілу семінарію, головню на Українців, він зробив тоді сильне вражіння і дав відчути, що боротьба, велика політична боротьба із старим режимом має розпочатись і в цій боротьбі всі Українці мають взяти участь...

Сталось таке. Був у семінарії учень Левко Юркевич.*) Якось, ще власне зовсім молодим хлопцем, у другій класі, він почав себе буйно виявляти, звичайно, без якогось звязку з тими чи іншими ідеями: пропускав церковні служби, кілька разів попався в театрі, перестав учитись — і Юркевича звільнили та... всі про нього й забули. Але якось, через кілька років, приїздить у Кам'янець і заходить до семінарії молодий гарний юнак. Він у сивій шапці; приїхав з Петербургу, хоче бачитися з своїми колишніми товаришами. Але як він говорить?! Це не наш семінарський жаргон, яким часто розмовляють і свідомі Українці, а чиста літературна інтелігентна українська мова! Чого він приїхав? А це таємниця його і тих кількох певних Українців, що заходять до нього на приватне помешкання. Він лише на кілька днів і — їде далі.

Але бистрий і пильний зір семінарського начальства сиву шапку запримітив. Чого він тут, між „воспітанниками“ крутиться? І чого заходить у семінарійний будинок? Чого йому тут треба? І надійшов момент, коли начальство вічна-віч зіткнулось з „позозрітельним маладим челавеком“.

*) Л. Юркевич, згодом український діяч, журналіст і письменник, автор прекрасної повісті з життя духовенства: Стрижевський — „Під крилами церков“ (Вийшла накладом „Діла“ 1912 р.).

Якось одного разу, в суботу ввечері, по всенощній, семинаристи гурмою виходили з церкви і запрудили вестибуль, де одягалися. Між учнями, серединою сходів, поважно сховався й о. ректор Малиновський. Коли глип, — в долині, у вестибулі між учнями — сива шапка. На когось чекає. Отець Малиновський, ректор семінарії і господар цього будинку, спинився і, прийнявши величню позу, став на сходах. Він не може допустити, щоб тут „шлялись“ якісь невідомі йому підозрілі люди...

— Слушайте, маладой челабек, что вам здесь угодна?!

Бурса, що метушилась коло численних вішал, перестала одягатись і насторожилась.

— Вибачте, а з ким я маю честь говорити?...

Загальне здивування і напруження: Що це? Чуєте, панове: Він ректору відповідає по українськи! Прецікава історія!!

Бурса щільно згромадилась і з притаєним віддихом глядить на двобій.

— Я — ректор семінарії і прошу вас не медленна аставіть зданіє! — схвильовано піднесений голос і величній рух руки з висоти сходів.

Але що це? — Сива шапка на бакір, голова — вгору, і постава — незалежна й рішуча!

— Прошу вас, отче ректор, не кричати і поводитись чемно! Я тут маю справу і звідси не піду!

Якто? Він не слухає? Учить чемности? І то на очах цілої семінарії?! А деж його престіж,

авторитет?! І, як рятунок ситуації — топіт ногами і пронизливий крик:

— Вон атсюда!!

— Ха, ха, ха! Короткі руки, отче ректор! Піду, коли схочу. А ви не гарячкуйте. Минається вже ваше панування!

Що він говорить, що це твориться?! Ганьба! Скандал! Лишається єдиний ще рятунок:

— Швейцар! Іван! Немедленно уберите его!

— Що? Швейцара? — Зухвалий погляд і шапка на бакірі: — Ану, нехай підійде!

Але швейцар Іван остаточно „прикончив“ справу. Він навіть не ворохнувся і тільки перелякано кліпав очима.

Двобій на очах сотень молоді, двобій між „старим“ і „молодим“ кінчився! Ректор Малиновський зігнувся, якимось сповз зі сходів і зник в темнім коритарі. А по вестибулю, під загальний гомін і під здивованими поглядами сотень очей, гордо похажав Юркевич!

Памятаю, цей інцидент зробив сильне вражіння. Всі відчули, ніби щось тріснуло і безапеляційна і страшна влада ректора на своїм пєдесталі захиталася.

Якби воно не було, з відїздом Юркевича між семинаристами-Українцями з'явились невеличкі книжечки-брошури в білих і червоних обгортках. На кожній обгортці був напис вгорі: „Револуційна Українська Партія“, а під ним дрібними черенками: „Пролетарі всіх країн, єднайтеся!“ Таких книжечок, нелегальних і явно революційних, ми ще не бачили. Всіх назв було, якщо не

помиляюсь, коло десятка, а примірників багато — для розповсюдження. Між ними були: В. Деде — „Салдатики“; К. Лібкнехт — „Павуки та мухи“; „Дядько Дмитро“; „Добра порада в лиху годину“.

Оповідання „Салдатики“, — як потім ми довідались, автором його був В. Винниченко — справляло на нас сильне вражіння, як артистичний твір. З питомою цьому письменнику талановитістю, Винниченко малює тут картину тюрми вночі, навкруги якої ходить сторожа. З тюрми, якщо не помиляюсь, готується утеча революціонерів. Але вояки — темні невільники, в ім'я визволення яких страждають революціонери, пильно ходять навкруги тюрми і перегукуються: „Слуша-а-й“. Оповідання — пригадую — робило на нас сильне вражіння. Здавалося, що ціла Росія — це окутана темною ніччю тюрма, з якої треба шукати визволення.

Брошурка Лібкнехта — знана його річ — „Павуки та мухи“ яскраво змальовувала класові противенства між буржуазією і пролетаріатом. Книжечка „Дядько Дмитро“ змальовувала, якто має виглядати „соціалістичний рай“. Ось, наприклад, комуна на селі. Згідно з книжечкою, все мало йти, як по писаному: діди́ча нема, земля спільна, всі селяни одночасно виходять в поле на роботу, жнуть хліб, молотять його, а потім звозять до одної спільної комори. Зате вразі потреби, вони йдуть до другої комори і дістають там чоботи, а з третьої — одяг і т. д. Словом, все надзвичайно просто і гарно. Четверта кни-

жечка — „Добра порада в лиху годину“ — була характеру, такби мовити, практично-тактичного. Тут давалося селянам „добрі поради“, як боротись з поміщиками. Передовсім, підчас польових робіт треба було робити страйк, щоб дідич давав більшу заробітню плату. Особливо це поручалося робити підчас жнив, коли може висипатись хліб. Якже й цим не дасться взяти, то вихід дуже простий: дідича треба підпалити.

Якже ми, семинаристи-Українці, ставились до цієї революційної літератури?

Назагал беручи, безперечно цілком прихильно.

Але треба зазначити, що тип семинариста-Українця революціонера — з його уподобаннями, уявленнями ідеалу і тактикою безперечно ріжнився від звичайного в ті часи типу російського революціонера.

Причин тому було багато.

Передовсім — пануюча ідея. Цією пануючою ідеєю, яка захоплювала тодішнього Українця, була ідея національного відродження українського народу. Молодість малювала нам чудові картини: Ось Україна — велика, розлога, вкрита жовтіючими ланами, зеленими степами і червоними маками. На Україні всього доволі: вона багата, плодюча, а сади вгинаються від синіх сливок та румяних яблук. Народ наш великий і гарний, — а подивіться у неділю коло церкви, — як він розкішно вбраний: дівчата, молодиці, парубки... Але цей народ — не народ, не нація, він так щось — „наполовину“, недокінчене, „малорос“. У себе, на своїм подвір'ю, в садку, він ще людина, а ли-

ше переступить поріг першої канцелярії і він уже, власне, ніщо: мужик, „мазниця“, істота, яка говорить напівлегальною мовою, що її перший-ліпший „регістратор“ лише терпить, зважаючи на свій лібералізм і вибачливість до неосвіченості мужика. І найбільша трагедія у всім цім та, що сам цей народ справді не знає — хтож він такий, і в усіх тих установах, — в школі, суді, крамниці, де над ним знущаються і топчуть його святі права, принижують його гідність людини, він сам почуває себе ще й винним, бо він не те, як то бувають справжні люди, а, власне, щось надзвичайно мізерне, неварте уваги, „щось“, яке мусить ще дякувати „начальству“, що його, таке „мурло“, ще терплять на світі. І ми собі уявляли: в наслідок нашої праці народ український прозрів — він знає про своє походження, він не цурається своєї мови, пісні, одежі. Навпаки, він гордий усім цим і його удосконалює. Він іде до своєї рідної школи, читає і розуміє книжки, одержує українською мовою газети, журнали. Інтелігенція на Україні — українська, розвивається наша поезія, література, театр — і Україна процвітає...

Справи характеру матеріального, шкункового нас тоді не цікавили. Себто: не можна сказати, що ми їх цілком відкидали, але просто вони нас мало-що обходили. Звичайно, причиною цьому був також наш вік, наші романтичні 19-20 літ: хібаж можна ставити на один рівень справу духового прозріння нації з справами про бараболу і ковбаси? І ясно, що закон 1876. року

(про заборону українського слова) нас обурював більше, ніж факт поміщицького землеволодіння на Україні.

Але якось підсвідомо ми уявляли собі справу загального „упорядкування“ України так: найголовніше — зробити народ національно-свідомим, а там уже, само собою, одна по другій, вирівнюються усі інші справи. Щож до нашого, власне, відношення до соціальних питань, то треба сказати, що нас, українську молодь, збоку соціального ніщо не звязувало: між нами чи нашими батьками не було ні дідичів, ні фабрикантів, ні капіталістів, один лише, здебільшого, інтелігентний пролетаріят, — тому по шляху соціальних реформ ми могли йти аж так далеко, як на те міг дозволити звичайний — здоровий розум. А колиб хтось щось і посідав, то задля національної ідеї багато чим поступивсяб. Село ми знали, добре бачили селянське життя і найкраще розуміли соціальну ненормальність існування в селі дідича та ще й до того — чужого. Щож до церковної землі, то вже й тоді в пресі багато писалося про винагороду священників платнею; хоч, правда, не всім нам те подобалось, бо це обертало священника до певної міри в урядову особу і тим робило його ніби чужим в трудовім життю села.

У всякому разі, „Дядька Дмитра“ і „Добру пораду“ ми читали, назагал, дуже співчуваюче. Правда, справа із спільними коморами і чобітьми видалась нам не зовсім ясною: ми бачили з ело в процесі його щоденної господарської праці

і трохи сумнівались, чи зможе все піти так гладко, на команду зверху. По друге, нам почасти не подобалось, що тим самим ніби мусілаб зникнути поезія індивідуального українського господарства: „садок вишневий коло хати“, левади, своя худоба і т. п. Так само декому з нас не подобались оті поради щодо підпалів. Ми знали, що для нашого селянина, порядного господаря, кожний „хліб“, незалежно від його походження, є „святий“ і відношення до нього майже побожне, а тому боротьба підпалами була в його уяві якимсь блюзнірством і в глибині своєї душі він до підпалів ставився негативно.

Алеж в ті часи всі подібні брошури і прокламації уважалися мало-що не божеським обявленням і заперечувати їх та критикувати не було в звичаю.

Книжечка Лібкнехта „Павуки та мухи“ говорила про працю на фабриках і заводах і боротьбу робітників з фабрикантами. На цю тему писалось і в інших книжечках, залишених Юркевичем, але назв їх я не памятаю. Пригадую лише, що ці книжечки нас не дуже захоплювали. Ми признавали їм рацію — восьмигодинний робочий день, робітнича контроля, ми уважали навіть, що справу з коморами, набитими чобітьми, тут легше перевести, ніж у селі, але, назагал, ця сфера була нам чужа.

Чому?

Та просто тому, що духовна семінарія і Українці в ній були передовсім і майже виключно діти села. Місто, з його фабриками, заводами

і робітнями було нам цілком чуже. Ми, семинарська молодь, а згодом українська інтелігенція, не знали ні шляхів до міста, ні стежок у самім місті.

Зокремаж, щодо самого Кам'янця, то він не міг викликати у нас якогось спеціального зацікавлення до робітничого питання, хочаб через те, що ні в ньому, ні коло нього ніяких фабрик чи заводів, в правдивому розумінні того слова, не існувало.

Були лише більші або менші майстерні — столярські, слюсарські, з „хазяїном“, що сам був і майстром, та його кількома „челядниками“; але це було зовсім не те, що ми читали в революційних брошурках про високі димарі, многоповерхові фабричні корпуси, з тисячами робітників і з пажерливим капіталістом на чолі, котрий нічого не робив, тільки їздив на Ріверу!

Але й ті маленькі майстерні у Кам'янці були „не наші“. „Не наші“ в тім розумінні, що ми психологічно для себе не уявляли тут якоїнебудь ролі. Майстерні чи робітні були майже виключно жидівські. Ми заходили час від часу до кравця чи шевця, що тулився десь на задньому подвір'ї Почтової вулиці в двох низеньких кімнатках доби князів Коріятовичів, що служили і майстернею і помешканням. Ми не могли не чути того страшного специфічного повітря, що стояло в цих маленьких подвір'ях, повних дітей і страшенно забруджених. Ми бачили у кравця двох-трьох хлопців — не то його дітей не то челядників, — также виснажених і блідих як і сам хазяїн.

Але нам справді й не спадало на думку, що ось власне, ми мусимо вмішатись у ці складні і незрозумілі для нас відносини, що панують на Різницькій вулиці, з її маленькими і бідними крамничками, старими патріярхальними жидами, що цілий день штовхаються тут з оберемком різного дрантя на плечах, з її „заходом шипучих вод“, з надзвичайно мудро покрученими трубами і кадовбами на два відра води і, нарешті, з жидівкою з червоними від старости очима, що від рана продає тут дві гусячі обскубані ніжки і крило...

Так, ми почували себе тут гостями, брали місто так, як воно є, а часом, в своїй глибокій провінціональності, уважали, що, очевидно, так воно і мусить бути, бо всеж таки Кам'янець не абищо: губерніяльне місто. А порівнювати його ми могли здебільшого з Летичевом чи Балтою.

Отже, з огляду на все це, нам і до голови не приходило, що працю чи мрію про працю в селах нашого широкого Поділля, між своїм сільським людом, де для нас все таке ясне й зрозуміле, ми моглиб перемінити на діяльність в чужім нам місті, серед робітництва, якого, власне, ми не бачили. Тому — кажу — хоч ми цілком погоджувалися з тим, що писалось у брошурках про робітничу справу і знали, що по великих містах революціонери головним чином працюють серед робітників, ми для себе уявляли роботу лише в українським селі і туди й були звернені наші очі.

І ось, з 1904 р., ми почали працювати не

тільки, як Українці-культурники, але й як політики-революціонери. На села Поділля вкупі з Свидницьким і Руданським поїхали в подертих семи-нарських валізках також і білі та червоні брошурки. Поїхав Карл Лібкнехт, обнявшись з Дядьком Дмитром. Але й цього вже було замало. Раз ставши на шлях суто-революційної боротьби, ми почали друкувати й свої проклямації. Не памятаю, від кого пішла ця ідея, — можливо про це була ухвала на таємних нарадах у Іваницького, — але одного разу Кость Широцький втаємничив мене, що на своєм помешканні уночі він має друкувати українські проклямації. Це у нього якраз найзручніше зробити, бо він має кімнату цілком ізольовану.

Так, в 1904 р., можливо перший раз у Кам'янці, з'явилась українська проклямація. Я пригадую навіть зміст її. І цікаво та дуже характерично для наших тодішніх настроїв: невідомий автор проклямації усе найбільш напірав на страшні утиски над рідним українським словом, якого не дозволяють ні в школі, ні в церкві, ні в суді, і старався викликати обурення такими „порядками“.

В інших проклямаціях уже говорилося й про панів-дідичів і про „землю й волю“, але обов'язково також згадувалось і про мову.

Проклямації треба було поширювати, себто розкидати. До тієї праці взявся я з моїм товаришем Миколою Великотним, що мешкав у нас. Справа в тім, що цій праці сприяло положення нашої садиби, в якій ми мешкали. Вона зна-

ходиласть якраз на кінці Бульварної вулиці (тепер Шевченківського Проспекту), при виїзді з міста в бік Проскурова. В звичайні, а особливо ярмаркові дні цим трактом ішло немало народу, а також приїздило і виїздило багато селянських підвід до Камянця і назад. І увесь цей рух відбувався на наших очах.

Ось на тих людей і на ці підводи, що вертали з міста на села, ми й „рефлектували“.

Памятаю, з тією „роботою“ ми мали досить мороки. Щоби люди проклямації „знайшли“, треба було їх попереду порозкидати по шляху. Розкидатиж треба було вдень, щоб люди могли їх побачити, саомуж старатись, щоби тебе ніхто не побачив. А тут ще, як *memento*, стирчить під боком многоповерхова Камянецька Губерніяльна Тюрма і дивиться на тебе всіми своїми ґратами. Розкинувши проклямації, ми ховались тутже в кукурудзяні огороди при дорозі, і дивились, що з того буде: це нам було дуже цікаво.

Кажуть: *habent sua fata libella*. Очевидно, мають свою долю й проклямації. Але доля наших проклямацій не дуже нам подобалась. Передовсім до міста йшли і з міста вертали переважно жінки. Вони йшли гуртками по кілька душ і завжди голосно та жваво вели якісь, очевидно, надзвичайно для них цікаві балачки. Наші білі чвертки і піваркуші паперу з синіми стрічками їх зовсім, видно, не цікавили. Вони часом ступали на них і йшли далі. Дядьки, що тарахкотіли з міста порожняком, флегматично смокчучи люльку, також безжалісно переїздили наші листочки

колесами та їхали далі. А те, що лишалось на ніч, лежало ранком вогке, з розлізлим чорнилом.

Здавалосьби, найліпшим способом булоб безпосереднє доручення проклямацій людям. Ми йшли й на таке, скручуючи пачку проклямацій в рурочку. Але й тут нас чекало не мале розчарування. Ми, звичайно, хотіли, щоби розмова при тім була найкоротша: „Ось, нате вам дядьку, почитаєте“. Але, оскільки для нас вся справа була надзвичайно ясною, остільки для дядька в нашої пропозиції все було неясне: — А щож це таке? — питає він. — Та ось, розгорнете вдома, почитаєте! — озираючись, коротко відповідаємо йому. — Ну, а виж самі, що за одні будете? — Хто? Ми? — Клятий дядько! Він добре продав свого кабана, у найкращому гуморі вертає до дому і має час на балачки! Він не розуміє, що під нами аж земля горить, а тюрма всіма вікнами витріщається! Ще може тобі візитну картку з адресою дати?

Щоб обминути такі „зайві балачки“, ми рішили надалі доручати наші рурочки проклямацій тим селянам, що їдуть кіньми. Дядько тарахкотить возом, ти находи йому кидаєш, а там він нехай робить, що знає. Цей спосіб дійсно пару разів дав добрі наслідки. Але швидко трапилось кілька таких випадків, котрі показали, що цей спосіб негодящий. Виходили ми „на роботу“ під вечір. Якось в осени, уже таки добре стемніло, коли їде віз. Великотний несподівано виступає із пійми і кричить: „Ей, дядьку, почекайте!“ біжить за возом, а в руках блищить рурка із бі-

лого паперу. Ех, дядько як скрикне! Ясно, що за містом нападають на нього „кам'янецькі жуліки“, а один то й револьвера вже наставив! Як затне він коней, як піде, тільки ми його й бачили! Так не один раз вертали ми з нашими „револьверами“ до дому.

Тяжка це була праця і мало вдячна! Та ще й з перспективою, що на другий день на тебе буде довго-довго дивитись о. Малиновський і питати про Лаодикійський собор!

Але нічого не зробиш! „Дух часу“, подих революції робив своє і був, очевидно, сильніший, ніж страшний о. Малиновський.

Що це так справді було, розповім ще про один випадок з тих часів, тим більше, що він зв'язаний з моментом глибшого зацікавлення в подільській семінарії українською кооперацією.

Якось в осени 1904 чи весною 1905 р. приїхав до Кам'янця „артільний батько“ Микола Левицький і виступив тут у великій Пушкінській домі з лекцією про свої трудові артілі і про кооперацію взагалі. Публики зібралося небагато, переважно це були семинаристи-Українці, що взагалі, як я зазначив вище, на тлі обивательської байдужности і сонливости, були елементом живим і виявляли зацікавлення до проявів громадського і політичного життя. Левицький, почавши офіційно по російськи, помаленьку перейшов на українську мову і оповів про свої спроби з сільсько-господарськими артілями: як в артілі об'єднувалися бідняки і спільним реманентом та спільними силами провадили господарство, в на-

слідок чого за кілька років ставали на ноги. Але тут же Левицький з сумом признавався, що, ставши на ноги, артільщики починали заявляти, що „гуртове — чортове“, і що „найліпша спілка — чоловік та жінка“ і ставали на власне індивідуальне господарство, а артіль розпадався. Не зважаючи на такий фінал артільей, ми проте дуже захопились ними і в один вечір стали гарячими прихильниками як ідеї комуністичного господарства, так і самого симпатичного артільного батька. Тоді же ми з ним вирішили, що на кам'янецьку публику треба махнути рукою, а ось варта, щоби він прочитав свою лекцію виключно для семинаристів, як майбутніх діячів на селі, та ще й українською мовою, щоб наші не-Українці переконались, що й поважні речі можна викладати цією мовою.

Але деж урядити лекцію? Міська адміністрація по українськи не дозволить, семинарське начальство — теж. Треба шукати конспіративного помешкання... Але, коли з семинарії йтиме багато народу, то це зверне увагу. Тому мудро порішили: урядити лекцію в центрі небезпеки — в самім семинарійнім будинку, але по обіді, коли в семинарії рідше буває начальство і, звичайно, з додержанням строгої конспірації. А Левицького провести в будинок через сад. На моє немале здивовання, „артільний батько“ з таким пляном погодився і на другий день велика саля, повна народу, переважно із старших кляс семинарії, слухала викладу Миколи Левицького про кооперацію. На коритарях і коло дверей стояли вар-

тові, але що, власне, вони мусіли робити в разі „небезпеки“, — я собі не уявляв. Натомість я собі малював іншу картину: серед загальної тиші відчиняються двері і... входить о. Малиновський! Цікаво, які „пояснення“ мавби давати шановний лектор з шевченковими вусами о. ректору. І, взагалі, яка то була чудова картина! На щастя, все скінчилось дуже добре і ми повели назад відважного лектора через сад і перелази. А в семинарськiм саду почули себе остільки поза всякою небезпекою, що, на радощах, забувши про конспірацію, ще й сфотографувались із ним.

Ось так на пресію ми відповідали акцією, а на догляд — конспірацією, і українська справа в подільській семінарії поширювалась і поглиблювалась.

Але всеж та загальна офіційльна атмосфера, що панувала в семінарії в перший рік після розгрому українства, була тяжка, просто невиносима — і вона однаково пригнічуюче впливала, як на Українців так і на не-Українців. З одного боку — суха наука, з другого — заказані шляхи до всего живого, сучасного — як література, преса, чим жила поступова російська суспільність, не кажучи вже про український рух, з третього, оті безконечні щотижневі молебні „о дарованій пабеди“ з приводу невдач Японської війни, з обов'язковим вистояванням в церкві, — все це робило офіційльне легальне семінарське життя нудним і мізерним. І ось, Українці спасались культурною і політичною роботою, конспіративними зв'язками і великими надіями. Але деяка частина

інших бурсаків, головним чином, з шостої кляси, правда, часами з участю декого з Українців, найшла собі іншу стежку. А провадила ця стежка з семінарії, через Новий Бульвар, далі через Новий Міст, потім довгою і брудною Різницькою вулицею і кінчалася коло невеликої старої жидівської халупини. На похилій стіні цієї халупини висіло два шильди. На однім напис: „Духовний портной Шлема Бялогловскій“, а на другім щось подібне до: „Віно і прочіе закускі“. А втім, це була „одна фірма“: батько був „духовний портной“, а солідний уже синок — „віно і прочіе закускі“. Ось під гостинним шатром цього останнього шильду і знаходили старші бурсаки „моральний відпочинок“ від семінарської атмосфери і режиму о. Малиновського. А дехто, бувало, так захоплювався „відпочинком“, що вертав аж ранком, безпосередньо на лекції, добре наївшись попереду у Бялогловського цибулі, „щоб не було чути“. Цікаво, що семінарське начальство, а передусім сам о. Малиновський, безперечно знали про це „увлеченіє“ своїх вихованців, але нічим цього не виявляли. Відчувалось, що вони виразно воліють фірму „Бялогловського“, ніж фірму „Чеховського“...

Треба всеж зазначити, що ця „кляпка“ мало-що помагала: поза мурами семінарії, в політичному життю Росії, безперечно відчувалося перелом. Реально він позначився тим, що в осени 1904 р. призначено міністром внутрішніх справ Росії ліберала князя Святополка-Мірського.

Вступивши у виконання обов'язків і ще нічого не встигши зробити, він лише дав журна-

лістам одно-два інтерв'ю, в яких зазначив, що, на його думку, в дальшій своїй внутрішній політиці Росія мусить стати на шлях свобод: свободи віри, слова, друку, зібрань, усунення адміністративної сваволі і, нарешті, впровадження парляментаризму. І справді, цензуру газет трохи полегчено і цього було досить, щоби зголодніле по волі російське громадянство всіх напрямків і відтинків заговорило по всіх газетах і по всіх журналах про свої численні болячки, потреби, інтереси, надії і сподівання. Говорили всі: Росіяни, Поляки, Жиди, Татари, Грузини. Говорили селяни, робітники, урядовці, залізничники, поштовики. Говорили про упорядкування держави, про задоволення селян землею, про жидівську справу, про реформу шкільництва, про оновлення церкви. З приводу тієї останньої справи широку акцію в пресі провадив відомий в свій час священик Григорій Петров, згодом член Державної Думи. Його перу, безперечно яскравого і талановитого публіциста, належала низка статей і брошур на церковні і релігійно-громадські теми, як, наприклад, „Евангеліє, как основа жизни“ та інші. Писання священика Петрова були популярні також в подільській семінарії і, зокрема, мали великий вплив і на семінаристів-Українців.

Отже — кажу — цей бодай тільки газетний рух — не міг не зацікавити глибоко й нас, семінаристів-Українців. Пригадую, в цю пору я з моїм товаришем Миколою Великотним просто не виходили з читальні при Камянецькій Публичній Бібліотеці. Користуючись тим, що жили ми в дома

і, значиться, не підлягали такому наглядові, як „казьоннокоштни“ чи „общезитейці“, ми зараз же по лекціях, наскоро пообідавши, бігли у всяку погоду до міста в читальню і сиділи там аж до закриття її. Ми перегортали великі простирала — газети петербурські, московські, київські, одеські і ретельно шукали, — чи не пишеться чогось про Українців та їх потреби. Зрідка ми справді находили ці статті та жадібно їх перечитували.

В цю пору заворушилось по різних містах і українське громадянство чи, правдивіше сказати, громадяни - Українці, бо вони числилися одиницями. А з огляду на те, що фактично ще ніяких „свобод“ не було, а були лише розмови про них, то акція поодиноких українських гуртків полягала в тім, що насамперед вони домагалися, аби їм дозволити видавати український часопис. Дуже часто такий гурток чи поодинокі особа не мали й копійки на видання, але всеодно зверталися до відповідних губернаторів за дозволом, в тій надії, що якби таке щастя трапилося і часопис дозволено, то гроші зараз же дадуть Українці з інших місць. Про ці домагання Українців, як про певний рух серед „общества“, подавали відомости і російські газети. А для того, що для них це був факт в усякім разі дрібний, то вони писали про нього лише кілька рядків, петітом, десь на останніх сторінках. Для нас, навпаки, з цілого задрукованого простирала ці кілька рядків були найважливішими і найціннішими. Часом бувало, що за кілька годин сидження в читальні так нічого і не почитаєш, тільки перебігаєш га-

зету за газетою, шукаючи, чи не „возбуділ“ хтось „ходатайства о разрешеніі ізданія еженедельнаво журнала на малорусском языке“ і часто, нато-мість, натикаєшся на такіж хронікальні замітки петітом, що, мовляв, „одескій градоначальнік не нашол возможным удовлетворіть ходатайства та-кіх-то о разрешеніі ім ізданія газети „Промінь“ на малоросійском наречіі“.

Сумно ми тоді вертали з Великотним з чи-тальні і чомусь ніяково нам було признатися один одному, що, власне, й до читальні ми бі-гаємо не газети читати, а лише слідкувати за долею отих „ходатайств“, із яких, до речі ска-зати, за увесь час „політичної весни“ і „дикта-тури серця“, — як тоді називали період перебу-вання при владі князя Святополка-Мірського, — ніодне так і не було задоволене!

* * *

На однім, власне, я хотівби закінчити свої спогади про подільську духовну семінарію і про український рух у ній. Ці спогади обіймають пе-ріод від поширення українського руху в поділь-ській семінарії, себто приблизно від 1902 р. і до мая 1905 р., коли я скінчив її.

Звичайно, не треба додавати, що о. Мали-новський на цей раз нас уже „допильнував“: наш, 101-й випуск, зфотографувався, як належить: зі всіма архиєреями і усім начальством.

Але всеж таки радість о. Малиновського була недовга: в наслідок невдалої війни з Японією і загального незадоволення, по цілій Росії про-

котився революційний рух і 1905/06 шкільний рік розпочався відомим маніфестом 17 жовтня, з обіцянкою всяких свобод. Свободи продирались з вулиці через мури й до семінарії і викликали тут певні сильні відгуки.

Щодо української справи взагалі, то кінець 1905 р. помітний був початком цілої низки українських періодичних органів і таким чином українська справа вийшла, нарешті, на дневне світло. На Україні повстало багато нових видавництв і розпочався жвавий громадський рух, що виявляв себе в засновуванні „Просвіт“, клубів і т. п.

Все це було для української справи величезним кроком наперед, майже воскресенням української справи з мертвих. Такий стан її назовні не міг не відбитися і на характері та на тактиці українського руху і в стінах подільської духовної семінарії. Але в ті часи я був уже поза мурами її і хоч деякі звязки з семінаристами мав згодом по „Просвіті“, всеж внутрішнього життя семінарії я не спостеріг.

Та мушу лише зазначити, що, раз початий, український рух продовжувався і процвітав до кінця існування самої семінарії, себто до 1920 року, коли Кам'янець остаточно заняли большевики. До цьогож часу вона, почавши від знаменитого 101-го випуску 1904 р., п'ятнадцять літ підряд, давала Україні рік-річно по кілька десятків свідомих, ідейних і активних молодих працівників. Із Кам'янця, своєї *Almae Matris*, вони розтікалися в різні сторони: одні йшли до вищих шкіл, розміщаючись по університетах цілої Росії,

другі залишались на Поділлі учителями народніх і двоклясових шкіл (що готували учителів для церковно-парохіяльних шкіл), інші, знову, ішли між народ священниками на села. Але всі, кожний на своїм місці, працювали для української справи.

Велика війна 1914 р. втягнула багатьох молодих хлопців, бувших семинаристів, у військові ряди і многі з них наклали головами на чужім бенкеті.

Але блиснула блискавка і гримнув грім. Прийшла велика революція. Настав 1917 рік. Старше покоління української інтелігенції жахнулось: „хтож поведе народ, так мало нас!“ Але через два тижні, через місяць, воно уже радісно дивувалось: вставала-підносилася ціла Україна — губернії, повіти, волості, містечка і міста, шуміла-кипіла робота на всіх ділянках народнього життя; на всіх величезних просторах російських фронтів українізувалася армія, а за кордоном формувалися національні полки.

Хтож це все робив?

Робила молода українська інтелігенція, що десь там, укрита, під кригою, переможно народжувалась по широкій Україні, — робили ось-ті непомітні випуски духовних та учительських семинарій, двоклясових та інших подібних шкіл з цілої України, а між ними — й ряди молоді, виховані на шляхотних традиціях українства, що панували в старих мурах духовної семинарії рідного Поділля.

ПЕРША ПОДІЛЬСЬКА „ПРОСВІТА“.

Року Божого 1905-го наш курс покінчив подільську духовну семінарію і ми стали „окончившими“.

Тепер, коли на Великій Україні вже не існують духовні школи і семінарії, коли становище духовенства і побут його страшенно змінились, коли взагалі у всіх ділянках життя зайшли такі величезні зміни, що навіть недавнє минуле здається глибокою старовиною і відмирає старий побут і старі типи, десь певне мало хто із молодшого покоління й уявляє собі — що це таке був „окончившій“.

А, міжтим, в ті часи і в тих обставинах, головним чином на провінції, серед сільського духовенства та провінціоальної інтелігенції, була це безумовно *persona grata*!

Та якже-ж інакше, Господи Боже мій! Та-же „окончившій“ — це кандидат священства, це-ж „настоящий“ чоловік. Перед ним стелиться цілий світ! Подивіться, ось він бере зі столу свіжі „Подольскія Епархіальнія Вѣдомости“, які привіз фірман з пошти, розтинає ножиком сторінку на прикінці та й каже: „А ну, де то тут єсть“

вступна стаття“?*) — А перед ним уся губернія! Ось тобі Бакота, Ушицького повіту — 49 десятин на причт. Ну, це мало, — то для єреїв із псаломщиків! Давай далше! Ось тобі Слобода Ялтушківська, Могилівського потіту — 65 десятин рівненського чорнозему. А це тобі Калинівка, Винницького повіту — 80 десятин та з двох цукрових заводів жом для худоби, а оце тобі... Та, що й казати!... Бери лише перо в руки та й виводь: „Его Преосвященству, Преосвященнейшему Ириней, Епископу Подольскому и Брацлавскому“... А за місяць тобі й „назначеніє“! Тому-то, „окончивший“ — це гордість своїх батьків — псаломщика із псаломщицею із Тарасівки. І не дурно сам отець Благочинний каже, що дячиха із Тарасівки не проста жінка, а „богослова родшая“! Тому то „окончивший“ — ідеал і щастя попадівни, що сидить в заметенім снігами сельці та мріє, як то колись задзиленькотить за селом почтовий дзвінок, вона вигляне у віконце, аж у ворота їзжає на широких санях-козирках грубий-прегрубий, добрий-предобрий о. Митрофан, а порядком з ним молодий панич та ще й під чорним вусом! І не дурно-ж то о. Митрофан, бувало, каже: Ех, люблю я возить „окончивших“! Бо як приїдеш з псаломщиком, що тільки ще має дер-

*) „Вступною статтею“ Подільське духовенство, шуткуючи, називало список „вакантних приходів“, себ-то вільних парохій. Цей список був видрукований звичайно при кінці журналу, але кожний священик передовсім цікавився, — які то є вільні парохії, щоби при добрій нагоді, попроситися на ліпший приход, — а потім уже читав інші статті.

жати при Консисторії „екзамен“ на діякона, то така тобі й честь: і наливки нема, і горівка не настояна і курку Гапка лапала, щоб зарізати та, клята, з рук утікла! Но, як-же ти запопадеш та притарабаниш „окончившого“, то тут тобі зовсім інший фасон: садовлять під образами, розмова — один мід, на столі усміхається запіканка, а в кухні тобі чиста содома: смажиться, печеться, шквариться, а пахощі звідти, мов фіміям!...

Але треба правду сказати: в той час, коли стара Подільська провінція (батьки), ще так високо ставила „званіє окончившого“, то самі „окончившіє“ уже переставали уважати себе вершком бажаних і можливих для людини досягнень. На цім ґрунті навіть повставав певний розлад між „батьками“ й „дітьми“. — „І чогосьби я перлася до тих „ніверситетів“ — переконувала не одна мати свого сінка. — Дивись, як те богословіє тебе висушило, то тобі ще забагається медицини? Чого довго оглядатись, — ось бери Марусю, покійного Отця Івана, — тай маєш готовий прихід з усім господарством — коні, корови, птиця, — чого душа забажає. Та й нам, старим, буде лекше!“ На ці-ж теми писали тоді й духовні журнали, переконуючи молодих богословів, що почесніше лікувати людські душі, ніж кінські копита (натяк на ветеринарні інститути).

Але такий уже був дух часу: передреволюційний свободолюбний настрій торкнувся в повній мірі духовних семинарій на Україні і мало кому хотілось, бодай зразу по скінченні, „закопуватись“ в рясу, позбавляючись назавсідги

того привабливого невідомого, що, на наше переконання, чекало нас, вільних студентів, у прекрасному Києві, чи далекому блискучому Петербурзі. Причиною того явища, що мало хто із богословів по скінченні семінарії йшов відразу у священники, було й те, що в ті часи кінчали семінарію вже досить молодими — у 20—25 літ — і мало кому хотілось зараз-же після „уз“ о. Малиновського вязати себе „узами Гіменея“. Тому багато скінчивших семінарію йшло учителювати до „второкласових“ та народніх шкіл на села, йшли „вільними козаками“, а Українці йшли на ці посади, маючи на оці ще й пропаганду своєї ідеї.

Зокрема, із випуску 1905 року багато пішло на провінцію учителювати, очікуючи закону про вільний вступ на університети, бо тоді це питання ще тільки вирішувалося, але не було розв'язане остаточно.

Разом з іншими рішив також і я йти на село учителювати. Під осінь, вернувшись до Кам'янця із літнього спочинку, пішов я у Кам'янецьке „Атделеніє Епархіяльнаво Училишнаво Савета“ і тут тодішній „председатель атделенія“, популярний у свій час в Кам'янці священник Олександр-Невської церкви і видатний промовець о. Віктор Чекан запропонував мені учительську посаду в церковно-приходській школі в селі Підфіліпю, над Збручем, в 30 верстах від Кам'янця, недалеко до австрійського кордону. — Підфіліпе, так Підфіліпе! — Двацятьлітньому все здається однаково прекрасним — і я почав збиратися на

свою першу посаду. Батько мій, правда, якось не дуже захоплювався таким вирішенням справи, навіть більше, — йому не подобалось і не хотілось, щоб я виїзжав з дому, але що-ж, — нічого не вдієш! — і він пішов зі мною на Ново-Планський базар купувати „по случаю“ самовар на нове господарство.

Не памятаю вже, чи купили ми того самовара, чи ні, але сталося якось так, що я тоді застудився і захорів. Мав інфлюенцу, але лікар подивившись на моє горло, зазначив, що воно у мене дуже податливе до перестуди; а коли довідався, що я їду на посаду учителя в сільську школу, то сказав, що він цього не радивби робити. Батько дуже ухопився за цю пораду лікаря і заявив, що робити нічого: я ще хорий, а шкільний рік уже почався, отже ліпше мені відмовитись від Підфилипця, а як видужаю, то пошукаю чогось у Кам'янці, в яким-небудь „учрежденні“. Я не мав підстав особливо опиратись батьковому бажанні, бо й сам добре не знав, що я маю з собою робити. З одного боку — думав — почекаю на дозвіл вступу на університет, — може поїду учитись далі, а, з другого, — начитавшись в семінарії Грінченкової повісті „Під тихими вербами“, малював собі — як то гарно працювати на селі. Але, не зараз, а колись трохи згодом. Словом, як я тепер бачу, програма моя була така-ж „ясна“, як і в більшості тодішніх молодих людей російського виховання, в яких житті „случай“ відігравав рішачучу роль і які йшли прим. на медичний відділ, як пише про себе

російський письменник А. Чехов — просто „за компанію“.

Отже, вставши „от одра болєзни“, пішов я шукати посади в якім-небудь „учрежденні“, а що доволі погано уявляв собі, що саме робить кожне із цих губернських „учрежденій“, яких повно в Кам'янці і яка між ними різниця, то й вирішив заходити у кожне за порядком, як вони розташовані географічно, почавши з Нового Пляну і далі, в місто. На Новім Плянї, я почав з „Казьонної Палати“; тут управляючий, поспитавши мене про те, про це, сказав, що на жаль, тепер нічого нема, але за місяць буде, щоб я навідався. Вийшовши із Палати і спустившись нижче, попав у „Гасударственный Банк“. Тут теж мені не відмовили, тільки заявили, що лише за тиждень мене зможуть прийняти. З банку я перейшов через Новий Міст у „старий город“ і не памятаю вже, — чи відразу чи пробувавши ще десь, опинився в „учрежденні“, відомім мені із моїх семинарських наук, над яким висіла вівіска словянськими літерами: „Подольская Духовная Консистерія“. Тут про мене доложили начальству — секретарю Консистерії, і секретар, — маленький, трохи чудний чоловік, — по короткій розмові, сказав: „Прінесіте завтра прошеніє, пасмотрим, какой у вас почерк“. Мене трохи здивувало, що, після всіх моїх наук, справа лише в моїм почерку, але, багато не роздумуючи і не спиняючись над тим, що ліпше — чи Банк чи Палата чи Консистерія, — я на другий день був уже в кабінеті секретаря — Івана Осиповича Савича, дуже нескладного з зо-

внішнього вигляду чоловіка, невиразної національності, котрий до того ще й дивував „чиновників“ своєю поведінкою: то „роспікає“ якого-небудь урядовця, то сміється так голосно, що чути на всю Консисторію. Він був переведений на Поділля аж з Архангельської Консисторії і пробув тут кілька літ, залишаючи по собі на Поділлі пам'ять трохи дивного, але не злого чоловіка.

Подивившись на моє прохання, яке я старанно вивів, прикликавши на поміч всі мої каліграфічні здібності, Савич сказав до дижурного урядовця, що впустив мене до кабінету і стояв коло дверей: „пазавіте мне Гардінскаво. Живо!“ За хвилину прибіг в кабінет задиханий і переляканий урядовець середніх літ в тужурці із гузиками, на яких був витиснутий герб Подільської губернії, і Савич, звернувшись до нього, промовив: „Вот етот маладой человек будет у нас пісать метрическія свідетельства. Только сматріте, — пригрозив він мені пальцем — ето нужно без одной ашибкі! Будете получать 22 рубля в месяц. Вам хватіт, правда? А там і больше будет“. Авдієнція була скінчена і Гординський швидкою ходою повів мене до своєї канцелярії. Дорога йшла через амфіляду кімнат, де сиділи, писали, друкували та розмовляли урядовці, панночки, а також переходили священники... Я швидко біг за моїм новим начальством, почувуючи себе дуже ніяково серед невідомих мені людей і незнайомої обстановки, доки не прийшов, нарешті, в кімнату з великим столом, коло якого сиділо кілька урядовців і панночок та писали щось із грубих книг.—

„Вот это наш метрический стол, — сказав мені мій столоначальник, — садітесь здесь, а я приготую вам работу“. Я сів на вказаний мені височезний табурет і тут помалу лише почав здавати собі справу у всіх подіях, що з такою швидкістю відбулись зі мною. Гадаю, що вигляд у мене, на мойому високому табуреті, був дуже збентежений і кумедний, бо я виразно помітив, що паночки, закриваючись грубими метричними книжками, переглядались між собою та підсміювались явно на мою адресу.

Ось таким чином замість глухого Підфіліппа залишився я в Кам'янці, але вже не в якості підневольного учня, що рано мусів бути в школі, а вечером вчити задані лекції, а на позиції, так би мовити, свобідного громадянина, що після служби мав до своєї розпорядимости вільний час, а також вільно міг ходити по місті кожної години і куди йому захочеться.

Як виявилось, Консисторія, куди я попав, рахувалася взагалі „учрежденієм зазорним“ — стільки про Консисторію ходило всяких оповідань і анекдотів про хабарництво, тяганину і тому подібне. Очевидно говорилось це про Консисторію не дурно, але в той час, коли я вступив до цієї установи, вона майже не відрізнялась нічим від інших „учрежденій“, що вважались цілком пристойними, і таким чином всі анекдоти треба було десь певне відносити до минулого часу. Дійсно, тоді на чолі Подільської Епархії стояв Преосвященный Парфеній, людина дуже культурна, згодом відомий діяч, який переклав

Євангеліє на українську мову, і Архиепископ Української Автокефальної Церкви. Секретар Консistorії був з вищою освітою — із Духовної Академії, так само й деякі члени Консistorії також були академісти. Не ручу, звичайно, що все в нашій Консistorії йшло цілком добре і що ніхто з урядовців, особливо дрібніших, не згрішив щодо „мзди“ задля прискорення справи, але, у всякому разі, все це мало цілком „пристойний характер“, не гірше і не ліпше, ніж в інших „учреждениях“.

Правда, було в Подільській Духовній Консistorії й де-що відмінного від інших кам'янецьких установ, а саме — вона мала найбільш виразний український характер. Це, звичайно, треба розуміти не так, що тут були свідомі національно урядовці, — таких тут не було ні одного, — але дух тут був не сухо офіційний, петербурзько-чиновничий, а свій, специфічний, сильно закрашений місцевим етнографічним кольоритом.

Такого характеру надавало установі передовсім духовенство, що хоч і розмовляло в Консistorії офіційною російською мовою, але привозило з собою разом із віхтем соломи чи сіна, що вчепиться десь у саях до батюшкового довгого кожуха, також переможний дух рідних Ковалівок, Цибулівок та Гаврилівки. Цей-же дух приносили зі собою і селяни, що гурмами приходили до Консistorії скаржитись на свого батюшку, або захищати його від ябед (скарг) псаломщика, „котрий єсть чоловік напрасний і вредний і по злобі своїй насакає на нашого отця“.

Нарешті, цим-же етнографічним духом пересякнуті були в більшості своїй і урядовці Консисторії, що переважно походили із „духовного звання“, але яким не пощастило „високо піти в науках“. Тут вони служили по кілька десятків літ і були живою „епархіяльною старовиною“, — вони були хранителями місцевих епархіяльних традицій, знали, які найліпші і найгірші „парафії“ на Поділлі, які є між священиками і псаломщиками найвидатніші і найцікавіші люди, які пригоди — сумні та веселі — траплялись в епархіяльному житті і тому подібне. А свої оповідання завжди починали приблизно так: „сорок п'ять літ назад, ще за Єпископа Доната, коли я тільки йно вступив до Консисторії і получав два рублі жалування“... Із таких людей в 1905 році я застав трьох: один був „казначей“ Консисторії і називався Роман Левицький. Це був чоловік дуже маленького росту і дуже сердитий. За сорок літ служби він так звик і зріднівся з Консисторією, що уважав її не установою, де він лише служить, а так ніби своїм власним господарством. Правда, що, як „казначей“, Левицький завідував будинком Консисторії і сам також тут жив. Він заєдно був чимсь незадоволений і заєдно „гдирав“, причім уживав в урядових і приватних розровах тільки української мови, бо російською, майже, не володів. Другий був Антон Мойсеевич Доронович — реєстратор і третій Іван Іванович Назаревич — архівар. Всі вони вже відійшли з миром „на той бік“... А жаль: бо забрали вони зі собою багато-багато пахучої подільської старовини....

Правда, це вже тепер, коли згадуєш, то ціниш і жалкуєш, а в свій час переходилося коло тих людей цілком байдуже. Та воно й зрозуміло: це-ж була осінь 1905 року: громадянське й політичне життя клекотіло десь в підпіллі, намагаючись прорватися наверх. Отже й я, розпочавши в Кам'янці життя самостійної людини, став оглядатися за українськими знайомствами серед громадян міста Кам'янця. Я не уявляв собі добре, що, власне, з тими знайомими можна буде у Кам'янці робити, але „українська баціла“ явно домогалася акції. З часів мого перебування в Духовній Семинарії я знав про існування в Кам'янці лише двох старших громадян-Українців: один це був наш семинарський лікар Кость Григорович Солуха, про якого ми у Семинарії краєм вуха чули, що це „українофіл“ (тоді так називали свідомих Українців), але з яким ми мали лише випадкові зносини, як хорі, другий же був той таємничий „Prima“, у якого переховувалася наша семинарська бібліотека і який в реальнім житті був смотрителем Кам'янецького двоклясового „училища“ й іменувався Сергій Митрофанович Іваницький.

З цими двома людьми я і рішив увійти в ближчі звязки. Не пригадую вже, чи встиг я здійснити свій намір чи ні, але в цей мент наспіли в Росії події, що внесли радикальні зміни в усе життя і, звичайно, в мої скромні пляни. З'явився відомий маніфест 17. жовтня 1905 року.

Цей акт став переломовим в житті російської держави: воля віри, слова, друку, парламента-

ризм, земельна реформа і тому подібне — все це страшенно піднесло настрої в цілій імперії, серед інтелігентських верств населення.

По всіх містах імперії — більших і маленьких — відбулися маніфестації, збори, віча, коли уперше могли вийти на форум, перед ширші маси, політичні партії і діячі, що перед тим душилися в підземеллях нелегальщини.

Звичайно, що і Камянець-Подільський негайно прилучився до загального свята і впорядив у себе маніфестацію.

Ось про цю маніфестацію та її фінал я хочу коротенько побіжно згадати. Річ в тім, що маніфестація у Камянці набрала яскраво жидівського характеру, себто брали в ній участь майже самі жиди і це привело до сумного фіналу — жидівського погрому на другий день.

Взагалі, Камянець виявив тоді свою провінціальну суть і „оскандалився“. Що маніфестація стала жидівською, не було дивниці: на 40 тисяч камянецького населення в той час було 25 тисяч Жидів, решта — пригородні міщани, котрі дуже слабо уявляли собі, що таке сталося, далі — державні урядовці, що дивилися на маніфестацію і на червоний прапор лише з вікон своїх установ і в більшості не розбиралися в тім, — чи їм треба радуватись чи плакати і, нарешті, учні середніх шкіл, яким у той час перелякане начальство наказало тихо сидіти по клясах і навіть не дивитись у той бік.

Це цілком визначило характер маніфестації: дійсно, по вузьких вулицях Камянця сунув не-

великий натовп людей, з червоними прапорами — і все це була майже виключно жидівська молодь, коли не рахувати кількох російських студентів, адвокатів, лікарів та випадкових громадян-глядачів. Натовп ішов з революційними піснями, а що кожний ентузіазм потребує якогось видимого об'єкту для свого виявлення, то сталося якось так, що на руках у кількох молодих людей опинилась місцева дентистка, гарна Жидівка Шехтман, що сиділа трохи в тюрмі „за політику“ — і стала героїнею дня... Її носили вулицями Кам'янця, вона панувала над товпою, а менші жидинята бігли за народом і викрикували: „вот наша царица! Да здравствует госпожа*) Шехтман!“ Ця картина зразу сильно обурила кам'янецьких міщан, котрі рішили, що ця „свобода“ є справа виключно жидівська і вони їм покажуть „свободу“. Тим часом, маніфестація прибула на губернаторську площу і тут адвокат Поляк Сідлецький, очевидно від вибуху почувань і для більшої урочистости, пустив камінюку в одно із вікон Окружного Суду, що розміщався на цій же площі. Шиби з голосним дзеленькотом полетіли на брук, а маніфестанти кричали: „да здравствует революція“. Тим часом, з дому вийшов до натовпу подільський губернатор Олександр Ейлер, людина тактовна, розумна і, як на ті часи, досить ліберальна. Він з патосом виголосив промову про „даровану свободу“, маніфестанти підхопили його за це на руки і, разом з Жидівочкою Шехтман, понесли по вулицях Кам'янця. Коло Марійської Жіночої

*) Тоді термін „товариш“ ще не був поширений.

Гімназії хтось вирішив, що гімназистки теж мусять прилучитись до маніфестації, але коли перелякані на смерть „клясні дами“ замахали руками і мало не зомліли від такої пропозиції, тоді хтось „для порядку“ бемцнув камінюкою в шибу. Вся жіноча гімназія заверещала з переляку і на тім маніфестація у городі Камянець-Подільському закінчилась...

Але не закінчились на цім жовтневі свободи... На другий день „рано — по раненько ізза моста та ізза Турецького чорна хмара на город Камянець наступала. Ой, то не чорна хмара наступала, — то Мозгин Довжецький, розбишака Камянецький із молодцями своїми виступали, Жидів-нехристів побивали, Царя Руського Православного захищали“. Так малаби звучати ненаписана ще народня дума.

В дійсности було, звичайно, менш урочисто. Провід по виявленню зневаженого почуття „істинно-русскаго народа“ взяв на себе добродій Мозгин, мешканець с. Довжка, що припирає до Камянця, відомий у городі розбишака, хуліган-паниця, чоловігя кремезний і відповідної сили. Йому товаришили деякі мешканці того-ж таки Довжка і пригородньої Біланівки та Підзамча, здебільша вільні в осени мулярі. А камянецьке міщанство та урядовці державних установ були прихильними глядачами. Оскільки пригадую собі, в газетах писали, що в організації цих погромів — вони відбулись тоді і по інших містах — брала участь поліція, але як воно було в дійсности в Камянці — сказати не берусь. Щодо самого погрому, то

це був просто бешкет, від якого, здається, потерпіли тільки деякі новопланські ятки та були „потурбовані“, висловлюючись по галицьки, окремі особи.

Так відсвяткувала Кам'янецька вулиця першу революцію 1905 року. Але, звичайно, це були дрібниці і не в них була річ.

По суті маніфест 17. жовтня всеж таки давав базу, початок і можливість для ширшої і глибшої акції, яка й розпочалася на просторах всієї імперії, а разом із тим і на Україні.

В Кам'янець прилинули перші вістники волі українського слова: це було число російської газети „Кієвскіе Отклики“, що виходили у Києві під редакцією Кам'янчанина Олександра Саліковського, а в ній стаття Сергія Єфремова — українською мовою! Тепер, коли українська мова є буденним явищем в житті української нації, хоч і не на всіх просторах, коли нею викладають у високих школах і нею пишуть протоколи в поліції, трудно зрозуміти той ентузіазм і ту побожність, з якими тодішні Українці брали в руки і розглядали число газети, хоч і російської, але з українською статтею! А ще більшою сенсацією була справжня українська газета „Хлібороб“, якої кілька чисел видав в Лубнях відомий український діяч Сергій Шемет. Скоро за цим появилось оголошення, що з 1906 роком почне виходити в Києві щоденна українська газета „Громадська Думка“, видання якої взяв на свій кошт відомий український діяч Євген Чикаленко. Одночасно українська письменниця Олена Пчілка (Ольга Ко-

сач) почала видавати у Полтаві тижневик „Рідний Край“, а по інших містах України гуртки і окремі люди теж заходились коло видання своїх періодичних органів. Словом, Українці майже всі ухопились, щоби як найповніше використати таке довгождане право, як право видавання часописів рідною мовою.

Але-ж періодична преса це-ж не все життя — це тільки відбиток його, самого-ж українського життя, ще, ніякого не було. Отже одночасно українські патріоти кинулись і до конкретної праці — передовсім на освітнім полі: почали засновувати товариства „Просвіти“, українські книгарні, видавничі гуртки і т. д. Все це, правда, було більш в намірах та плянах, далеко не все зреалізовувалось, але українське життя, порівнюючи із попереднім станом, до маніфесту 1905 року, — всюди кипіло...

Звичайно, цей рух перекинувся чи, краще кажучи, одночасно розпочався і на Поділлі, зокрема — в адміністративнім і культурнім центрі його — в Кам'янці-Подільському. Мое бажання щодо навязання знайомства з Українцями в Кам'янці поза стінами Духовної Семинарії я міг задовольнити цілком, мої неясні пляни щодо якоїсь хоч маленької праці стало можливим розгорнути далеко ширше! Виявилося, що „старших Українців“ у Кам'янці не один-два, а навіть значно більше — більше пяти людей, виявилося, далі, що подих волі, вільне українське слово, мали магічне значіння: до української справи стали горнутись, почали прозрівати люди, до того часу майже,

або цілком національно несвідомі... Таким чином, у Кам'янці зібралась громадка людей, що могла розпочати якусь більшу національну працю. Кинуто гасло заснувати у Кам'янці-Подільському „Просвіту“, з тереном діяльності на цілу губернію, — і коло тієї справи скупчились головні зусилля. Праця увінчалася повним досягненням: за два-три місяці у Кам'янці повстало дозволене урядом, з широкою програмою діяльності — Подільське Українське Товариство „Просвіта“. Сталося це в березні чи у квітні місяці 1906 року. З того моменту і аж до другої російської революції, в березні 1917 року, себ то на протязі більше десяти років, мені довелося брати у житті та діяльності його більшу або меншу участь, у всякому ж разі я був в курсі його роботи — і ось тепер вважаю необхідним спинитись на тому місці трохи довше і згадати, що памятаю із життя та діяльності цього товариства.

Правда, я можу почути закид: який, власне, інтерес може мати історія діяльності якогось провінціального товариства, та й яка могла бути та „діяльність“ під чоботом російського царату? Признаюся: так і ми, ближчі діячі Товариства, дивились і розцінювали його, і в свій час, в процесі самої роботи „Просвіти“, нікому, на жаль, й на думку не приходило писати її історію. І тільки роки великої революції 1917—18 — ненадійно, але і наочно показали нам, яке величезне значіння мало існування на Поділлі Кам'янецької „Просвіти“. З другого боку, треба признати, що ми ще й досі хоруємо на загально-ро-

сійську хоробу „великих масштабів“. Як-же, — Поділля, Подільська губернія, з її 49.090 квадратних кілометрів території і поверх чотирма міліонами населення (4.127.000 душ в 1917 році) для нас не більше, як малесенька собі „провінція“! І нам навіть до голови не приходить подумати, що ось така собі наша „провінція“ числом населення мало що менша від таких держав, як Швеція, що має 6 міліонів населення, Португалія — 6 міліонів, Греція $5\frac{1}{2}$ міліонів, Болгарія — 5 міл. а, з другого боку, більша від цілої низки Європейських держав, як Швайцарія, що має 4 міліони мешканців, Данія — $3\frac{1}{2}$ міл., Норвегія — $2\frac{3}{4}$ міл., Фінляндія — $3\frac{1}{2}$ міл., не кажучи вже про такі держави, як Латвія — 2 міл., Естонія — $1\frac{1}{4}$ міл. А, міжтим, — все це самостійні держави, що відіграють певну роль в світовій політиці. Ця недуга „великих масштабів“ і привела до того, що Європа має вивчений, а тому експлюатований кожний кусник своєї землі, має занотовану і зафіксовану кожную свою добу з її діячами, досягненнями і помилками, а ми злочинно руйнуємо свої архіви, розгублюємо документи і свято переконані, що історія і достойне назви історії — це те, що ми вчили у гімназії — про Фридриха Барбаросу та іспанську інквізицію, а життя сорокаміліонової нації, її муки і досягнення — це нічого, бо це-ж насъке, українське, і хіба-ж можна писати про Петра, Івана, Сидора, що брали в тому участь і може навіть загинули за Україну, коли-ж це наші добрі знайомі, що часом позичали у нас і папіроса...

Колись, літ вісімнадцять назад, про це дуже влучно писав в своїх прекрасних публіцистичних статтях М. Грушевський. Торкаючись нашої української вдачі — хилитись перед чужою силою, чужими авторитетами — недоцінювати та зневажати своє і своїх, Грушевський писав: „Нема самоповажання — кат ма і поваги!“ — і для ілюстрації додавав: коли-б, скажім, десь пропала така собі маленька Бельгія, то тією подією був би надзвичайно стурбований світ, але коли-б одного дня з мапи Європи зникла Україна, то й пес-би за нею не гавкнув!...*)

Зокрема ж щодо Подільського Товариства „Просвіта“, то я повинен зазначити також і те, що, не дивлячись на короткий час, який ділить нас від доби діяльності „Просвіти“, уже добра половина діячів її вмерла, а всі документи і матеріяли, які були б необхідні для написання історії „Просвіти“, ще в 1914 році, підчас розгрому Товариства, були перевезені на фірі в „Подольское Губернское Жандармское Управление“ і що сталося з ними — чи залишилась хоч частина їх де-небудь — мало кому тепер і відомо. За те напевно можна сказати, що велика частина тих матеріялів загинула остаточно і безповоротно.

До цього всього треба ще додати, що „Просвіта“ у Кам'янці стала взагалі осередком куль-

*) Цікаво при цій okazji нагадати, що Бельгія має $7\frac{1}{2}$ міл. населення, а Голяндія — 7 міл. По території-ж кожна ця держава значно менша від Подільської губ. Так, Поділля має 49 тис. кв. кільом., а Бельгія 30 тис. кв. кіл. і Голяндія — 34 тис. Таким чином, наша Херсонщина більша від Бельгії та Голяндії до купи, бо має поверх 70 тисяч кв. кіл.

турно-освітнього і національно-політичного українського руху на Поділлі. Коло Товариства „Просвіта“ згромаджувалися кращі ідейні місцеві сили, її члени виконували всякі пляни, що часом і не стояли в безпосереднім звязку із завданнями Товариства, як установи виключно просвітної. І ось — звідси — той великий вплив Товариства на Поділлі; в цім — історичне значіння його існування і діяльності.

Та було б помилкою, коли би хтось уявив собі діяльність Подільської „Просвіти“, як діяльність організації, що широко і вільно провадила свою роботу і засновувала сотнями бібліотеки і читальні, улаштовувала курси, видавала книжки і т. п., маючи до того ще й необмежені кошти. Картина була значно скромніша: діяльність Товариства ніколи не була вільною, а через те не могла бути й дуже широкою. З першого дня від засновання і до останнього дня існування як само Товариство, так і члени його і діячі стали об'єктами постійних та безнастанних наскоків всякої ріжноманітної адміністрації й іншого начальства; діяльність Товариства спинювано ріжними способами, само Товариство два рази влада закрила. І всеж таки навіть у тих умовах воно проіснувало дев'ять літ. Головні діячі Товариства поставили собі за мету, щоб то не діялось, втримати Товариство при житті. Задля цього Товариству нераз доводилося йти на великі жертви, обмежуючи періодами до мінімуму свою діяльність; видатніші робітники Товариства терпеливо зносили самі ріжноманітні неприємності; у від-

стоюванні ж своїх прав перед адміністрацією мусіли виявляти надзвичайну впертість, — за те ж було так, що в той час, коли анальогічні товариства „Просвіти“ у Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві і інших місцях давно були закриті, в Кам'янці на Поділлі, навіть серед найгіршої реакції, миготів вогник „Просвіти“, борикаючись з наседаючою на нього темрявою. І цей вогник був маяком і гаслом для цілої губернії. Дивлючись на нього, робітники на місцях бачили, що ще не все загублено і бадьоріше провадили свою роботу, якої начальство не дозволяло робити тут, в центрі...

Безумовно, своїм авторитетом на Поділлі, своїм великим впливом і своєю довговічністю Подільське Українське Товариство „Просвіта“ передовсім було зобов'язане першому і незмінному Голові своєму — лікарю Константину Григоровичу Солусі...

К. Г. Солуха належав до того типу людей, які зустрічаються дуже рідко і вражають своєю цілістю і монолітністю, викликаючи невільну повагу до себе як з боку прихильників, так і ворогів. Непідкупно чесний, глибоко принципівий, надзвичайно скромний, він дійсно „не мав зерна неправди за собою“. Прекрасний лікар і безкорисний чоловік, він тішився авторитетом і любов'ю серед усіх національностей міста Кам'янець-Подільська. Його кликали до хорих однаково і багаті і бідні, його поважали і любили однаково і Українці, і Росіяне, і Жиди і Поляки. Тут мені пригадується, одна характерна ілюстрація

такого відношення до К. Солухи. Якось раз, перелистуючи в нього альбома з фотографіями та картками, я натрапив на фотографію Подільського губернатора О. О. Ейлера, з цікавим написом: „Високоуважаемому доктору К. Р. Солухѣ на добрую память от уважающаго его кацапа. А. Ейлер“. Мені трохи дивно було бачити такий явний вираз уваги до Голови „Просвіти“ з боку губернатора, бо я не раз бачив, з якою неохотою, „як за кару“, К. Г. їздив до Ейлера, завжди очікуючи якихсь неприємностей, а одного разу, Ейлер, закликавши до себе частину правління „Просвіти“, з Солухою на чолі, зприводу якоїсь чергової „неблагодійности“ Товариства, робив всім страшний „начальственный разнос“ і, топаючи ногами, кричав: „Ви мнѣ революцію в губернії разводите. Я Вас всѣх разгоню“. К. Г. пояснив мені, що, одїзджаючи з Поділля на посаду сенатора в Петроград, А. Ейлер просив у всіх вибачення, як то на прощання годиться, а доктору Солусі подарував бюст Шевченка і спеціально доручив картку з отим написом, що, правда, був не одною „чемністю“, а виразом його дійсних почувань...

Але популярність доктора Солухи сягала далеко поза межі міста Кам'янця. Почав свою діяльність звичайним земським лікарем в сільській лікарні і швидко завоював щирі симпатії місцевого селянства. Слава про нього пішла далеко по Поділлі і коли Солуха став лікарем Губерніяльної Земської Лікарні, то сюди приїздили люди з дуже далеких сіл, аби порадитись зі

„своїм доктором Солухою“. Незмінний шкільний лікар протягом низки літ в Духовній Семинарії, — він був також відомий і популярний серед духовенства цілого Поділля. Син Подільського священика, К. Г. Солуха учився в Києві в гімназії і тут же скінчив університет Святого Володимира. Серед своїх гімназіальних учителів в старших класах він мав, між іншим, Павла Житецького і Каманіна (коли не помиляюсь), які посяли в його душі перші зерна національної свідомости. Дальше перебування в Києві і студентська та стара українська громада остаточно сформували національні і політичні погляди К. Солухи, що вийшов у життя свідомим українським громадянином і переконаним демократом. Таким він залишився і через ціле життя, не міняючи своїх переконань — вірний тим ідеалам, яким присягнув за молодих літ. Треба сказати, що, по вдачі своїй, Солуха, будучи громадянином в ліпшому розумінні цього слова, не був громадським діячем. Людина скромна, з характером спокійним, урівноваженим, почасти флегматичним, дуже обтяжений роботою, як лікар, він не раз вказував, що становище голови Товариства він радо би поміняв на якусь іншу роль в Товаристві. А постійні неприємності з адміністрацією, до якої треба було частенько їздити „обясняться“, дуже погано на його впливали. Але... він був єдиним у Кам'янці, кому „сам Бог приказав“ стояти на чолі єдиної, гонимої української установи. Це бачив Солуха, це розуміли всі просвітяни і так уже погоджувалися, що члени прав-

ління розподіляли між собою всякі роботи в Товаристві, а Солуха ніс, головним чином, функції представничі та виконував відповідальніші завдання. Але мав він ще одну функцію в „Просвіті“, — а саме був також увесь час постійним її скарбником, при чім не формально лише, а „по суті“. Ми, молодші робітники „Просвіти“, могли виписувати з Київа та розсилати по селах книжки, газети та журнали, улаштовувати вистави та вечірки, що часто кінчались дефіцитом, але при всіх цих роботах ми завжди знали, що коли на покриття видатків грошей у Товаристві не вистарчить, то „хтось“ тихенько полізе у свою кишеню і спокійно та мовчазно недостаку поповнить... Цей „хтось“ був наш скарбник — Солуха, що належав до тих дуже нечисленних Українців, котрі любили Україну, як тоді казали, не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені... Маючи дуже велику практику і трохи вільних зароблених грошей, він так ніби уважав, що мусить хоч грішми відплачувати за те, що не може заєдно брати безпосередньої участі в праці „Просвіти“. А треба сказати, що Солуха, як лікар, був настільки популярний, що пацієнти, його всюди чатували і не раз траплялося так, що він мусів покидати засідання „Просвіти“, хоч цього дуже не любив. У всякому разі, ні своїх обов'язків голови, ні обов'язків скарбника, при всіх обтяженні працею, ніколи не занедбував і свої книжки, як скарбник, вів дуже акуратно. Правда, роблючи так, він мав ще цілком практичну ціль: знати, скільки „треба доложити“

щоби звести білянс. І, дійсно, в кінці кожного року все „чудесно“ сходилось, хоч „чудо“ було дуже просте і всім нам ясне. Лиш ми мусіли не дуже багато про це говорити, бо Солуха щиро бентежився і не любив балачок на цю тему.

Хоча головування в „Просвіті“ було звязане з численними неприємностями, все ж таки Солуха ніколи не нарікав на „свою долю“ і протягом довгих років чесно й витревало працював на своїм становищі, вважаючи це національним обов'язком. Винагороду за свою працю він бачив в тім поступі, який робило національне українське життя навіть в ті часи і приємно було дивитись на прекрасне усміхнене обличчя Солухи, коли він довідувався, що в тій чи іншій ділянці українського життя наші справи „йдуть в гору“.

В 1912 році довелося Солусі пережити важку родинну драму, що сталася почасти на тлі національно-українському: він мав сина Віктора, хворого на туберкульозу хребта. Не дивлячись на хворобу, Віктор учився в місцевій кам'янецькій гімназії дуже добре і взагалі відзначався великими здібностями. Ставши молодим юнаком, ще в останніх класах гімназії, він щиро захопився українським рухом і був постійним відвідувачем „Просвіти“ та її бібліотеки. По скінченні гімназії, молодий Солуха вступив на університет у Києві, де пробув рік. Але на весні першого року бідні батько та мати одержали з Києва телеграму про наглу смерть свого сина. Він застрівся. Виявилося, що молодий, здібний, ентузіастично-настроений, але тяжко хорий юнак рішив

за найкраще таким способом розрубати всі ті питання, що глибоко хвилювали його. Кидаючи життя, він залишив записку, котра прикривала суперечности, що привели його до такого трагічного кінця. Ось вона (переказую приблизний зміст), — що взагалі свідчить про тодішній настрій кращої української молоді: „Україна для свого визволення, для досягнення свого національного ідеалу потребує сильних духом і тілом людей-соціалістів. Я-ж хорий і тому повинен вмерти“. Звичайно, не треба казати, яку рану залишила у серці батька смерть сина. Це був перший важкий удар для Солухи. Далі прийшла війна, а з нею, в середині 1914 року, великі неприємности для „Просвіти“, — а також для її голови. Ця неприємна історія з „Просвітою“ тягнулася більше року і коштувала Солуху багато нервів та здоров'я. В той-же час довелося йому виконувати надзвичайно велику роботу: його вибрали старшим лікарем Губерніяльної Земської Лікарні у Кам'янці і на нього спала величезна адміністративно-лікарська праця. Ця праця нелегкою була і в мирні часи, а ще важчою в період війни, тим більше, що Кам'янець якраз був першим евакуаційним пунктом славнозвісного „юго-западного фронту“. Часом, після боїв бували в Кам'янці дні, коли підводи з раненими починались коло лікарні, а черга їх тягнулась через усе місто, через Новий і Турецький міст і кінчалася хвостом десь аж на Підзамчу. Тоді в лікарні робилось щось страшне: ранені і хорі заповнювали всі палати, величезні коридори всіх трьох по-

верхів вистелювали соломою і тут густими рядами клали без ліку страждучих людей. Старшому лікарю, відповідальному за все, доводилось працювати день і ніч і особливо тяжко було Солусі, що звик свої обов'язки лікаря виконувати надзвичайно сумлінно.

Роки 1917—18, не дивлячись на тяжку працю, звичайно, були й для Солухи, як українського патріота, добою великого щастя. Він бачив величезний розлив української національної стихії, але також бачив, як ця стихія в першу чергу черпала свою силу із тих джерел, що були пробиті муравлиною національною працею попередніх літ. І він радів, але разом із тим якось „подався“ і трохи постарівся в цей період...

В 1919 році, літом, сповнилось якраз тридцять п'ять років лікарської діяльності К. Г. Солухи. Подільські установи, організації і корпорації рішили вшанувати цей день свого улюбленого лікаря, громадянина і товариша. Салю Українського Клубу заповнили численні представники всіх організацій, установ, нарешті, найближчі товариші по роботі та приятелі.

Саме тоді в Кам'янці перебував Уряд Української Народньої Республіки, а з ним маса української інтелігенції з цілої України, що хоч не знала особисто Солухи, але здавна чула про нього і уважала своїм обов'язком вшанувати заслуженого українського діяча. Таким чином свято це, як на те й заслугував Ювілят, — обернулось в загально-українське свято, видатне по своїй величавості та ширості. Гучний ювілейний обід

затягнувся до вечера і Ювілят був увесь час в піднятому настрої, відповідав на привітання і навіть затягнув свою улюблену пісню: „Ой, гаю, мій гаю, та густий не прогляну“... Але, коли, по скінченні всього, зі своєю родиною — дружиною, двома доньками і сином, вертав до дому, відразу якось посумнів і промовив звертаючись до мене: „ну, тепер я вже напевно скоро помру: Ювілей, це похорон за життя... В дзвоні ювілейних чарок вчувається похоронне подзвінне...

І дійсно слова його були пророчі: за два роки доктора Солухи не стало. Умер ще зовсім не старим, маючи лише 60 літ і умер „на славному посту“, як лікар, за те, що ставив понад усе свій принцип: лікар слуга громадянства. Справді скоро після ювілею в Кам'янці настали дуже сумні часи... Це була памятна осінь 1919 року. Плямистий тиф став нещастям цілого Поділля. Українська Армія, можна сказати, уся лежала на тиф. Силу української інтелігенції, одного по одному, валила з ніг ця страшна пошесть. Город Кам'янець — на той час столиця У. Н. Р. — був одним суцільним лазаретом, — всі лікарі мусіли працювати понад силу і між ними — на першому місці, звичайно, був Солуха. Не один десяток видатніших наших громадян завдячують своє видужання виключно йому (між ними також наш славний артист Микола Карпович Садовський)... Але надмірна праця зломила і його міцний організм. На весні 1920 року він захорів на важку і дуже рідку у нас „сонну недугу“. Кон-

сіліуми лікарів - товаришів — ніяк не могли зважитись поставити останню діагнозу, хоч були між ними й старі досвідчені знавці. Київ був відрізаний, довелося запрошувати лікаря зі Львова, який остаточно ствердив здогади кам'янецьких лікарів. Перехорувавши місяців три, Солуха встав та знов прийшов до здоров'я і взявся до праці, але в кінці 1921 року, лікуючи хорих, заразився плямистим тифом і умер.

В особі Солухи відійшов від нас безумовно видатний громадянин. Видатний не тільки для Поділля, а й для цілої України, в історії національного відродження якої йому належиться одно з почесних місць. Рідне-ж Поділля золотими літерами на вічні часи мусить вписати у свої аннали ім'я кращого із своїх синів.

Революція 1905 року була для українського руху в мініатюрі революцією 1917 року. Як революція 1917 року сколихнула цілу націю і до активної боротьби за українську справу стали тисячі і десятки тисяч народу, так революція 1905 року розбудила тоненькі верстви „малоросійської“ інтелігенції, притягаючи до праці одиниці й десятки людей. Звичайно, коли б революція 1905 року не була негайно приголомшена реакцією, то наслідки її для української національної справи були б дуже імпозантні, але так не сталось і коло роботи залишились ті Українці, яких революція 1905 року застала свідомими, і ті неофіти, з більш загостреним національним і громадянським чуттям, яких перші вияви українського руху зробили свідомими і діяльними.

Ось цей „актив“ і провадив роботу від 1905 до 1917 року, і розмах національного руху в 1917 році безумовно — наслідок його діяльності. Тут лише зайвий раз доводиться згадати ту загальну думку діячів зазначеного періоду, що коли б революція 1917 року трапилась на Україні років 20 пізніше, то напевно наслідки її були б цілком івші.

У всякому разі, діячі та працівники цього між-революційного періоду на Україні зробили дуже багато; без цього періоду для історика України цілком був би незрозумілий рух 1917-го і наступних років, тому постараюся згадати по змозі хоч видатніших діячів цього періоду на Поділлі.

Отже із людей старшого покоління після лікаря Солухи треба згадати протоєрея о. Юхима Сіцінського*). Чи тому, що умови тодішнього політичного життя абсолютно не дозволяли широкої громадської роботи на українському ґрунті, чи в наслідок свого духовного складу, о. Юхим Сіцінський свою велику енергію і працьовитість, а також свою глибоку національну свідомість, виявив передовсім на науковому полі. Працював він, як історик і археолог Поділля і на цій ділянці зробив величезну роботу. Не будучи фахівцем-істориком, не маючи під рукою навіть списка праць о. Юхима Сіцінського, я не можу, на жаль, належно освітлити тієї його діяльності. Це мусять зробити, а по часті й зро-

*) Ще досі проживає в Кам'янці, на своєму рідному Поділлі, де народився він, його батьки й діти.

били відповідні фахівці й наукові установи, членом яких о. Юхим був віддавна. Памятаю, що нас, молодих Українців, особливо інтригувало те, що о. Юхим був дійсним членом Наукового Товариства імени Шевченка у Львові і то ще в ті дореволюційні часи, коли про це можна було говорити лише пошепки і коли це звання могло спричинити людині лише одні прикrostи.

Одначе, о. Юхим був не тільки кабінетним ученим, але й ученим — організатором. А саме, він був фундатором, постійним головою і душею такого „Подільського Церковно-Археологічного Товариства“ („Общества“), що мало місце свого осідку у старовинному Кам'янці-Подільському. Це „Общество“ видавало грубі томи учених записок, де головним чином і уміщав свої праці о. Юхим. Але діяльність цього Товариства не обмежувалась лише науковим видавництвом, — воно заснувало і утримувало свій „Музей“. — Цей музей був улюбленою дитиною о. Сіцинського і гордістю його, а перед історією Поділля — та й цілої України його неоцінимою заслугою. Щодо цього Музею, то вже давно доводилось чути, що ні один серйозний історик України не може його обминути, так само, як не може обминути і праць о. Юхима Сіцинського з історії Поділля. Тепер під цей Музей, як чути, відведено цілий поверх бувшої хлопячої гімназії, але ж треба було уміти розшукати і зібрати по маленьких старих церковцях і дзвіницях Поділля, перевезти до Кам'янця і тут протягом довгих літ зберегти всі ці цінні пам'ятки такої цікавої і бурхливої істо-

рії Подільської Землі. Памятаю, що нас, молодих українських семинаристів, якось стихійно тягнуло в цей Музей: ці старезні богослужебні і духовні книжки, що пахнуть сільською церквою і воском, ці давні ікони святих з українськими обличчями, ці таємничі портрети Кармелюка і Гонти, намальовані на дошці, яку поїли шашлі, ця бандура з обірваними струнами — все те якось мимоволі окутувало нас пеленою української давнини, пахощами старого Поділля, що, здається, впливали на нашу свідомість сильніше, ніж докази „чистого розуму“. І аж тепер розумієш, чому це ті люди, що ближче „товклися“ коло „Церковно-Археологіческого Общества“ і коло цього самого Музею були якісь особливі, неподібні на іншу Кам'янецьку чиновницьку інтелігенцію і, — знов-же, — нас тягнуло до них. Серед них згадаю Миколая Івановича Яворовського, старенького, маленького і загальновідомого на Поділлі „вічного“ глядача Кам'янецької Духовної Школи, учителя латинської мови у тій-же школі Степана Степановича Дложевського і інших. Вони — боронь Боже! — вони були прекрасними російськими громадянами, престолу вірними і начальству послухними, — але завжди любили писати щось про подільську старовину, при чім так „норовили“, щоб серед російського тексту неодмінно навести якісь українські пісні, старі вірші і тому подібне. Безумовно, це були старі „українофіли“, що якраз і купчились коло товариства, яке своєю назвою і цілями, так-би мовити, легалізувало їх роботу і їх явно „неле-

гальні“ тенденції... Ці тенденції відразу-ж виявились після заснування у Кам'янці Подільському Товариства „Просвіта“, і Яворовський та Дложевський негайно записались у члени „Просвіти“, хоч займали офіційне становище. На жаль, ми, семинарська молодь, якимось не цікавились ближче роботою Товариства і його членами, а безумовно серед цих членів, — „любителей мѣстной старини“, були потайні „українофіли“, хоч може й дуже помірковані та обережні.

Одною з великих робіт, переданих самим о. Юхимом, або під його редакцією, було — „Описаніє приходов Подольської епархії“. — Це цінна капітальна праця, яка подає про кожну парафію, а власне про кожне фактично село Поділля відомости географічні, економічні, історичні і етнографічні. Нарешті, о. Юхим був довголітнім редактором „Подільських Епархіяльних Вѣдомостей“, а потім „Православної Подолії“. Хоч це були органи офіційні, але о. Юхим потрапив їх вести дуже пристойно, поза всякою політикою, уділяючи в них, знов-же, місце статтям із обсягу історії Поділля і місцевої етнографії.

Нарешті, улюбленою сторінкою в історії Поділля було у о. Юхима — українське мистецтво, як воно виявлялося в історії українського народу на Поділлі і в творах його майстрів. Йому належать чепурні видання, з описом і фотографіями старовинних церков Поділля, в будові яких виявився отой наш своєрідний український стиль.

Цю свою любов і зацікавлення українським мистецтвом о. Юхим передав, між іншим, молод-

шому своєму синові Володимирові Сі-
цінському (п. Володимир дослідив по старих
документах, що правдиве їхнє родове прізвище
— Січинські). Молодий Січинський первісне своє
зацікавлення обернув згодом у фахове дослі-
дження і тепер в його особі українська наука
має серйозного і освіченого молодого вченого,
який, дякуючи своїй виключній працьовитості,
встиг уже дати цілу низку цінних праць з обя-
гу історії мистецтва взагалі і українського зокрема.

Отже старий Українець о. Юхим Січинський,
коли у Кам'янці в 1905 році почалася акція в спра-
ві заснування „Просвіти“, один із перших взяв
чинну участь в її організації, а потім став членом
управи товариства. Годі не зазначити, що в його
особі Товариство мало досвідченого дорадника
в справах культурно-освітніх, але активна участь
о. Юхима в „Просвіті“ мала ще й інше значін-
ня: він був загально відомий і поважаний серед
цілого подільського духовенства і своїм прикла-
дом вказував, яку позицію воно мусить заняти
до українського товариства, що тереном своєї
діяльності уважало головним чином село.

Поруч з лікарем Солухою і о. Ю. Січинським,
тими представниками старшого українського гро-
мадянства, головну участь в організації „Просві-
ти“ на Поділлі брало двох людей, що займали
середину між „старшими“ і „молодими“, а саме
Сергій Митрофанович Іваницький, про
якого я уже згадував в зв'язку з українським ру-
хом у Подільській Семинарії і Віталій Кар-
пович Стиранкевич. Іваницький та Сти-

ранкевич були товаришами; вони оба скінчили Київську Духовну Академію і, здається, одночасно були призначені на першу свою посаду — учителями в Подільську Жіночу Епархіальну Школу в Кам'янці. Звідси почалися їх „митарства“ і переслідування за українство та політику. На жаль, я не знаю добре, що саме сталося — мабуть підчас якоїсь урочистості в „Пансіоні“ вони виголосили неблагонадійні промови, — але, в наслідок цього, один і другий мусіли покинути свої посади. Це сталося ще до революції 1905 року і Іваницький мусів рік чи два за свою провину покутувати десь на посаді учителя в повітовому „городському училищі“, поки не був переведений у Кам'янець — „смотрящим“ такої-ж школи. Стиранкевич же дістав посаду в Подільській Казьонній Палаті, а, крім того, мав лекції в новозаснованій у Кам'янці приватній жіночій гімназії п. Славутинської. Таким чином, оба товариші в 1905 році знову зустрілись у Кам'янці і тут головно вони виконали ту велику і дрібну роботу, якої вимагала справа організації українського Товариства. А щоб оцінити цю роботу, варто лише згадати, скільки клопоту треба було покласти, щоб добитися дозволу на заснування Товариства від адміністрації. Хоч „Просвіта“ засновувалась уже на підставі нового „революційного“ закону про „Общества і Союзи“, тим часом, замороки було сила. Передовсім треба було знайти десять чи дванадцять „учреждітелей“, себ-то фундаторів. Фундатором-же міг бути не кожний, а тільки чоловік цілком поважний, значиться, якийсь вищий

урядовець, цілком благонадійний з політичного боку і такий, проти якого губернатор нічого не має. Зрештою, — скажемо — старших і благонадійних урядовців у Кам'янці не бракувало, але ж ніякого відношення до „Просвіти“ вони ніколи не мали і не хотіли мати, — це просто були чиновники. Отже треба було знайти таких людей з Українців чи хоч-би з малоросів, але „сочувствующих“. З великим трудом „малороси“, нарешті, знаходились, але ж більшість їх відхрещувалась від „Просвіти“, бо не хотіли лізти у „небезпечну“ справу. А ті ж, що хотіли, чи були готові підписати прохання до губернатора, були здебільша і „неповажні“, і неблагонадійні так, що Товариства все одно не дозволять. Одним словом — виходило „зачароване коло“ і треба було добре попрацювати, щоби знайти з нього вихід. Пам'ятаю, бувало, організаційний гурток для заснування „Просвіти“ крутить собі голову — кого-б то притягнути в „учреждітелі“, щоби „удовлетворял всем вышеизложенным требованиям“. Нарешті, намічаємо. Доктор Солуха береться вести попередні розмови і дістати згоду. „Малорос“ — який-небудь член суду чи протоєрей, — заскочений несподіванкою, крутиться туди-сюди, але-ж незручно відмовити такій поважній людині, як Кость Григорович: згоджується, бідолаха. Увесь обов'язок фундатора полягав у тому, щоби піти до нотаря і підписати там прохання до губернатора і зареєструватись в якійсь нотаріальній книзі, а далі він міг до „Просвіти“ і не заходити і ніякої відповідальності не ніс. Одначе, й ті

„малороси“, що давали згоду бути фундаторами, все крутили, все ухилялись та „не мали часу“, щоб зайти до нотаря підписати, що треба. Міркували, що, може, Бог дасть, якимсь „минеться“ без них. Тим часом, прохання лежало та лежало у нотаря і діло затягалось. Тоді у справу встрявала молодь: бувало, підстережемо, що такий „уклоняючийся“ фундатор сидить дома та й підкотимо до нього на візку: а, ну-те, давайте, поїдемо до нотаря, — ось візник жде. „Фундатор“ скрутиться, але нічого не зробиш: сідає, бідолаха, у фаєтон. Ми, як поліцаї, на передку і гостро ескортуюмо свою жертву, аж доки не підпише у нотаря всього, що належиться. А тоді вже й візника не пропонуємо: дійде до дому й пішки.

Отже всі такі справи при відкритті першої „Просвіти“ перевели, головним чином, якраз Іваницький та Стиранкевич. Коли ж Подільське Українське Товариство „Просвіта“ на Поділлі стало фактом, то Іваницький увійшов до управи Товариства, як заступник голови, а Стиранкевич, як секретар. Стиранкевичеві я взявся допомогати, як добровільний „підсекретар“ і не один вечер просидів до пізної ночі у тієї надзвичайно симпатичної людини, розсилаючи по „градам і весям“ Поділля статuti Товариства, всякі відозви та листи. За років півтора Стиранкевич дістав посаду учителя в якійсь гімназії, мабуть у Ставропільщині і виїхав із Кам'янця. З тієї пори я загубив його слід і не знаю, де він, та чи живий ще взагалі.

Правду кажучи, ці чотири особи — Солуха, о. Сіцинський, Іваницький та Стиранкевич й були на той час тим старшим українським свідомим громадянством у Кам'янці, яке можна було так назвати повним правом. Та для існування „Просвіти“ цього було замало! Семинарська молодь, що була свідомою і вимагала акції, через своє підневольне становище і молодість не могла бути навіть членами „Просвіти“.

Отже на допомогу прийшов загально-політичний рух того часу, що зробив активними всі хоч трохи по громадському настроєні елементи, а зокрема допомогла сама акція в справі заснування „Просвіти“. „Просвіта“ — це слово стало гаслом, а разом і організаційним пунктом, коло якого стали стягатись всі елементи на Поділлі, що так чи інакше почували себе Українцями і в яких жевріла якась симпатія чи потяг до свого рідного. В процесі існування і праці Подільської „Просвіти“ до неї якраз прийшло багато таких людей, — спочатку може й не зовсім „своїх“, не зовсім „свідомих“, але які, ставши ближче до праці, цілком твердо і остаточно стали на український ґрунт і своєю участю та працею в „Просвіті“ багато дали для загальної української справи.

Із таких людей, передовсім треба згадати Федора Тимофійовича Когутова. Когутов був дуже цікавою постаттю в Кам'янці. Я познайомився з ним, коли він був уже старшим, понад п'ятидесятилітнім, але варто його було бачити, коли він промовляв десь на звичайніських

зборах, щоби відчути в ньому народного трибуна. І він в дійсности ним був і за це пострадав. Його товариші з університету оповідали, що у свій час, протягом кількох років, Когутов був ватажком усіх розрухів, у Київському університеті. Соціаліст-революціонер по переконанні і ще більше революціонер по духу, блискучий і темпераментний промовець, — він поривав за собою студентські маси і заєдно спричинював великі неприємности київській адміністрації. Скінчилось тим, що Когутова заслали в Архангельську губернію, де прожив кілька літ, аж доки не дозволили йому вернутись. Він оселився у Кам'янці, а що був на правничому факультеті, то став приватним повіреним при Кам'янецькому Суді. Його здібности і красномовність виробили йому славу доброго адвоката і він не міг нарікати на погану практику. Зрештою, вона йому була й потрібна, бо Когутов мав велику родину. Становище піднадзінного і вимога заробляти на кусень хліба, не давали йому змоги ширше працювати на громадянській ниві. Та й годі було працювати в ті часи. Кожне необережне слово і кожний крок у такому малому Кам'янці був відомий владі на другий день. А все таки памятаю — Когутов не раз оповідав, як він брав участь бодай в організації публичної бібліотеки в Кам'янці та Громадського Клубу. При тому він страшенно лаяв російську чиновну інтелігенцію, що дуже швидко забувала про свої колишні ідеали і навіть боялася передплачувати з публичної бібліотеки дозволенних цензурою, але не зовсім благонадійних авторів.

Про участь Когутова в українському русі я довідався цілком випадково. Так, колись в році 1904, гурток семинаристів-Українців виписав із Петербурга від „Благодійного Товариства“, що видавало українські книжки, трохи брошурок. Посилку надіслав нам від видавництва старий український діяч, доктор Юхим Грибинюк. Отже Грибинюк в листі до мене — а тоді свідомі Українці не лаялись між собою, як тепер, а, навпаки, сприяли, та писали довгі листи навіть з приводу надсилки книжок на суму п'ять карбованців — між іншим, просив, щоби я зайшов до Когутова — його старого знайомого — і передав від нього привіт. З цим дорученням та з парою надісланих книжок я й прийшов уперше до Когутова. Згадка прізвища Грибинюка, українські книжки викликали у Когутова низку спогадів, і тут виявилася досить звичайна в ті часи історія. Виявилось, що „колись“, ще підчас перебування в університеті, Когутов належав до української студентської громади, очевидно трохи цікавився українським рухом, але праця в російській партійній організації, потім заслання, далі життя і робота в атмосфері виключно загально-російській зробили своє діло і українські симпатії десь там лежали нерухомо на дні душі, присипані іншими інтересами, іншими турботами. Але цікаво було бачити Когутова, як він, зіткнувшись знову з українською ідеєю, вже на старості літ, цілком перенявся нею і увесь час був активним членом „Просвіти“. Мало того, в останні роки перед смертю у нього стало звичкою щовечора бувати в „Про-

світі“. Йдучи туди, він по дорозі купував у цукорні тісточка, просив просвітянського сторожа, загально відомого у Кам'янці Саву, наставити самовар і тут залишався вже на цілий вечір. Та це й було зрозуміле: Когутов людина суто-громадянська, міжтим, у Кам'янці, серед всяких громадянських установ єдина „Просвіта“ в роках 1907—14 була організацією, що не піддавалась реакції, заховувала „живий дух“ і серед неможливих обставин все таки вела певну реальну роботу серед народу. І не тільки одного Когутова тягнуло вечерами до „Просвіти“ — хоча вона не була клубом із звичайними розвагами, а строго бібліотекою-читальнею, — сюди що вечера заходили обов'язково також інші активніші члени і балачки та різні плянування — здебільшого серйозні та цікаві — затягались до півночі.

Характерною для Когутова була — постійна, нестаріюча молодість його розуму й серця. Не дивлячись на заслання, на обтяженність великою родиною, не зважаючи на те, що тринадцять літ підряд, як він мені колись оповідав, у нього під вікнами ходив агент в гороховім пальті, він залишився при своїх переконаннях російського соціаліста-революціонера*), заховавши притому весь свій революційний темперамент. В управі „Просвіти“ він заєдно займав „крайню ліву“... Цікаво, що всі його діти — чотири сини і донька, — як іронія долі, вийшли завзятими російськими соціал-демократами. До них часто приходили в гості їх партійні товариші — відомі кам'янецькі с.-д.

*) Тоді ще не було українських с.-р.

брати Ільницькі і тут між тією марксистською молоддю і старим революціонером Когутовим відбувались цілі баталії.

— Ех, — кричав в розгарі спору старий Когутов до своїх синів, — як підкочу я колись під вас бомбу, то полетите ви всі до гори з вашими „класовими надстройками“!

На великий жаль, „старий Когут“, як часом називали його в наших просвітянських колах, не діждав революції 1917 року. В звязку з війною і евакуацією із Кам'янця Окружного Суду, він залишився без заробітку; крім цього, подався та постарівся і вмер у Києві приблизно в 1916 році.

Поруч з Когутовим, згадується ще одна цікава постать з тих часів, а саме — присяжний повірений Данило Яковлевич Бабічев, — чоловік, що теж, в звязку з заснуванням у Кам'янці-Подільському „Просвіти“, признався до українства і брав участь в її організації. Та по своїм політичним і соціальним переконанням і по цілій своїй духовій будові він був цілковитою протилежністю Когутова. Тоді, коли Когутов був крайній соціаліст-революціонер, а по своєму матеріальному положенню пролетар, Данило Бабічев по своїм симпатіям належав до правих і був багатим чоловіком — власником майна, придбаного з адвокатури. Я познайомився з ним у 1905 році, коли він був уже старим, років поза п'ядесят. Походив Бабічев не з Поділля, а з Полтавщини; в молодости був революціонером і брав участь в політичній змові, внаслідок якої товариша його, Лизогуба, повісили, а він якось викрутивсь і, зда-

ється, з того часу опинився на Поділлі. Оскільки Когутов уявляв із себе „безпочвенного інтелігента“, що нічого не мав і ціле життя тинявся по найманих кватирях, остільки Бабічев був типовий український дука — крім маєтку, мав у Кам'янці два власних будинки, з садом, службами, виїздом, лихими собаками і з міцними ворітьми, постійно замкненими доброю, солідною колодкою. „Богат і славен пан Данило“ — деклямували з Гоголя знайомі Бабічева, коли заходила про нього річ...

І Когутов і Бабічев були дуже здібні, дуже освічені і начитані люди, але, коли перший з них виявляв свої переконання, симпатії і антипатії отверто, бурхливо і яскраво, то Бабічев здебільша мовчав і рідко коли виступав з промовами. Тому для мене ще й тепер є загадкою, яких, справді, переконань був Бабічев. Безсумнівно, він був те, що називалося тоді „свідомий Українець“, але які, саме, погляди він мав в сфері політичній і соціальної, як він думав погодити поширення прав української нації з існуючим ладом — не було відомо. Коли я часом приходив до нього, то все заставляв його при читанні газет: він передплачував і читав газети всіх напрямків — праві, ліві, помірковані — і газети ці лежали і висіли у нього на стільцях, столах, бюрках, підвіконниках і т. д. Взагалі — це був рідкий тип серед тодішніх свідомих Українців. Бо в ті часи українська національна свідомість обов'язково вязалась з політичним і соціальним радикалізмом, навпаки в Бабічева був рішучий „ухил“ вправо.

Зокрема багато стали про нього говорити в Кам'янці і навіть писали в часописах після такої пригоди. У 1905 році в найрухливішому місці, коло пошти, збудував Бабічев кіоск. Кіоск, в якому звичайно продають газети, воду і т. д. Збудував міцно, по хазяйськи, у формі круглої будки, з прикрасами, ще й помалював блакитною фарбою, — словом вийшов не кіоск, а лялька. Ніхто не знав, на що присяжному повіреному, багачеві Бабічеві (казали, що правдиве прізвище його роду Бабич) знадобився у місті цей кіоск, — були всякі здогади, але ніхто нічого не знав. Але ось, весною 1906 року, коли серед Кам'янецьких Українців було велике свято — добилися дозволу на перше українське товариство на Поділля — на свою „Просвіту“, — до управи товариства прийшов лист від Данила Бабічева, в якому він урочисто заявляв, що збудований ним кіоск, — він дарує Товариству „Просвіта“. Але на умовах: „Просвіта“ організує в кіоску продаж книжок і газет; „Просвіта“ далі сама опікується утриманням кіоску; „Просвіта“ платить всі належні податки і т. д. — все дуже докладно, по адвокатськи, але цілком льогічно і до прийняття. Але все добив останній пункт: „Просвіта“ зобов'язується продавати у своїм кіоску газети всіх напрямків, а також і „Кієвлянина“ *). Це викликало серед просвітян величезну бурю: як то,

*) „Кієвлянин“ — газета, що довгий час виходила в Києві російською мовою. Стояла за російською царською владою і гостро виступала проти всякого найменшого прояву українського руху.

Товариство „Просвіта“, що й існує лише дякуючи революції і теперішній свободі, своїми ж руками буде цю свободу нищити?! Що це, продавати „Кіевлянина“? Того самого „Кіевлянина“, у якому відомий чорносотенець Савенко щодня пише доноси на український рух?! Та це глум над „Просвітою“, над українською справою, особиста образа! Відкинути пропозицію з обуренням, а Бабічева викинути з числа членів! Просвіт'яни ходили по Кам'янці, обурювались, а кіоск ніби дровичся з ними, виблискуючи на сонці новеньким дашком і бляшаним півником. Та й що казати: вибудувати такий кіоск — це ж — 1000 карб., для молодого Товариства цілий капітал! Скільки то треба трьохрублевих членських вкладок, а тут тобі ось на, бери, тільки... продавай „Кіевлянина“. Дехто з земляків радив: — та хай йому лихо, кіоск беріть та й продавайте, що хочете, що вам Бабич потім зробить! — Е, ні, не згоджувалися інші: тут справа принципова... У всякому разі, хоч управа „Просвіти“ вирішила від кіоску відмовитись, але тому що справа була „в придбанні чи відмовленні від майна“, то пішла на загальні збори. Памятаю, збори ці відбувались травневим вечером у великій залі „чиновницького клубу“. Народу було дуже багато — це був розцвіт життя „Просвіти“, перші її місяці — і збори мали бурхливий характер; дійсно, ніхто не сперечався, лише всі обурювались пропозицією Бабічева і виголошували цілі філіпіки. Пригадую собі, що лише один „хитрий малорос“ старенький благодущний урядовець, свіжий, ново-

спечений просвітянин доказував, що „торговля, собственно, вэщ интернаціональная: „Кієвлянина“ можна продавати, а на зароблені гроші купувати малоросійські книжечки і пускати у село“. Але його, звичайно, закричали і після зборів Бабічев одержав від „Просвіти“ листа, в якому молоде Товариство гордо одмовлялось від щедрого дару. Бабічев теж образився і зрозумів, що йому треба виступити з „Просвіти“. Так після цього увесь час, протягом довгих літ, кіоск стояв порожній, — видно Бабічев теж „принціпово“ не хотів нікому його віднаймати... Правда, деколи можна було бачити, що у кіоску висить великий баранячий кожух: це городові (мійська поліція) тримали там вдень той кожух, що вночі одягали на себе, коли бувало холодно.

Ось така історія вийшла з Бабічевим кіоском! Бабічев вийшов із „Просвіти“, але, видно, це йому було прикро. Минув якийсь час, справа з кіоском забулася і окремі Українці випадково зустрічались з Бабічевим. Ми бачили, що українська справа його всеж цікавить, — він передплачував українську пресу і слідкував за українським рухом. А одного разу, зайшовши до нього, я застав таку картину: сидить Бабічев у своїм кабінеті за великим зеленим столом, — перед ним євангеліє на українській мові, а кругом євангелія на різнородних мовах: грецькій, латинській, французькій, німецькій, польській і т. д. — книжок десять, як не більше. Я запитав, що він робить: виявилось, що він порівнював текст українського євангелія (тоді вперше вийшло євангеліє українською мо-

вою під редакцією Подільського Єпископа Парфенія) — з іншими текстами — хоче знати, чи добре зроблений переклад. Згодом, так у році 1911—12-му, Бабічев якось значно змінився і став ближче до Українців, — хоч до „Просвіти“ не заходив, бо не міг заходити: це була складна справа. Одного разу він довідався, що Кам'янецькі просвітяни, окремий гурток людей, працюють над складанням „українського катехізму“. Це мала бути книжка, в якій у питаннях і відповідях мало бути висвітлене ціле українське питання, як воно представлялося у той час. Катехізм фактично складав відомий згодом український діяч Н. Григоріїв, а колегія детально обмірковувала кожний вираз і робила поправки та доповнення. В праці брали участь — др. К. Солуха, о. Ю. Сіцінський, М. Павловський, В. Сочинський, В. Злотчанський, В. Бачинський, Е. Бржосніовський, я та ще деякі. Д. Бабічев дуже зацікавився цією справою і заявив, що бажав би взяти участь в роботі, але тому що хорий і нікуди не виходить, просить, щоби збирались у нього, і взагалі пропонує до обслуг колегії своє помешкання. Ми погодились і з тієї пори майже півроку колегія щотижня збиралась по суботах у Бабічева. Бабічев, якого мали за скупого, тоді був дуже гостинний і редакційна колегія знищила чимало курей на вечереях у нього, поки скінчила свою роботу. Потім цей катехізм видруковано в селянському тижневику „Маяк“, що виходив у Києві в роках 1911—12-х. Автором його підписано „Р. Гуртом“, що мало означати: „робили гуртом“.

Підчас війни, а потім революції, Центральної Ради і Гетьманату мені (на жаль) якось не довелося з Бабічевим зустрічатись: він був уже таки старий та хорий і з дому не виходив, а я та інші Українці, зовсім не мали часу та нагоди з ним бачитись. Міжтим, дуже цікаво було б довідатись, як він реагував на події 1917—18. і наступних років. Міркуючи по всьому, Бабічев мусів би радо привитати владу гетьмана на Україні. Але чи так сталося — Бог його відає.... У всякому разі, це була цікава і небуденна людина!

Із старших людей, бувших „українофілів“ — що увійшли в новозасновану „Просвіту“ і брали в ній активну участь, треба згадати ще Митрофана Антоновича Трублаєвича — родом Подолянина, із духовної семі, також уже старшого літами, коли почала працювати „Просвіта“. В свій час він скінчив правничий виділ Київського університету і, мабуть, як і інші його сучасники-студенти, був під впливом проф. Антоновича та української громади. Але пізніша його діяльність, служба, оточення й т. п. також, очевидно, зробили те, що він не виявляв себе активно, як Українець. Трублаєвич в своїм житті перейшов дуже багато всяких служб, посад і становищ. Він був адвокатом, мировим посередником, головою зїзду мирових посередників, далі, коли на Поділлі заведено так зване „куце земство“, він був довгий час членом Подільської Губерніяльної Управи „по делам Земскаво хазяйства“ і, нарешті, виїхав із Кам'янця у Верхнедніпровськ, як нотар. Трублаєвич не був звичайною сірою люди-

ною. Добрий правник, людина широкоосвічена, й дуже прогресивна, гарний землець. Його „не-благодійність“ постійно ставала на перешкоді його кар'єрі. У Подільській „Просвіті“ він був членом управи і, так би мовити, юрісконсультom Товариства: складав статuti, умови, а найбільше — всякі пояснення до адміністрації, перед якою „Просвіті“ постійно треба було виправдуватись в обвинуваченнях.

Із інших діячів першої „Просвіти“ на Поділлі треба згадати ще одного громадянина — Трoхима Івановича Павловського, що брав діяльну участь в житті Подільської „Просвіти“ протягом усього часу існування Товариства. Павловський служив бухгалтером у Губерніяльному Земстві, але, не дивлячись на те, що займав посаду, яка потребує уміння посидіти скільки треба, був людиною дуже непосидючою, енергічною і громадянською. Його ділянкою в праці „Просвіти“ — була організація театральних вистав. Старий і серйозний аматор, він і до національної свідомості прийшов через український театр. Вистави, концерти, літні гулянки — були головним джерелом прибутків „Просвіти“, і під цим оглядом праця Т. Павловського була дуже корисна і просто необхідна. Але ще більш корисною вона була під оглядом пропаганди української ідеї. Передовсім в організацію вистав і концертів втягалось багато молоді — кам'янецького чиновництва, панночок та семинаристів. Тут молодь уперше зустрічалась із Українцями, заходила до „Просвіти“, записувалась до бібліотеки

і таким чином приходила до свідомости. З другого боку, вистави і концерти, уряджувані „Просвітою“, часто з рефератами — розбуджували національну думку широкого громадянства, популяризували серед нього „Просвіту“ і помалу, але певно побільшували ряди національно свідомих людей. Цю роллю успішно виконували також і так звані „гуляння“ чи „гулянки“, організатором яких, на початку існування „Просвіти“, був той же Павловський. „Гулянки“ звичайно улаштовувано на Новім Бульварі і вони складались із таких „точок“: військова орхестра, ілюмінація, ракети, фейерверки, бій конфетті. З такою програмою робили гулянки також інші кам'янецькі Товариства, але „Просвіта“ додавала до цього ще кілька моментів суто-національного характеру: часто виступав український хор, виписувано чи викопувано звідкись бандуриста чи бодай лірника, уряджувано конкурс на найкращий український одяг, улаштовувано українську ярмарку і на кожнім гулянні неодмінно продавано українські книжки. Кам'янецька публіка якось любила гулянки і ходила на них незалежно від того, хто їх улаштовує; таким чином, також і на „просвітянські“ гулянки заходили люди, що ніколи нічого спільного з українством не мали: старшини, вищі урядовці, гімназистки, студенти. Але тут вони попадали в якусь іншу, незвичайну для них, атмосферу: інтелігентні панночки в українських одягах запрошували їх купувати квіти і щось „цвенькали“ до них „на етом, знаєте-лі, їхнем українском языке“, хор чарував своїми піснями,

а стіл дивував купами чепурних українських видань. Бувало спиняться коло стола, ідучи повз, так ніби не хотячи, два-три добродії, перелистують книжки і дивуються: „представте себе, я думал у ніх адін Шевченко, а между тем, okazується“... Із ввічливости щось купують, а потім заходять за книжками уже й до „Просвіти“.

Коли б тепер хтось глянув на „просвітянську“ афішку про гулянку, то зі здивованням звернув би увагу на слова, видруковані великими літерами на центральнім місці афішки: „Електричне світло!“ „Електричне світло!“ Він здивувався б, бо тепер майже всюди в містах електричне освітлення річ звичайна, колись же це була справа цілком надзвичайна. Камянець потопає у темноті і лише Пушкінський (тепер Шевченківський) Народній Дім мав свою невелику динамомашину для власного вжитку. Отже часом, при улаштуванні гулянок, „Просвіта“ зверталась з клопотанням до Народнього Дому зробити ласку й дати освітлення для трьох ліхтарень на бульварі. Копали ями, забивали слупи, віщали ліхтарні, словом — виконували велику роботу, але за те гулянка була не абияка, а „з електричним освітленням“. І тому на афішах з повним правом стояло великими літерами і на центральному місці: „Електричне світло!“ Увага „Електричне світло!“, а по боках руки з вказуючими пальцями.

Треба зазначити, що Павловський достарчав „Просвіті“ гроші не тільки як організатор вистав та гулянок, але й ще як бухгалтер Губерніяльного Земства. Річ в тім, що з тієї установи,

як найліберальнішої в Кам'янці, було найбільше членів у „Просвіті“. Був такий час, що члени „Просвіти“, котрі ближче стояли до Товариства, платили не тільки свій членський внесок — три карбованці на рік, — а ще й щомісячний податок 50 коп. і вище. Це складало поважну суму — до 20 карб. щомісяця, але в дійсності дуже важко було цю суму зібрати. Отже Павловський, як книговедець Земства, робив це автоматично, стягаючи цей даток служачим Земства — членам „Просвіти“ — з місячної платні. Звичайно коли б на тому місці була людина чужа, „Просвіта“ не мала б на час тих грошей. Правда, гроші це невеликі, але, при тодішніх цінах, за них можна було зробити досить велике діло. Так, „Просвіта“ досить часто надсилала окремим свідомим селянам маленькі неофіційні бібліотечки (бо офіційна адміністрація не дозволяла) на суму три рублі. Тоді популярні брошури, що видавало для народу „Петербурзьке благодійне Товариство“ чи Київська „Просвіта“ коштували по 5 коп., отже в трьохрублеву бібліотеку входило до півсотні книжок. Таким чином, за 20 рубл. щомісячно можна було кинути на село кілька сотень книжок.

Павловський робив „Просвіті“ ще одну прислугу — ніби й невелику й технічного характеру, але таку, якій ціну добре знають ті, що улаштовують вистави, концерти, вечорі тощо. Коли треба було столів, стільців, самоварів, посуду, а не було де дістати, а хоч було де дістати, то треба принести, віднести, зробити порядок і т. д. Словом, ця технічна частина, ізза якої стільки звичайно бу-

ває біганини, клопотів і неприємностей. Отже, завдяки Павловському, коли „Просвіта“ щось уряджувала, то обійшлося без цих зайвих витрат і турбот. Річ в тому, що Павловський був одночасно і завідуючим господарською частиною Губерніяльного Земства, а, крім того, мав значний вплив на председателя Подільської Земської Управи П. Н. Александрова. Тому він просто запровадив як звичай, що всі потрібні „Просвіті“ речі, до обслуги включно, давало Губерніяльне Земство. І часто можна було бачити, як в дні якихнебудь вечорів чи гулянок, що уряджувала „Просвіта“, із будинків Земської Управи тягнулися вози, навантажені стільцями, столами, самоварами, а коло них кілька земських возьних, яким, правда, за їх необовязкову роботу „Просвіта“ платила. Так Павловський заставляв російське цензове земство хоч тим способом прислужуватись українській справі.

В 1914 році, підчас розгрому „Просвіти“, на Павловського, як активного члена, упали адміністративні кари і він мав досить клопоту, визволяючи від них себе і других. На початку революції 1917. року, коли Подільську Земську Управу евакували із Кам'янця до Винниці та назад, Павловський покинув працю у Земстві і поїхав у свій рідний повіт, у Київщину, де провадив організаційну політичну працю. Після того він переїхав до Києва, де вступив на службу у Міністерство Фінансів Української Народньої Республіки. Одначе, тут він недовго пожив: Павловський давно був хорий на сухоти горла; цю

недугу він не раз собі загострював своєю участю у просвітянських виставах, у яких любив виступати і помер у Києві в 1919 р. ще не старим чоловіком, у великій нужді.

Поруч з Т. Павловським, що брав таку широку участь у житті Подільської „Просвіти“, не можу не згадати ще одного чоловіка, праця якого в „Просвіті“ була взагалі без порівняння скромніша, але, який прислужився „Просвіті“ головним чином там же, де й Т. Павловський, а саме — на сцені. Це був артист-аматор Михальський. Маленький урядовець губерньського правління, обтяжений дуже великою родиною, трагик в житті, — він був незрівняний комік на сцені. Його обличчя, фігура, голос і його талант — все було для блискучої сценічної кар'єри. Міжтим, життя Михальського склалося — як це, на жаль, часто буває — цілком інакше і він давно умер, ще не старою людиною, залишаючи в біді і нужді свою родину. І тільки широка публіка у Кам'янці ще й досі пам'ятає цю характерну фігуру — коміка „милостю Божою“, одна поява якого на сцені викликає на салі веселий сміх...

На тому я покищо обмежую перелічення діячів Подільської „Просвіти“ і перейду до самої діяльності і життя Товариства. Та, зразу хочу застерегтись, зазначивши, що переліченими особами далеко не вичерпується той ряд людей, що брали дуже діяльну участь у „Просвіті“ і взагалі прислужилися справі українського культурно-національного і політичного руху на Поділлі. Але про всіх інших людей згадаю, описуючи ді-

яльність першої „Просвіти“ а також організацію та працю другої „Просвіти“.

Для кращого зрозуміння, мушу пояснити, що це таке перша і друга „Просвіта“. Перша „Просвіта“ була заснована в Кам'янці на початку 1906 року, приблизно у березні-квітні. Та вона проіснувала не довго, щось біля півтора року і наприкінці 1907 року адміністрація зачинила її, „як общество явно преследующее політическія, опаснія для государственнаво спокойствія цілі“. Для кам'янецького і взагалі подільського українського громадянства це був дуже великий удар і, по кількох місяцях спокою і відпочинку, кам'янецькі просвітяни знову енергійно взялися до справи поновного відкриття „Просвіти“. Ці заходи закінчились успішно і на початку 1908 року, приблизно в березні чи квітні, знову прийшов дозвіл одкрити „Просвіту“, на підставі того ж статуту, з малими змінами. Отже це вже була хронольогічно друга „Просвіта“. Ця друга „Просвіта“ проіснувала значно довше від першої, бо приблизно сім років і на початку світової війни, значиться в 1914 році, її знову адміністрація закрила чи, вірніше, розгромила.

Таким чином, „Подільське Українське Товариство Просвіта“ від початку існування і до кінця — це було по суті одно і теж саме товариство, тільки, з огляду на те, що перший раз адміністрація його зачинила, а потім дозволила відкрити, як цілком ніби нову юридичну організацію, то подільські просвітяни звикли називати: „перша“ „Просвіта“ і „друга“ „Просвіта“.

Отже цієї термінології, що здобула право громадянства, буду додержуватись також і я.

І так, як я вже зазначив раніше, першим почином Українців у Кам'янці після маніфесту про свободи 1905 року — було організувати Товариство „Просвіту“.

Тепер, коли минуло стільки літ після тих часів, коли громадянство наше перейшло війну, революцію і власну державність, коли зараз уже стали дорослими, свідомими і активними українськими громадянами ті, що у 1905 році лише фізично на світ народились — може повстати питання, особливо у цих останніх, чому після волі 1905 року українське громадянство не взялось до роботи суто політичної, не висунуло справи, приміром, своєї державности, а обмежилось лише до роботи культурно-освітньої і задовольнилось заснуванням „Просвіти“.

Трохи чудно відповідати на таке питання нам, що жили й діяли тоді — для нас це так ясно! — але ж не можна не згодитись і з тим, що для сучасного покоління таке запитання цілком слушне.

Тому відповім коротко і просто: культурно-освітня, а не якась інша діяльність цілком льогічно впливала з умовин тих часів. Народ український перебував у темоті — не вмів взагалі ні читати, ні писати — не знав навіть, як він називається. Величезна російська імперія здавалась такою сильною, вічне панування її таким безсумнівним, що ніхто з Українців того часу навіть уявити собі не міг, що колись може прийти на

чергу дня — справа української самостійности — тоді ніхто, зокрема на Великій Україні, навіть не провадив таких балачок, вони просто уважалися якоюсь фантазією. Тому ці покоління української інтелігенції, коли думали і говорили про щось, як про можливе, чого можна і треба добиватись, то про українську рідну школу для народу, а також про розвиток українського письменства і культури, внаслідок чого пошириться серед народу національна свідомість. А які можуть бути досягнення з цього масового пробудження в народі національної свідомости, тодішня українська інтелігенція навіть не запитувала себе: смішно було забивати собі голову цими питаннями, коли треба було тратити два-три роки на клопотання перед цензурою, щоб видати якусь мініатюрну брошулку на українській мові і то обов'язково російським правописом — з твердим знаком і „йори“. Ці питання видавались тоді такими ж зайвими і дивними, як дивним нам видався би чоловік, що три дні не їв, а сушить собі голову, що йому вибрати собі на „десер“.

Отже, коли революція 1905 року дала українському громадянству можливість якоїсь ширшої роботи, то воно, інстинктивно, кинулось до культурно-освітньої праці, може підсвідомо відчуючи, що, поруч з нею, з цією працею, прийдуть і моменти політичного характеру, а десь там далі і національно-державного...

У всякому разі, по цілій Україні залунало тоді гасло: засновувати культурно-освітні укра-

їнські товариства, під назвою „Просвіта“ (на зразок товариства „Просвіта“ у Львові) і у всіх більших містах на Україні якраз засновано такі товариства. Таким чином „Просвіти“ повстали: у Києві, Одесі, Катеринославі, Чернигові, Херсоні, Миколаїві і т. д.

Основано „Просвіту“ і в Кам'янці. Одначе, треба зазначити, що районом її діяльності було не лише місто Кам'янець, як це зробили деякі інші „Просвіти“, напр. Одеська, Миколаївська, а ціла Подільська губернія. Це зазначувалось у статуті Товариства, це визнавала адміністрація, в тих рамках працювала чи намагалася працювати подільська „Просвіта“ — і в тому було її культурно - національне і громадсько - політичне, а тепер і історичне значіння для цілого краю. Метою Товариства було, як зазначувалось в першому параграфі статуту, „піднесення культурного рівня і етнографічного добробуту населення Поділля“. Засобами для цього Товариство уважало: організацію бібліотек — читалень, ширення серед народу популярної літератури, заснування загально-освітніх і фахових шкіл, вивчення мистецтва та фольклору місцевого населення, врешті, видання книжок.

На жаль, хоча я мав колись у своїх руках сотні й тисячі примірників статуту, які ми розсилали по Поділлі, тепер не маю ні одного. Тому може дещо й поминув. Та у всякому разі, добре знаю, що, як мета Товариства була зазначена широка, так і засоби для досягнення її були намічені численні і різноманітні.

Ось з такою високою метою і такою широкою програмою подільська „Просвіта“ приступила до своєї праці.

Передовсім рішено, щоб базою був Кам'янець: читальня, а при ній бібліотека, тут же канцелярія, та місце для засідання управи. Помешкання нанято маленьке, за 15 рубл. у місяць, і складалось воно із трьох кімнат: бібліотеки (за-разом і канцелярії), читальні, кімнатки бібліотекаря, а також і кухні, де поміщався курієр. Ця домівка „Просвіти“ була на Московській вулиці в одноповерховому будинкові — і виглядала в ній „Просвіта“ як маленька, скромненька і бідненька установа, зі своїми читанками та брошурками в блаженській сосновій шафці... І не мріяла вона, що рівно за дванацять літ, у Кам'янці, просто перед нею, напроти, повстане... Український Державний Університет. Так, університет (тепер І. Н. О. — Інститут Народньої Освіти) міститься якраз напроти (трошки навскіс) цього будиночку: в часи урочистого відкриття університету, повз нього байдуже пролітали блискучі авта з найвищими достойниками Української Держави, пробігали повози на гумах і йшли та йшли по одинці і групами представники української інтелігенції, професори і студенство... І відчувалося, що на тому скромному будинку, як пам'ять, як вдячність, мусить бути прибита маленька табличка з коротким написом: „Тут містилася перша „Просвіта“ на Поділлі“. Бо університет був логічним і безпосереднім наслідком діяльності „Просвіти“, а багато людей, що стали ініціаторами,

організаторами і, почасти, професорами Українського Державного Університету в Кам'янці, були якраз організаторами й діячами першої Подільської „Просвіти“... ✓

Головною справою в широкій програмі діяльності „Просвіти“, про яку найбільше мріяли організатори Товариства і ради якої, передовсім, засновували „Просвіту“, було відкриття бібліотек — читалень по селах. Під тим оглядом деякі просвітяни мали свій вимріяний ідеал: ось, стоїть у селі чепурна біленька хата, а над входом до неї гарненька вивіска: „Товариство „Просвіта“ у с. Березівці“. Заходите в середину, а там чисто, гарно, — вікна і двері прикрашені плахтами і рушниками, а на вільному місті великий портрет Тараса Шевченка, увесь в рушниках і квітах. Посередині стіл, на ньому рядком лежать газети, а в кутку шафа, повна книжок. За столом сидять дядьки і читають газети, а коло шафи гурт молоді і старших людей — беруть у бібліотекаря книжки до дому. „Просвіта“ центр культурного, духового й економічного життя Березівки — до неї сходяться і від неї розходяться усі нитки. „Просвіта“ уряджує в селі різні читанки, лекції і вистави, бореться з негативними впливами міста і солдатчини, кермує майбутніми виборами у майбутній російський парламент і взагалі веде українське село по шляху національного, економічного й політичного визволення.

Ось ця мрія, викохана і виплекана, й зосереджувала ідейних людей коло „Просвіти“ та додавала охоти до праці. По губернії розіслано

кілька тисяч статутів „Просвіти“ і закликів ставати до праці на користь народу і його національного відродження. Ці заклики з статутами були розіслані всім народнім учителям, сільським священикам, а також усяким представникам сільської інтелігенції. Треба зазначити, що це вперше на Поділлі поширено таку значну кількість друків українською мовою. Поділля ж міцно спало, вколисане царсько-жандармським режимом. Громи революції 1905 року, що й взагалі були не дуже голосні, сюди й не докотились. Але ось прийшов на провінцію із пошти якийсь листочок. Дивна і нечувана річ: надрукований українською мовою, закликає до праці серед народу, до пошани його національності і культури, до закладання в селі Товариства „Просвіта“! На великий жаль, Камянецька „Просвіта“ не збрала у свій час масового матеріялу про те, — як село, а власне його інтелігенція, реагувала на цю першу появу на провінції українських друків, а це було б дуже цікаво. Але минув тиждень, другий, третій — і на щотижневих засіданнях правління „Просвіти“ стало дуже цікаво бувати: секретар товариства В. К. Стиранкевич кожного разу уже приносив з собою маленьку пачку кореспонденції — листів і листівок. — Це Поділля озивалось на перший заклик „Просвіти“. Милі і прекрасні, глибокі і наївні, горячі і ввічливо-стримані листи і листівки — де ви? Чи втримались ви на світі по наших мандрівках з помешкання до помешкання, — від „Просвіти“ у схованку на горище, з горища до жандармського полковника, а від нього

до прокуратора. Чи може бурі, війни й революції уже давно розвіяли вас по широких просторах України і не лишилось від вас і сліду!? — У всякому разі, історія українського руху мусить все, що можна, зібрати і пильно простудіювати. Бо в тих листах — відбиток такого важливого моменту: початку пробудження українського народу. Для нас же, „просвітян“, ці листи були за-всіди якоюсь надзвичайною приемністю, найбільшою нагородою. Лице К. Г. Солухи сяло щасливою усмішкою і кожний із приявних на засіданні тягнувся до листа, щоби подивитись, як написано. Приходили ж до нас листи, писані мовою російською, малоросійською і українською, і писали їх інтелігенти, півінтелігенти й селяни. Зокрема цікавили нас ці кострубаті на вигляд, але ляконічні й мудрі в своїй простоті селянські листи.

Робота розпочалась... „Просвіту“ просили: заснувати бібліотеку — читальню, прислати книжок, роздобути песу „Шельменко-денщик“, порадити пісні для мішаного хору і т. д. А один дядько приблизно писав: „потому как вы стоите за правду і простой народ, то прошу уведомить миня, — какое положение иміет мое діло в Камянец-Подольским Суді“. Ми здивувались такому листові, але далі надійшло ще кілька подібних прохань, — село явно потребувало юридичної допомоги — і „Просвіта“ рішила заснувати у себе відділ правної поради.

Взагалі ж початок показував, що робота має бути велика, серйозна і надзвичайно цікава. Чи-

сло членів „Просвіти“ помало, але щодня зростало, факт заснування „Просвіти“ викрив існування на провінції окремих свідомих інтелігентних одиниць, про яких ми у Кам'янці до того часу нічого не знали, нарешті, „Просвіта“ натрапила на ентузіястів, що започинали роботу так широко і сміло, як того не уявляла собі і наша, центральна, „Просвіта“. Напр., в одній волості, недалеко від Кам'янця, трьох молодих хлопців — брати Юрчинини — так закомандували, що всі села їхньої волості звернулись з проханням відкрити в них бібліотеки-читальні „Просвіти“.

Заснування цих сільських бібліотек-читалень переводилось так: звичайно в селі збирався гурток людей, що хотів заснувати у себе бібліотеку-читальню. Вони намічали відповідального завідуючого майбутньою бібліотекою - читальнею і звертались з проханням до Товариства „Просвіта“ в Кам'янці заснувати таку читальню. При тому ініціатори мусіли знайти у себе в селі відповідне помешкання, яке зобов'язувалися утримувати, освітлювати та опалювати, збираючи на це кошти з майбутніх членів бібліотеки-читальні. Центральне ж Товариство посиало в кожную новозасновану бібліотеку книжок найменше на 25 карб. і передплачувало для читальні кілька газет та журналів. Таким чином, ці бібліотеки-читальні юридично не були самостійними одиницями чи автономними філіями Товариства, а підлеглими Товариству установами; фактично ж бібліотека-читальня мала право і могла провадити в селі таку роботу, яку вона провадила б, коли була би са-

мостійною юридичною одиницею. Звичайно, головна „Просвіта“ у Кам'янці нічого не мала проти заснування в селах окремих самостійних „Просвіт“, але для цього кожна така „Просвіта“ мусіла б перейти всі стадії, необхідні для її легалізації, як і центральна „Просвіта“, а саме — вибрати дванадцять членів фундаторів — відповідних і благонадійних, — їздити до нотаря для підпису, до адміністрації за дозволом і т. д. Ясно, що це для села не було можливим і тому форму сільських бібліотек-читалень, про заснування яких клопочеться центральна „Просвіта“, визнано найвідповіднішою.

І, дійсно, до „Просвіти“ у Кам'янці почали інтензивно надходити прохання із різних закутків Поділля про заснування у них бібліотек-читалень. Ініціатори охочо підшукували помешкання, забезпечували освітлення і паливо, а також журились і про меблі. Зате досить важко було підшукати відповідального завідуючого бібліотекою-читальнею, бо ця особа мусіла бути і відповідна і благонадійна, — отже в більшості брали на себе цей обов'язок священики. Залишалось ніби найлегше: дістати дозвіл від адміністрації. Центральна „Просвіта“ сама вже зверталась з відповідним проханням до губернатора.

І ось тут на протязі всього свого існування Товариство „Просвіта“, а фактично український рух на Поділлі зазнавали постійних і систематичних ударів.

Більше того: це було стремління всякими

способами спинити і гамувати рух, що ледве-ледве був терпимий.

Правда, спочатку адміністрація дійсно дозволила Подільській „Просвіті“ заснувати в кільканадцяти селах бібліотеки-читальні і вони фактично існували, але це сталось в пору найбільшого розцвіту волі, себто десь в середині 1906 р., в давнішому ж всі заходи „Просвіти“ щодо відкриття бібліотек-читалень кінчалися негативно, за дуже малими виїмками.

Одначе, треба признати, що й Товариство „Просвіта“ дуже довго не відступало зі своїх позицій і не хотіло позбуватися признаного статусом права засновувати на селах бібліотеки-читальні.

І це зовсім зрозуміло: адже „Просвіта“ головним чином мала на увазі роботу серед селянства і цього їй якраз не дозволяли. Тому, поки наміри і пляни адміністрації не позначились цілком виразно і недвозначно, „Просвіта“ уживала всіх заходів, щоби таки добитися дозволу: сама дбала, щоби проєктовані завідуючі майбутніх бібліотек-читалень по селах були можливо підходячі і „благонадійні“, постійно запитувала адміністрацію про долю своїх прохань, нарешті, голова „Просвіти“ нераз особисто їздив до губернатора прохати, щоби скоріше дозволили відкрити цю чи іншу читальню. Міжтим, прохання „Просвіти“ все лежали та лежали в канцелярії губернатора, а на запитання — чому нема ніякої відповіді, канцелярія відповідала, що ще нема „отзива“ от „ісправніка“.

З тим „отзивом“ — було таке: по одержанні прохання від „Просвіти“ відкрити у якомусь селі бібліотеку-читальню, під відповідальним завідуванням такої чи іншої особи, канцелярія губернатора посилала „бумагу“ повітовому ісправнику, щоби той дав „отзив“, чи благонадійна особа проєктованого завідуючого і чи взагалі не загрожуватиме відкриття бібліотеки-читальні в певній місцевості „общественному порядку і спокойствию“. Справник, звичайно, сам відразу не відповідав, а посилав „бумагу“ далі, — становому приставові, пристав же ще далі — урядникові чи стражникові. І, нарешті, аж цей останній „собрал на месте сведения“. Ці „сведения“, „по собраніи“, він відсилав приставові, пристав — справникові і, нарешті, справник — губернаторові. Притому, звичайно, виходило так, як хотіло „начальство“ — і особа — неблагонадійна і „вообще угрожает“. Притому це листування тягнулося два місяці, три, півроку, а в останні часи й більше року.

Правда, тепер, оглядаючися назад, треба сказати, що адміністрація зі свого погляду безумовно мала рацію: коли б вона почала дозволяти „Просвіті“ відчиняти свої бібліотеки-читальні, то ця акція стала би масовою і за кілька років владі довелося би рахувати з сильним національно-політичним рухом на Поділлі. Але, з другого боку, треба зазначити, що упертість „Просвіти“ щодо вимріяних форм своєї акції на селі, а саме — уявлення, що лише бібліотека-читальня, і то легально існуюча, є найкращим засобом ширен-

ня освіти та свідомости на селі — були помилковими і до певної міри перешкаждали самій же „Просвіті“ в досягненні її мети. Річ в тім, що „Просвіта“, бажаючи стояти на легальному ґрунті, майже роками дожидала від губернатора дозволів на бібліотеки-читальні, щоби потім надіслати туди книжок і газет, які селяни мали б право читати у своїй читальні. Міжтим, життя підказувало, що нема чого триматися тих формальностей, а треба дивитись „в корень річей“: раз є у якомусь селі гурток людей, що бажає заснувати бібліотеку-читальню, то про відкриття її треба просити, але одночасно треба зразу ж надіслати в те село, на ім'я одного із ініціаторів, приватну бібліотечку на 3—5 карб. і нехай люди читають, хоча б і не у офіційній читальні, а у себе вдома.

Згодом, правда, „Просвіта“ так і почала робити і цим способом поширила на Поділлі дуже багато своїх „напівлегальних“ бібліотек.

Крім бібліотек-читалень, згідно зі статутом, „Просвіта“ мала право відчиняти також і свої філії чи відділи, головню в повітових містах та більших містечках. Порядок відкриття їх був такий же, як і для головного Товариства (фундатори, реєстрація і т. д.), але за те вони мали і такі ж права: мали право засновувати по селах бібліотеки-читальні та провадити іншу просвітну роботу. Філії Товариства „Просвіта“ пощастило заснувати лише дві: одну в Могилеві-Подільському, а другу — в м. Печарі, Балтського повіту. Діячами Могилівської філії були: протоєрей

Могилева О. Яворський, маляр і учитель рисунків в місцевих школах Дядинюк, брат його, другий Дядинюк, що згодом був головою Повітової Земської Управи (демократичної), далі місцевий землевласник, Поляк Іоахим Августинович Волошиновський та інші особи, яких, нажаль, пригадати не можу. Треба сказати, що Могилівській філії на початку „повезло“ навіть більше, ніж головній „Просвіті“: чи то може тому, що в правлінні Могилівської філії були більш благонадійні люди, як от о. протоєрей Яворський, чи просто Могилівський справник був ліберальнішою людиною і ближче особисто знайомий з діячами „Просвіти“, але в Могилівському повіті філія зразу відчинила бібліотеки - читальні більше, ніж в десяти селах і взагалі почала працювати досить добре. Коли в 1907 р. було зачинено головну „Просвіту“, то її долю поділила й Могилівська філія, але вдруге вона вже не відчинилась.

Філія „Просвіти“ в м. Печарі, Балтського повіту, бібліотек-читалень в своїй окрузі не відчиняла, але зате мала свою окрему спеціальність: із провінціальної інтелігенції там склався сильний і гарний аматорський гурток. Цей гурток давав вистави не тільки у м. Печарі, але виїжджав у інші села, причім всюди мав великий успіх і численну аудиторію. Заробітки з вистав давали можливість філії поставити у себе добре бібліотеку-читальню і взагалі філія мала перед собою гарну будучність. Крім того, вона була дуже необхідна в такому глибокому повіті, як

Балтський. Але адміністрації не подобалась така жвава і голосна діяльність Печарської „Просвіти“ і вона її зачинила. Одним із видатніших діячів тієї „Просвіти“ була місцева учителька пані Кондратченко.

Таким чином, колиб розглядати діяльність Подільської „Просвіти“ з чисто формального боку, міряючи її працю, впливи і значіння на Поділлі тільки числом відчинених філій і бібліотек-читалень, то треба сказати, що діяльність ця була дуже мізерна — бо й справді, що значать для Поділля бібліотеки-читальні у 20—30 селах, коли у цій губернії поверх дві тисячі сіл. І, дійсно, сама „Просвіта“ постійно була незадоволена своєю акцією на селі. На клопоти перед адміністрацією, на листування в справі бібліотек-читалень витрачалось багато часу й енергії, та наслідки були майже з правила негативні. З канцелярії губернатора один по одному приходили паперці — всі однакового формату і однакового змісту: „Канцелярія Подольскаго Губернатора сим уведомляет Правление Украинскаго Общества „Просвіта“, что хадатайство его о разрешеніи открытія бібліотеки-читальни Общества в селѣ Соболевкѣ, Гайсинскаго уезда — не подлежит удовлетворенію. Правитель Канцеляріи — підпис — секретарь — підпис“. Коротко і ясно: „не подлежит удовлетворенію“. І хоч би колинебудь якесь пояснення чи вказівка на причину такої відповіді: ніколи, нічого! „Не подлежит удовлетворенію“ — і годі! І отсим „не подлежит удовлетворенію“ адміністрація часами доводила „Просвіту“ до ро-

спачі; вона показувала свою явну недоброзичливість до Товариства і давала відчувати, що „Просвіту“ лише-лише терплять. Ми навіть не раз дивувались — чому її просто не закриють. Але, очевидно, адміністрація вибрала золоту серединку: з одного боку, — чорт її бери, — нехай „существует“, хоча би для того, щоб мати всіх Українців на оці, а, з другого, не дати нічого робити, особливо на селі.

Все ж таки, треба сказати, що врешті-решт, в цій затяжній і упертій війні взяла гору не адміністрація, а „Просвіта“. На світі можна до всього звикнути, отже „Просвіта“ звикла і до стереотипової відповіді „не подлежит удовлетворению“. Спочатку це дратувало, К. Т. Солуха їздив до влади переконувати, просити; потім почали ставитись спокійно, а, врешті, рішили: з якої речі даремне витрачувати гроші — бо до кожного прохання за дозволом на читальню треба було ліпити на 1 р. 50 к. гербових марок і з цього складалась поважна сума — і ухвалили попросту не звертатись до влади за дозволом засновувати на селі бібліотек-читалень.

Але, звичайно, це не означало, як думала собі влада, що „Просвіта“ відмовилась від роботи на селі. Навпаки, вона набрала лише інших форм. Бо коли якесь село зверталось до „Просвіти“, щоб відчинити в них бібліотеку-читальню, то „Просвіта“ відповідала, що адміністрація все рівно не дозволить, але ви, мовляв, можете мати і робити приблизно те саме, тільки без офіційних ярликів. І разом із тим „Просвіта“ одночасно

посилала ініціаторам бібліотечку в 10—15 кар., а потім її поповнювала. Підчас роботи виявилось далі, що не так важно, щоби в селі була окрема хата для читальні з лавками і бібліотекою в шафі, як те, щоби у селі була якась свідома одиниця: це останнє було запорукою, що коло такої одиниці обов'язково утвориться гурток. Тому „Просвіта“ уважала своїм обов'язком знати всіх свідомих Українців у губернії і мати з ними зв'язок. Цього „Просвіта“ досягла досить простим способом. Річ в тім, що під той час уже виходили деякі українські органи преси: „Громадська думка“ у Києві, „Рідний Край“ у Полтаві та інші, отже „Просвіта“ звернулась до редакцій тих органів, щоб надіслали їй список передплатників з Поділля. Ясно, що передплатники й були тими свідомими елементами, яких шукала „Просвіта“. Їм вислано статuti „Просвіти“, вони обізвались, багато з них вступило в члени Товариства і таким чином контакт був встановлений.

Крім того, досить багато зв'язків давала книгарня „Просвіти“. До книгарні звертались особисто, щоби купувати українські книжки, приїзжі до Кам'янця люди із провінції, а також виписували книжки листовно, а що покупців не було багато, то бібліотекар „Просвіти“, мав доручення познайомитись з кожним покупцем, як — евентуально — свідомим Українцем та записати його прізвище і адресу. Звичайно бувало таке, що як під той час у книгарні були й інші просвітяни, то й вони починали балачку, яка кінча-

лась тим, що покупець, в додатку до куплених книжок, діставав від „Просвіти“ ще бібліотечку для села, часом ноти, пєси, врешті каталоги книгарні та статuti „Просвіти“ і з тим усім покупець вертав до дому, уже як майбутній активний член Товариства.

До тієї ж категорії заходів Товариства „Просвіта“ — звязатись із селом і працювати для нього належить, між іншим, урядження Товариством свого рундука для продажі книжок. Був це рундук базарного типу, в яких звичайно продають хліб, сало, овочі, і такий саме рундук заарендувала „Просвіта“ в Кам'янецькій міській управі на Новому Пляні на Торговиці, де було велике стовковиско людей із села підчас базарів. Рундук відчинювалось звичайно лише в базарні дні, а то — в четвер та неділю, і торгував у ньому сторож „Просвіти“, а часом, і деякі члени Товариства. Не можна було похвалитись, що рундук торгував „бойко“. Хоч на нім маяла бляшана розмальована табличка з написом „купуйте книжки Просвіти“, але заклопотані своїми ярмарковими справами дядьки і жімки байдуже минали рундук... Минали, бо книжки не належали до того краму, який вони звикли купувати, а до того ще й фірма „Просвіти“ була для них цілком нова й мало зрозуміла. Але, звичайно, минали рундук з книжечками не всі, — якійсь сотий дядько чи хлопчак зупиниться, підійде й почне роздивлятись. Тоді ми, просвітяне, що частенько чатували коло рундука, накидаємося на бідного покупця і один перед другим поспішаємо захвали-

ти різні книжечки. Дядько думає, перебирає, перегортає, нарешті, питається: а що коштує? — Пять копійок — відповідаємо всі гуртом. Дядько крутить головою: — пять копійок — дорого! — Та деж дорого, — переконуємо ми його — це ж найдешевша ціна, там навіть так надруковано, дивіться. — Дядько скоса поглядає на видруковану ціну, але не задовольняється. — Мусите щось спустити. Беріть дві копійки: дивіться яка тоненька книжечка. — Дві копійки! Де ж ви бачили! — торгуємось ми з дядьком. — Та ж на книжках ми нічого не заробляємо. Це ж спеціально для народу працюють такі товариства, що нічого не заробляють. — Дядько крутить головою, дивиться на нас з явним недовірям, кладе книжку і відходить. Але часто так траплялося, що поруч із нашим „Просвітським“ рундуком, розкладався на великій вереті із своїм крамом кацап „офеня“. І ми тоді бачили і розуміли, чому наші справи на рундуку йдуть так зле, а у кацапа так добре. Передовсім у нього не тільки книжки, а усякий крам із обсягу „вищої категорії“: люстерка, щіточки, бритви, коралі, ножики, а між ними й книжки. А книжка не те що наша — нема чого в руку взяти; у нього ж груба, показна, — бо надрукована на препоганому, але пухкому папері і не зброшурована. Наша ж тоненька, бо зброшурована і на доброму глязірованому папері. Але річ ще й не в тім: „наша“ обгортка скромна і звичайна, у кацапа ж розмальована, — за верству видно, не хочеш, а подивися! Сама ж головна справа з ціною: он, ди-

віться, за книжку кацап зацінив 20 коп., а торгувався за 10 коп. Дядько явно задоволений собою, що так „збив“ ціну, обережно ховає книжку, приятельськи прощається з кацапом і згорда, побідником, поглядає на нас: бачите, не хотіли спустити дві-три копійки, а я ось виторгував цілих десять!

Але все ж рундучок наш торгував собі помаленьку, — тяжко, за те певно пробиваючи шлях до села: хто купить одну книжку, на другий ярмарок приходить за іншою і приводить з собою ще одного аматора читання. З „рундучка“ не раз направляли покупців до книгарні „Просвіти“, де був більший вибір книжок і таким чином „Просвіта“ помалу завязувала безпосередні звязки з селянством.

Зрештою, трудно прослідити і вказати всі шляхи, дороги і стежки, якими пробивалася подільська „Просвіта“ до свого села. Очевидно, робив своє діло вже самий факт довголітнього порівнюючого існування „Просвіти“: за цей час непомітно увійшли в ті чи інші зносини з „Просвітою“ сотні людей. Це безумовно були люди ідейні, яких притягали до „Просвіти“ моменти культурні, національні, політичні. В свою чергу, ці люди працювали в певнім „своім“ оточенні, передаючи йому свої уподобання і переконання і, таким чином, ідеї „Просвіти“ поза нею і без відома її ширились далеко і глибоко поза її безпосередніми впливами.

У всякому разі, було б абсолютно помилково міряти впливи і значіння „Просвіти“ на По-

діллі офіційним числом її членів. Це число було безмірно мале — воно за увесь час існування „Просвіти“ ледви що перевищувало цифру 300 людей. Чим же це пояснити, коли ідейний вплив „Просвіти“ безсумнівно з року на рік сильно зростав і число справжніх і гарячих прихильників Товариства безумовно швидко збільшувалося?

Отже причина тут в слідуючому: Товариство „Просвіта“ уже через кілька місяців свого існування попало в неласку адміністрації: по короткій весні волі, уже з половини 1906 року позначилася в Росії явна реакція, поворот направо і переслідування та ліквідація всіх „здобутків революції“. Це були загальні причини поганого відношення влади до „Просвіти“; але з часом до цього приєднались ще причини окремі, місцеві і те все разом утворило такий стан, що „Просвіту“ просто уважали Товариством напівлегальним, неблагонадійним, а всіх членів — людьми лівого напрямку і політично підозрілими. А хто в першу чергу були ці члени Товариства? — Ясно, що інтелігенція. Інтелігенція ж в Росії — це був майже синонім чиновництва; поза чиновництвом інтелігенції ніби й не було. І чи багато людей інтелігентних професій (а тим самим звязаних службою в урядах) могло рішитися стати членами напівлегального Товариства, до якого уряд ставився явно ворожо? Звичайно, що лише одиниці. Спочатку, коли тільки „Просвіту“ адміністрація легалізувала, то до цього нового законного, симпатичного товариства, відразу записалося дуже багато, як на Кам'янець, членів — по-

верх яких 200 людей. І коли б справа йшла таким же темпом й далі, то за 9 літ свого існування подільська „Просвіта“, без всякого сумніву, мала б тисячі членів з філіями, читальнями і т. п. і провадила б надзвичайно широку роботу, та на жаль, сталось інакше, бо за півроку Товариство, попало у підозріння, стало нелегальним і з такою репутацією існувало увесь час.

Ясно, — що не багато могло знайтись людей, котрі б собі дозволили на цю приємність бути членом „Просвіти“, постійно ризикуючи позбавленням куска хліба. Тому ідеї „Просвіти“ ширились, „Просвіта“ мала багато прихильників, але дуже мало офіційних членів. Більше того, в останні часи сама „Просвіта“ приймала в члени не кожного. Так, напр., траплялось, що до Камянця приїздив на посаду учителя гімназії, члена суду, або іншу, якийнебудь свідомий Українець. Не знаючи специфічних місцевих обставин, він зразу заходив до „Просвіти“ і заявляв про своє бажання стати її членом. І ось тут і виходила курйозна історія: Правління „Просвіти“ збиралось і „постановляло“: тому, що такий то, а такий добродій щойно прибув до Камянця на службу і як людина свідомо й інтелігентна може бути дуже корисний „Просвіти“, то порадити йому не вступати офіційно в члени Товариства, щоби не пошкодити собі в службі. І дійсно, такі люди фактично платили членські внески, а також щомісячні вкладки, — „Просвіта“ їм доручала всіляку роботу — літературну, видавничу

або якусь подібну, вони часом виступали в „Просвіті“ з рефератами і таке інше, але членами Товариства вдійсності не були і ніхто з „начальства“ не міг їм цього закинути.

Правда, здавалось би, членами „Просвіти“ могли би бути селяни, як люди службово незалежні. Але ж тут передовсім виступала масово національна несвідомість селянства, по друге, в тих селах, де ця свідомість пробуджувалась і де селяни могли стати членами своєї бібліотеки-читальні, адміністрація її не дозволяла і, по третє, тут вплинула ще й зміна статуту „Просвіти“, якої зажадала адміністрація, коли, після закриття „першої“ „Просвіти“, відчиняла „другу“. Ця зміна полягала в тому, що по першому статуті Товариство „Просвіта“ складалося з дійсних членів, які платили по 3 карб. і членів співробітників, що платили по 1 карбованцю. Малося на увазі те, що якраз свідомі одиниці із селянства будуть записуватись у члени-співробітники, бо зможуть заплатити карбованця на „Просвіту“. Міжтим, затверджуючи статут „другої“ „Просвіти“, адміністрація поставила умову, щоби членів-співробітників скасувати і залишити тільки дійсних членів, що мають платити по 3 карб. Тим часом, сума в 3 карб. для подільського селянина — дрібного господаря — була занадто поважна. Нарешті, може найголовнішою причиною відсутності селян серед членів подільської „Просвіти“, минаючи їх національну несвідомість, була безумовно відірваність центральної „Просвіти“ від села, відірваність чисто географічна: селянство

попросту навіть собі не уявляло, що це таке та далека „Просвіта“, а зовсім було би інакше, коли би ця сама „Просвіта“ могла реально діяти в селах через свої філії та бібліотеки-читальні.

У всякому разі, ще раз треба сказати, що, без сумніву, офіційне число членів Товариства в тих умовах абсолютно нічого не говорило про впливи і значіння Товариства. Ідеї, — ці невидимі створіння — ширяться між людністю по особливим своїм законам, і часто невідомо, що більше причиняється до поширення ідеї — чи реалізація її в повсякденному житті чи царювання в недосяжних висотах чи, нарешті, її переслідування...

У всякому ж разі, необхідною передумовою поширення ідеї є ознайомлення з нею майбутніх adeptів її.

І цю місію сповнювала подільська „Просвіта“ уже одним фактом свого існування. Але, звичайно, при всіх труднощах, „Просвіта“ старалась не тільки існувати, але й жити. При кожній нагоді вона виявляла своє життя; від неї виходила ініціатива тієї чи іншої української акції, яку, на її думку, з тактичних міркувань, мали виконувати інші чинники чи установи поза „Просвітою“; з другого боку, вона підтримувала кожну українську акцію і таким чином, можна сказати, все українське життя на Поділлі було зв'язане з існуванням подільської „Просвіти“.

* * *

Як я вже зазначив, велике значіння для поширення української ідеї мали прилюдні імпрези

„Просвіти“ з виставами, концертами, гулянками і т. д.

Памятаю, перший такий репрезентаційний виступ подільської „Просвіти“ перед кам'янецьким громадянством відбувся в лютім чи березні 1906 р. — в 45 роковини смерті Т. Шевченка. Це була пора найширшого розливу вільних хвиль громадянського життя після маніфесту 1905 р. В цілій країні живо бив пульс політичного життя: виходило дуже багато газет та інших періодичних видань, відбувались збори та мітинги: Росія готувалась до виборів до першого свого парламенту — Державної Думи. Отже й акція „Просвіти“, в перші часи її існування, мала широкий відгомін серед кам'янецького громадянства. Концерт відбувався у великому Пушкінському (тепер Шевченківському) Народньому Домі (театрі). Народу найшло повнісенський театр і чудно, аж моторошно було дивитись, як ця велика громада людей, — людей, яких привела на свято не національна свідомість, а тільки якісь неясні стихійні почування, — вперше інстинктивно встала при звуках Тарасового „Заповіту“ — „Як умру, то поховайте“. Бачилось, що це море голов якось серцем відчуває оту потенціальну силу українського національного руху, який щойно пробуджується — і готове йти за ним. І це відчували не тільки Українці на Поділлі, як певної громадської сили, їх щиро привітали й представники іншої нації, так само пригнобленої у Росії, як і Українці. Це були Поляки. Підчас концерту вони урочисто зложили у підніжжя Шевченкового

бюсту мистецький металевий вінок, коли не помиляюсь, з біло-червоною стрічкою і написом: „Вещові України Тарасові Шевченце од Полякуф в Каменьцу Под. 1906 р.

При цій нагоді хочу взагалі дещо згадати про зносини з Поляками в той час у Кам'янці Подільському. Ці відносини були, можна сказати, досить приятельські. Головною причиною цього безумовно було те, що і Українці і Поляки знаходились у той час у Росії майже в однаковому положенні гноблених націй. Цей момент спільної біди зближував представників обох націй і заставляв забувати минулі історичні поразки. Про цю боротьбу, що велась між Українцями і Поляками у Галичині, у нас і одні і другі мало знали, а коли й знали, то більше з того боку, що, ось, у Австрії і Поляки і Українці мають великі національні права. В даному разі, різким виключенням був акт Мирослава Січинського, що убив в 1911 році намісника Галичини графа Потоцького. Українські газети широко писали тоді про цю подію, про становище наших братів у Галичині і симпатії всього придніпрянського свідомого громадянства були, звичайно, на боці Січинського. Мало того, Січинський став героєм на Великій Україні і в багатьох українських родинах почали називати іменем Січинського новонароджених синів. Пригадую, що з цього приводу виринали не раз навіть непорозуміння: річ в тім, що православного імени „Мирослав“ не має і деякі священики відмовлялись хрестити дитину з таким імям, якого нема в „святцях“. Та батьки

рішуче стояли на своєму і батюшки, здвигаючи плечами, — бо часто й не знали в чім тут річ, — записували у метрику „младенца мужеска пола Мирослава“.

Але, поза тим, російських Українців і Поляків зближували дуже розрахунки і надії на майбутнє: Поляки в ті часи сміло домогались у російського уряду автономії, ми несміливо починали говорити про неї, але мета і шлях у нас був один, — і ось тут корінь тієї психології, що витворилася взагалі у наддніпрянських Українців супроти Поляків і яка так вражає Галичан.

Що до представників камянецького польського громадянства, зокрема тих, що з ними доводилось „Просвіті“ мати діло, то особисто це були якраз люди дуже інтелігентні і симпатичні. Правда, значно пізніше, коли спільного ворога усунено і Польща та Україна мусіли дбати кожний про себе, той спільний шлях затратився і політичні події багато в чім нас поріжнили...

Із представників польського громадянства м. Камянця, що підтримували контакт з „Просвітою“ і з Українцями в той час можна згадати такі особи: поперше, Олександра Павловича Шульмінського, людину, що дуже близько стояла до Українців і до „Просвіти“; він був і увесь час членом „Просвіти“. Взагалі Шульмінському належить певне окреме місце в історії Камянця. Шульмінський по освіті — правник, але він залишив працю в сфері вузько-правничій і віддався цілком муніципальній діяльності. На протязі цілої низки трьохліть Шульмін-

ського завсіди вибирали членом кам'янецької міської Управи, і в останні часи Кам'янчани навіть не уявляли собі Кам'янця без члена Управи Олександра Павловича, — тому на цій посаді він залишався при всіх революційних змінах і владах, аж до опанування Кам'янця більшовиками. Ворожий до бюрократизму, щирий демократ не тільки по переконанням, але й в реальному житті, він не любив сидіти в кабінеті між папірцями і уважав, що всюди при різних роботах він мусять бути особисто і брати безпосередню участь. Крім того, він був живою громадською людиною і, помимо Управи, всюди мав ще громадські обов'язки. Тому Шульмінського кілька разів на день можна було зустріти в різних місцях Кам'янця, як не на повозці, то найчастіше пішки. Своїм зверхнім виглядом він мало подобав на Поляка. Якось, легковажив собі цю зовнішню елегантність, що так характерна була для представників тієї нації: з чорною бородою, в довгій чорній пальті, часто увесь захляпаний болотом, він не раз і в дощ кудись поспішав під парасолею із заклопотаним виглядом. Підчас війни Шульмінський заходився коло організації міської хлібо-пекарні і було відомо, що це муніципальне підприємство — для міста взагалі дуже корисне і потрібне — причиняло Шульмінському багато клопоту й неприємностей. Взагалі він був справжнім громадянином свого міста і поклав дуже багато праці для Кам'янця. Одною із останніх справ, якою дуже захопився Шульмінський і значіння якої виходить далеко поза межі Кам'янця, була організація в Ка-

мянці Українського Державного Університету. Камянецька міська Дума зробили для тієї справи дуже багато, і все, головним чином з ініціативи Шульмінського.

Інші представники польського громадянства не стояли так близько до „Просвіти“, як Шульмінський, але часом навідувались до Товариства та взагалі були в досить близьким знайомстві з окремими діячами „Просвіти“. До таких належить Тадеуш Вячеславович Заленський. Т. Заленський — був відомим у Камянці лікарем і бактеріологом. Одночасно він був лікарем і в Губерніяльній Земській Лікарні і близьким товаришем по сдужбі Солухи. В останні роки життя Солухи, коли він заслаб на сонну хворобу, Заленський багато зробив для хорого, між іншим, їздив до Львова за спеціалістом лікарем. В досить близьким знайомстві з діячами „Просвіти“ був також відомий у Камянці адвокат — Маковський, нині президент найвищого адміністративного суду в Польщі. В останні часи, при організації Камянецького Українського Університету, близьку участь в цій справі брав також Поляк, старий професор природознавства в одеському університеті Бучинський. Він якраз тоді пішов на пенсію, покинув Одесу і перебрався у своє родинне місто Камянець.

Окреме місце в історії українського руху на Поділлі, головню в історії кооперації в цій губернії, належить видатній людині, теж Полякові по походженні, Йоахимові Августиновичеві Волошинському. Але про п. Волошинського я зга-

даю пізніше, коли торкнувся початків кооперації на Поділлі.

Одного часу, приблизно у 1912—13 роках, заходив кілька разів до „Просвіти“ і писав до неї листи один молодий добродій, літ 30, пан Фредро, що жив десь на провінції. Фредро, скінчив мабуть московський університет на природничому факультеті і уже був жонатий. В розмові трохи вражав своєю експансивністю. Він заявляв, що хоча його родичі вважають себе Поляками, то, він визнає себе Українцем і мусить працювати для українського народу. Він дідич, але є тієї думки, що земля повинна перейти до селян, тому він заєдно веде агітацію у своїм селі проти батька. За це, по його словам, вся рідня від нього відцуралась. Оскільки пригадую собі, пан Фредро вступив у члени „Просвіти“, накупив книжок, але про дальші звязки з „Просвітою“ я не чув. Війна, а потім революція поздіймала усіх з місця, все переплуталось і з того часу про Фредра мені нічого не відомо.

Треба зазначити, що, хоча польського населення на Поділлі всього три відсотки, то завдяки тому, що в руках Поляків були скупчені великі матеріяльні багатства, вони відігравали дуже помітну ролю в загально-громадському житті Поділля. Їхні представники брали значну участь в земському і мунуціпальному житті, складали досить великий відсоток населення в містах, а польська міська інтелігенція мала в своїх руках здебільша вільні професії, як лікарську, адвокатську, аптекарську і т. д. В Кам'янці працю-

вав також, на протязі довгого часу, безумовно видатний лікар Яроцький. Підчас пошести тифу в 1919—20 р. Яроцький поставив на ноги не одного з українських діячів. Працював також добрий лікар-гінеколог Гіжицький. Будучи лікарем Губерніяльної Земської лікарні, він вибудував і зразково поставив гінекологічний відділ. Із Камянця походив видатний молодий правник Рудницький, що в час Центральної Ради був генеральним секретарем польських справ.

Підчас революції 1917 р. і пізніше, коли повстала самостійна польська держава, а особливо в 1920 р., підчас походу от. С. Петлюри в союзі з п. Пілсудським на Київ, у подільських Поляків відродились мрії про давні історичні кордони Польщі, що мали б захопити собою великі простори земель Правобережної України. Для досягнення цього Поляки на Поділлі багато робили в той час в напрямі культурно-національному та політичному і ці їх заходи в значній мірі псували ті добрі відносини, що існували до революції і навіть на початку революції 1917 р. між ними та Українцями.

Тепер багато Поляків із Поділля, як і взагалі з України, на еміграції. Вони у власній державі нібито повноправні громадяни, та дивна річ: кого я не зустрічав, на еміграції, то всі нарікали, що почувають себе в Польщі недобре, (особливо в бувшій Австрії) та що їх тягне назад, до дому — на Україну. А один мій знайомий Українець, розповів мені цікаву, а притому трагічну і зворушливу сцену. Біг він якось по

Маршалковській вулиці у Варшаві і механічно задержався коло вітрини з листівками: на листівках були краєвиди і сюжети з України. Коло тієї вітрини спиняється інтелігентна дама з донькою-дівчинкою. Дівчинка бігає оченятами по листівках та з захопленням каже:

— Мамо, мамо, попач — то як в нашій Міхалуфце! — Так, Зосю, так — сумно зітхає мати — тож наша міла Україна...

* * *

Але вертаюсь назад, до часів першої „Прогресу“, навіть ще трохи взад, до 1905 р.

В українському житті Кам'янця, а, власне, можна сказати цілого Поділля, він зазначив себе одною помітною подією: епархіяльним архієреєм Подільським і Брацлавським призначено єпископа Парфенія. З іменем єпископа Парфенія зв'язана відома справа перекладу і першого офіційного синодального видання євангелія українською мовою, а згодом, підчас революції 1917—19 р. р., й початки української автокефальної церкви.

Ці моменти дають право сподіватись, що колись ми будемо мати повну біографію нашого єпископа-Українця, зараз же я спинюсь головним чином на періоді перебування єпископа Парфенія на Поділлі.

Єпископ Парфеній, в мірі Левицький, син священника, був родом Українець із Полтавщини. Про його походження, зрештою, досить говорила його зовнішність типового Українця з чорни-

ми очима. Подібний він був дуже до пок. Е. Х. Чикаленка.

Я не знаю, коли і яким способом стало відомо, що єпископ Парфеній є свідомий Українець, — бо в ті часи особа на такім високім офіційнім становищі не тільки не могла собі дозволити про це розголошувати, а, навпаки, мусіла абсолютно мовчати, — але першими про це довідались і, у всякому разі, першими почали це використовувати — семинаристи.

Як я вже писав перше, шкільний рік 1904—05 у подільській Духовній Семинарії був роком жорстокого переслідування та „ізбієнія“ „українських младенцев“, — Семинарія мусіла видержати цілорічний тяжкий режим. І ось в нагороду за це — в осени 1905 р. — маніфест 17 жовтня про свободи, а до того ще й новий архиєрей — Українець. І ректор Семинарії о. Малиновський та його прибічники мусіли безсило дивитися на те, як їх тяжка праця пішла на марно і як у подільській Семинарії „гідра українофільства“ знову та й ще зухвало почала підносити голову.

Семинаристи-Українці майже не крилися зі своїм українством, — по клясах вільно читали українську літературу та всякі численні тоді українські й російські періодичні видання, до театру і на українські вистави ходили цілими гуртами, а семинаристи із вищих кляс одверто „путались“ з старшим українським громадянством і бігали по місті, виконуючи всілякі доручення, в звязку з заснованням „Просвіти“.

Такий же настрій, звязаний, головним чином,

з тим фактом, що на чолі єпархії стоїть архиєрей-Українець, був і на провінції, в губернії. Тут цю обставину почали використовувати передовсім так звані двоклясові школи та Винницька церковно-учительська школа, — установи, що підготовляли учителів для приходських і двоклясових шкіл і що підлягали духовному відомству на чолі з архиєреем. Учителями в тих школах служили здебільша укінчені семинаристи з духовної семінарії, між якими досить було свідомих Українців, і в деяких з цих шкіл в ті часи цілком офіційно запанувала українська атмосфера. Памятаю, що під цим оглядом виділялись — Чорнокозинецька двокласова школа, Камянецького повіту, Жванчицька — Ушицького, а також Винницька церковно-учительська школа, — тип близький по програмі учительських інститутів, тільки духовного відомства. Тут в один час був завідуючим священик Погорілко, академіст, людина високоїдейна і активний Українець. Потім мені доводилось багато зустрічати по Поділлі людей — його учнів і прихильників, у яких залишились про свого провідника дуже гарні спомини.

Таким чином, увесь цей рух був наслідком лише того одного факту, що на чолі єпархії стояла людина, про яку говорили, що то — свідомий Українець. Одначе, цей рух ще більше поширився на Поділлі і особливо серед духовенства, коли стало відомо, що Святійший Синод, після прихильного висновку Російської Академії Наук і в порозумінні з нею, доручив подільському єпископові Парфенію переклад Святого

Письма Нового Завіту, а, власне, Євангелія і Апостольських Посланій на українську мову. Таким чином, подільського єпископа офіційно закликав „сам“ Святійший Синод стати активно коло української справи. Це — був величезний „козир“ в руках української молоді, головним чином подільських семинаристів. Бо треба знати, що по глухих закутках Поділля все таки сиділо дуже багато глибокопровінціальних „замоторелих во днех своїх“ батюшок та псаломщиків, вихованих у великій повазі до „устоев“ і до начальства, для яких архиерей — був Бог, а Синод ще щось більше недосяжно-високе і які чистою українською мовою доводили, що ніякої української мови не має і що всі „оті“, котрі носяться з своїми українськими книжками — то „враги атечества і опасние й пагібшие люде“, яким за життя місце в Сибірі, а на тім світі на дні пекла. І ось всі ці „шибеники“, яких вони „не предают в руки правосудія“ лише з тієї простої причини, що це — здебільшого їх рідні діти, — дістали можливість тикати пальцями і показувати „чорним по білому“, що ось „Святейший Сінод“ і архиерей визнають оту кримінальну мову і — подумайте собі! — цею мовою буде друкуватися не щось собі таке, а Святе Євангеліє!

Старенькі батюшки докірливо хитали головою, але вже нічого не говорили, мовчали: — раз тут „замішаний“ сам архиерей та ще й до того „Святейший Сінод“, — то треба мовчати: — не їх сила.

Для переведення цілої праці перекладу Свя-

того Письма Нового Завіту єпископ Парфеній утворив комісію, до якої запросив людей з вищою богословською освітою, але таких, що добре знають українську мову, а також інші мови — старі та нові. Таким чином, до комісії увійшли такі особи: о. протоєрей Юхим Сіцінський, протоєрей Кирило Стиранкевич, учитель Духовної Семинарії — Афаній Захарієвич Неселовський, „смотритель“ Городської Школи Сергій Митрофанович Іваницький, учитель Жіночої Духовної Школи — Микола Іванович Бичковський. Це не всі члени комісії, було ще, здається, двох, яких я тепер пригадати не можу. Але цілий склад комісії встановити легко, бо у свій час комісія фотографувалась і фотографічні світлини я бачив в поодиноких членів комісії. Про деяких членів комісії я вже згадував, тепер згадаю лише про нових. О. Кирило Титович Стиранкевич у той час був настоятелем так зв. Старого Собору у Кам'янці і був тоді вже людиною поважного віку, десь зо пятьдесят років. В молодих літах, як студент київської Духовної Академії, був переконаним Українцем та виявив себе активним членом київської української громади, але й людиною великих здібностей. Про Стиранкевича, між іншим, згадує у спогадах своїх Чикаленко, зазначаючи, що в той час Стиранкевич співробітничав у галицьких виданнях і там вийшла навіть окремою книжечкою його невелика повість, „За громаду“, під псевдонімом К. Подоленко. Одначе, в той період, про

який згадую, о. Стиранкевич активно, як Українець, себе не виявляв. Коли ж надійшла така справа, як переклад Євангелія, о. Стиранкевича запросили до комісії, як старого Українця і людину з високою богословською освітою. М. І. Бичковського, з походження волиняка, запрошено до комісії, як члена-секретаря.

Комісія звичайно збиралась у архиєрейській домівці, два рази на тиждень і тут провадила свою працю. Як відомо, завданням комісії не було — дати новий переклад Святого Письма, а проредагувати той, що був зроблений у 60-х роках 19-го стол. священником Морачевським. Цей іменно переклад Святійший Синод і Академія Наук ухвалили покласти в основу праці комісії. Проте, праця не була легка і менш відповідальна. Завданням комісії було проаналізувати кожне слово перекладу Морачевського: порівняти його з текстом оригіналу, з текстами в інших мовах, а крім того, із всіх можливих українських виразів і слів вибрати найбільш відповідні. Текст, ухвалений комісією єпископа Парфенія, відсилено ще до Академії Наук, де його переглядав, коли не помиляюсь, академик Шахматов, після чого він знову вертався до Кам'янця і тут комісія ухвалювала остаточну редакцію. Остаточно Євангеліє під доглядом тієї комісії і друкувалось, а справа з друком не була така легка: видання мусіло вийти без ніякої помилки, але авторитетним коректором могла бути лише ця комісія і мені доводилось часом бачити широкі коректурні „гранки“, що мандрували із Москви, з московської

синодальної друкарні до Кам'янця, а звідси, коли не помиляюсь, знов таки через Петербург назад у Москву. І кожний новий аркуш друку мусів зробити цей шлях кілька разів, аж до остаточного дозволу друкувати. Секретар комісії М. Бичковський оповідав мені, що уся ця робота вимагала багато клопоту і великої уважності.

Одначе, все ж це велике діло досить успішно посувалось наперед і, нарешті, в 1907 р. український народ дістав Святе Письмо рідною мовою, видруковане з благословення найвищої церковної влади. Ми, Подоляни, були дуже горді тим, що ця, така велика, всенационального значіння справа розпочалася і щасливо завершилася у нас, на Поділлі, і очі усього свідомого українського громадянства звернені на наш Кам'янець.

По виході Святого Письма із друку, авторитетна критика одноголосно зазначила, що переклад зроблений дуже гарно і мова Святого Письма — прекрасна. Дійсно, комісії пощастило в своїй праці обминути один небезпечний момент, а власне — боялись, щоби деякі вирази із Святого Письма, в перекладі на народню мову, не вийшли, може, трохи вульгарними, бо це дало би сильну зброю в руки численним нашим ворогам, що уважали переклад Святого Письма на українську мову — профанацією Божого слова. Та це не сталось: комісія виявила велику чутливість, а серед багатих скарбів української мови вона знайшла якраз такі слова і вирази, що достойно і гарно передавали думки Святого Письма.

Між іншим, дуже велику і ґрунтовну статтю, присвячену критиці перекладу, написала і умістила в своєму журналі „Рідний Край“ українська письменниця Олена Пчілка (Ольга Косач). Цю статтю єпископ Парфеній наказав перекласти на російську мову і надіслав її на початку 1908 р. до Святійшого Синоду із своїм донесенням в справі перебігу і закінчення робіт комісії. І донесення і переклад статті Олени Пчілки друкувалися випадком в „Суднім столі“ Духовної Консисторії, зважаючи на те, що в цім столі працювала найздібніша машиністка Консисторії М. А. Ільницька.

Про цей факт подаю до відома майбутнім дослідувачам історії нашої культури на той випадок, коли б вони цього донесення не знайшли у справах подільського єпископа чи Св. Синоду. Можливо, що чорновик донесення якраз переходується в бувшій подільській Консисторії, „в судному столі“.

Поява Святого Письма українською мовою мала сама по собі дуже велике значіння, але чи не більшу ще вагу мав цей факт під оглядом національно-політичним. Безумовно, це було великим нашим національним завоюванням, але далі річ була в тому, як це завоювання використати й поширити. Приватно, вдома, український народ міг уже користуватися Святим Письмом своїм, але у церкві це, звичайно, було гостро заборонево: і не тільки з гори заборонено — ця справа була майже цілковито новою також і для духовенства та віруючих. І не можна було навіть сказа-

ти з певністю, як вони до того поставляться. Треба було прокладати шлях у цілком новій ділянці — підготовити і призвичаїти думку народу і духовенства до уживання рідної мови у церкві, врешті, треба було аби якимсь способом найширше оповістити, що Українці уже мають і можуть користуватися Святим Письмом на рідній мові. В звязку з цим у самої комісії виринула думка, щоби у найближчу Великодню ніч, підчас служби Божої, коли звичайно читається Євангеліє на кількох мовах, у церквах Поділля прочитати Євангеліє також українською мовою. Це тепер уже можна було зробити на законній підставі, бо Євангеліє було видане з благословення Святійшого Синоду. Але, оскільки пригадую, на той час ціле Святе Письмо ще не вийшло з друку і тому єпископ Парфеній дав замовлення Синодальній друкарні, щоби було видане на окремих аркушах лише Великодне Євангеліє. Дійсно, це зроблено і по цілій подільській губернії, кожній парохії, вислано такий окремий художньо виконаний листок з Великоднім Євангелієм на українській мові і з пропозицією від Епархіяльного єпископа прочитати його нарівні з славянським текстом.

Таким чином, на Поділлі у 1907 р., уперше на Україні, — залунало з висоти церковного амвону Слово Боже до народу його рідною мовою. Особливою урочистістю було це обставлене в Кам'янці, в Катедральному Соборі, коли, підчас Архиєрейської служби, в церкві, переповненій офіційними представниками влади і народом, під радісний гомін дзвонів, уперше пролунало:

„Спочатку було Слово. І Слово було у Бога. І Бог був Слово“...

Звичайно, не треба додавати, що подільська „Просвіта“ до цілої справи перекладу Святого Письма виявляла увесь час велике заінтересування, а через своїх членів — о. Сіцінського та С. Іваницького, що були й членами комісії для перекладу, завсіди була в курсі діла. Зараз по виході Св. Письма із друку „Просвіта“ виписала для себе значну кількість примірників із Синодальної друкарні, і через книгарню Товариства багато розійшлося Святого Письма, а ще більше Великоднього Євангелія по селах Поділля.

Цікаво в звязку з цим пригадати ще про одну маленьку акцію, яку провадив тоді дехто із нас, молодих Українців, по селах Поділля. Хтось подав думку, що російській Академії Наук треба висловити подяку за те прихильне становище, яке вона заняла в справі перекладу Св. Письма і яке виявила у своїй відомій записці „Об отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго слова“. Треба було „показати“ Академії Наук, що не тільки інтелігенція, а й сам простий народ глибоко заінтересований в тих справах. І, дійсно, один мій товариш, Леонтій Езерницький, десь по глухих закутках і диких скалах свого Ушицького повіту, що нарахував тоді приблизно 87% неграмотних, потрапив назбирати цілий аркуш селянських підписів під листом до Академії Наук, в яким наші дядьки з Чабанівки, Привороття і Вихватневецького Яру похваляли російську Академію Наук за правильну позицію, що вона заняла у фільольогіч-

ному спорі. Треба сказати правду — Академія все була установою джентельменською і швидко мій товариш з гордістю показував мені листа від російської Академії Наук, у якій Академія щиро дякувала ушицьким дяюшкам за прихильну оцінку її діяльності.

Так тяжкою і терпеливою працею, по цеглинкам, будувався фундамент тієї будови, що іменується тепер українською Автокефальною Церквою...

Факт що на чолі єпархії стояв єпископ — Українець, його акція, та ще з доручення Синоду, в справі перекладу Св. Письма на українську мову дуже швидко дали свої наслідки: духовенство подільської губернії, особливо в особі своїх ліпших і більш прогресивних представників, безумовно зрушило в національному українському питанні з мертвої точки. При чім, для належної оцінки цього факту, треба зазначити, що з боку єпископа Парфенія духовенство ні разу не чуло якогось виразного, хоч би навіть напів-офіційного, заклику ставати на національний ґрунт. Отже, коли це робилося з боку подільського духовенства, то робилося не з наказу „начальства“, а з власного бажання; духовенство само старалось поступовання свого Владики витолкувати у бажаний для себе бік. Правда, був такий факт, що одного разу, скоро по заснуванні „Просвіти“, єпископ Парфеній з власної ініціативи заїхав особисто до бібліотеки-читальні „Просвіти“, оглянув її, пожертвував 25 карб., а потім пізніше прийняв звання „почесного члена“ Товариства,

що, звичайно, „Просвіта“ старалася широко використати в цілях агітаційних, особливо серед духовенства. Але ж трохи згодом еп. Парфеній уже так ніби мусів сам анулювати цей свій вчинок: до нього явилася депутація від новозаснованого тоді „Союза Русскаго Народа“*) і просила „благословить благое начинаніє“. Ясно, що єпископові, в його положенні, нічого не залишалось, як „благословить і внести лепту“ і то не меншу, ніж одержала „Просвіта“. Памятаю, тоді виходив у Києві невеличкий тижневик „Слово“, орган українських соціал-демократів, і в цім журналі дісталось і еп. Парфенію за „Союз Русскаго Народа“ і „Просвіті“ за її почесного члена. Як пригадую, кам'янецькі Українці дуже обурювалися тоді заміткою „Слова“: їм, мовляв, легко там сидіти в редакції та критикувати, а спробували б вони прийти сюди та тут конкретно працювати. Чого ж вони хочуть: чи щоб еп. Парфеній вигнав депутацію „Союза Русскаго Народа“ і сам, звичайно, за ним вилетів, чи щоби „Просвіта“ викинула єпископа Парфенія із почесних членів і тим самим себе закрила. Словом, я хотів зазначити, що становище єпископа Парфенія в ті часи було дуже складне і, в усякому разі, не дозволяло йому самому ні офіційно, ні приватно виступати отверто і активно в будь якій українській справі. Отже цікаво, що досить було лише

„Союз Русскаго Народа“ — це організація, що повстала у Росії, в різних містах, і об'єднувала в собі прихильників старого ладу, що були ворожі революційним змаганням як великоросійського, так і інших народів.

натяків і серед подільського духовенства започався певний рух.

Передовсім це відбилося на місцевій епархіяльній газеті „Подолія“. Ця газета була офіційним органом і тому, як правило, мусіла б бути правою і реакційною. Між тим, поза загальним благочестиво-елейним тоном, якого старанно надавав їй „для порядку“ редактор С. С. Дложевський, він же сам уміщав в ній статті, що трактували деякі болючі питання далеко „неблагочестиво“, і в „Подолії“ часто писали люди дуже ліберальних поглядів. Зокрема, тут систематично почали з'являться статті і по українському питанні, правда, із тактичних міркувань в „благонамірених“ рамках, себто не про питання в цілому, а, головним чином, про мову та школу. Ці статті здебільшого написали — члени І-шої Державної Думи, священник Балтського повіту о. Антоній Гриневич, прот. Ю. Сіцінський, свящ. Григорій Мельницький та інші. Так само газета досить часто уміщувала фейлетони-оповідання українською мовою. „Подолію“ обов'язково висилали до кожної парохії, тут її читали — батюшка, псаломщик, учитель і таким чином під оглядом популяризації українського питання ця газета зробила на Поділлі дуже поважну працю.

Другим явищем, характерним для того часу, було уживання української мови в церковних проповідях. Правда, це починалось дуже обережно і помалу, але починалось. В зв'язку з цим рухом, вийшли на Поділлі навіть два друковані збірники проповідей, авторами яких були подільські

батьюшки. Одним із авторів був священник з Пикова Винницького повіту Степанківський, батько відомого українського політичного діяча, а другим — священник Проскурівського повіту Ванькевич. Книжка його, для якої він здобув благословення Преосвященного Парфенія, мала назву: „Проповіді до Малоруського народу“. На моє запитання, чому не українського, о. Ванькевич відповів мені, що йому порадив так робити Преосвященний, щоби не дуже „зривати очі“ різному начальству.

У всякому разі, так або інакше, українське питання на Поділлі все поважніше ставилось на порядок денний, все більше набирало тенденції вийти за межі чисто приватних рямців на ширший терен громадянського і державного характеру. На цей раз стала справа про певного роду „українізацію“, висловлюючись сучасним терміном, тих шкіл на Поділлі, що випускають учителів. Приводом до цього був новий пореволюційний закон, — який мав на увазі, здається, головним чином Поляків і Жидів і по якому певні школи могли запровадити у себе науку тієї чи іншої місцевої мови, історії та літератури, але на свої власні кошти. Отже з ініціативи подільської „Прогресивної“ розпочато акцію, щоби такі предмети запроваджувати у двокласових школах, які готують учителів для церковно-приходських шкіл, а семинаристи-Українці розпочали аналогічну акцію відносно подільської Духовної семінарії. Що ж до потрібних коштів, то рахували, що їх може асигнувати подільський єпархіяльний зїзд

із епархіяльних сум, а як ні, то потрібних на це три-чотири тисячі „Просвіта“ надіялась роздобути шляхом різних пожертв. По Поділлі почалася за цим відповідна агітація, писали на цю тему і українські газети, але головна зупинка була з цього приводу, що по перше, треба було, щоби епархіяльний зїзд духовенства признав необхідним запровадження цих українських дисциплін у своїх двокласових школах та Духовній Семинарії і набрався сміливости звернутись за дозволом про це до російського Святійшого Синоду, а, подруге, — треба було, щоби Синод таку невидану новину дозволив. Отже все ж перше слово було за подільським епархіяльним зїздом. Зїзд же цей був так ніби свого роду парламентом подільської епархії: він складався із 60 осіб священників, як що не більше, — членами його вибирали на місцях людей поважніших та старших — і вирішував він деякі справи, що торкались місцевого епархіяльного життя. Справи ж ці були такі: утримання духовних шкіл на Поділлі, інтернатів при семинарії та епархіяльних жіночих шкіл, далі — епархіяльна фабрика свічок, емеритальна каса подільського духовенства і тому подібне. Правда, по закону, всі постанови йшли на затвердження місцевого архиєрея, але часом так бувало, що між зїздом та єпископом йшла скрита, або навіть отверта боротьба. Отже, хоча ми дуже надіялись, що в нашій справі допоможе єпископ Парфеній, але, з другого боку, не мало й потерпали: це ж мав бути перший колективний виступ духовенства епархії і то в та-

кім питанні, яке ще до недавнього часу було абсолютно „недопустимим“ і яке й тепер було дуже й дуже сумнівним. Що скаже Синод, — чи не розсердиться за таку „дерзость“. А, потрете, — що скажуть батюшки на місцях: вони — то аматори поспівати українських пісень, але ще невідомо якої вони заспівають, коли торкнеться справа „серйозного“... Отож, маючи все те на увазі, камянецькі „просвітяни“ числили, що доведеться ще добре поагітувати в кулжарах зїзду, аби добитись бажаних для нас рішень. Одначе, явившись якось на зїзд, ми побачили, що тут уже й без нас праця йде — аж кипить. По коридорах камянецької двоклясової школи, де відбувався зїзд, уже бігали семинаристи, лапали батюшок за поли і палко доводили їм про необхідність запровадження українських дисциплін в Духовній Семинарії та двоклясових школах. Одначе, виявилось, що на цей раз склад зїзду, а, голов-но, дух його вже далеко не був подібний до старих передреволюційних зїздів, де засідали лише дуже „благонамірені“ благочинні і ухвалювали лише те, що було „благоугодно“ начальству. На цей раз подих революції 1905 р. докотився й до глухих закутків нашого Поділля: на зїзд приїхали здебільшого молодші батюшки, а із старших більш поступові; між одними й другими було кілька цілком наших людей—свідомих Українців, і питання про запровадження українських дисциплін в Духовній Семинарії та двоклясових школах Поділля вирішено дуже швидко і цілком позитивно. Розуміється, для такого вирішення

мало величезне значіння й те, що й єпископ Парфеній хотів того, але треба зазначити, що постанова зїзду — була безумовно щирим виразом його волі.

Взагалі на тому зїзді панував остільки вільний український дух, що семинарській молоді, яка там була, просто закрутилась голова, і в безпосереднім звязку з цим зїздом у семинарії тоді мало не трапився — чи, власне, таки й трапився — досить великий, як на ті часи, скандал. Справа була така: зїзд духовенства відбувався десь у другій половині вересня, а на 26-ого цього місяця в подільській Духовній Семинарії припадав храмовий празник — Івана Богослова — з традиційним концертом-бальом. Само собою, що на баль запрошено й цілий зїзд *in corpore*. Батюшки, звичайно, радо згодились, бо кому ж не приємно відвідати свою *Alma Mater* та згадати молоді літа. І, дійсно, на вечір прибуло дуже багато священиків, — здавалось, ніби сюди прийшло усе Поділля. Семинаристи були супроти гостей з провінції дуже уважними господарями, буфет почав досить жваво працювати ще до концерту і настрій на вечері утворився щирий і навіть „підвищений“. Нарешті, розпочався концерт. Семинарська зала — повна народу; на передніх стільцях, як подобає, всяке начальство: архиєрей, губернатор, жандармський полковник, всякі військові та цивільні чини, педагогічний персонал кам'янецьких шкіл і нарешті представники духовенства цілої єпархії. Програма концерту на дев'ятдесят відсотків українська — начальство, з огля-

ду на архиєрея — „українофіла“, не дуже то й опиналося. Настрій на салі і у виконавців урочистий і гарний.

Ось минає точка за точкою — співи, музика, деклямації, — викликаючи голосні оплески. Нарешті, остання точка — хор, прекрасний семинарський хор, під орудою семинариста Олександра Погорецького виконує попури з українських пісень. Настрій на салі з кожною піснею наростає, оплески переходять в овацію і на прикінці всі гості встають, вибухаючи новими оплесками і окриками „біс“. Але зненацька салю перетинає громовий бас: „просимо „Ще не вмерла Україна“ — і до нього приєднується цілий хор голосів з різних кутків. Диригент несміло поглядає на єпископа Парфенія, той злегка киває головою і по салі, вперше у цій салі, розлягається могутній український народний гімн. Публику ніби пронизала якась електрична іскра, — всі повискакували з місць і закінчення гимну покрилось голосним і однодушним „ще раз“. Іскра від публіки передалась хорові, і другий і третій раз він співав у якомусь екстазі. Все це вийшло несподівано, експромтом, але тим більше ошеломлююче. Губернатор, жандармський полковник, всяке начальство стояло заскочене, лупаючи очима і лише чуючи навкруги себе могутній натхнений спів. Нарешті, трохи схвильована публіка вже наставилася до виходу, як тут зненацька почувся пискливий ображений голосок якоїсь підтоптаной дами-патронеси: „просим „Боже Царя храни“. Це так різануло дісонансом, а хор був

так схвильований усім попереднім, що коли диригент дав знак до співу, то за ним вирвалось кілька поодиноких голосів і... стали. Зрізали! Зрізали скандально на самім початку. Публіка зашикала на знак порядку. Зхвильований диригент дріжачими руками почав видобувати з камертону тон: до-мі-до-мі...

„Боже Царя Храні“ — почав хор — „Сіль“... і став! Так заїхав, що далі й нікуди. На салі панувала страшна ніяковість. Всі почервоніли і попускали очі. Губернатор стояв в „положенні не хуже губернаторсько“. А ціла справа мала яскравий вигляд „скандалу в благородном семействѣ“. Схвильований до краю диригент безпереривно бив камертоном по руці і прикладав його до вуха, нічого при тім не чуючи, і хор у третє почав злощасний гімн. На цей раз до непевних голосів співаків там і сям по салі приєднались неспівливі баски переляканих батюшок та публіки і гімн з тяжкою бідою дотягнули до кінця.

Я не знаю, чи ділились почесні гості за сервірованим столом своїми вражіннями від двох гімнів і що взагалі говорилось з цього приводу, тільки мені потім відомо стало, що бідний диригент дістав у тім місяці „тройку“ за „поведеніє“.

Що ж до єпископа Парфенія, то пошепки переконували, що на нього полетіла у Петербург пачка доносів. Зрештою, це не було особливо сенсаційною новиною: вже скоро після прибуття єпископа Парфенія на Поділля з Петербургу доходили до нас чутки, що у Синод раз-у-раз

приходять доноси із Кам'янця з обвинуваченням подільського архиєрея „в опасном українофільстві“.

Само собою зрозуміло, що, оскільки сам Святійший Синод офіційно запропонував єп. Парфенію „заніматись українофільством“, поставивши його на чолі справи перекладу Св. Письма на українську мову, то, звичайно, він, Синод, не міг відразу звертати уваги на подібні доноси і до певного часу залишав їх без наслідків. Він мав терпець дочекатись кінця перекладу Св. Письма, а також навіть задовольнив прохання про дозвіл запровадити українські дисципліни в подільській Духовній Семинарії (фактично це не було дозволене перевести в життя), залишивши правда аналогічні прохання про двокласові школи без наслідків. Але... час біг, реакція кріпшала і за два роки майже цілком „облетелі“ цвіти, догорелі вогні“ російської революції. Ось тоді то й стали на порядку денному доноси на єпископа Парфенія.

Однак, виявилось, що з ним не так то вже легко й справитися. Річ в тім, що єпископ Парфеній за короткий час свого перебування на Поділлі став тут людиною дуже популярною і загальнолюбленою. Маючи по своїй службі звязки з духовенством, з адміністрацією, з „учебним начальством“ і, нарешті, з цілим громадянством, він у своїй діяльності виявив себе як чоловік дуже розумний, інтелігентний, тактовний і сердечний. Ці його прикмети причинились до того, що в різних гуртах громадянства, починаючи від шкільних дітей і кінчаючи військовими, що стояли у Кам'янці, він мав щиріх і безкорисних прихильників,

Коли не помиляюсь, то кам'янецьке громадянство робило навіть заходи перед Синодом щодо залишення й єпископа Парфенія на Поділлі, але вони успіху не мали, — можливо, що тільки відтягнули справу. Майже з рік кружляли по Кам'янці чутки, що єпископа Парфенія переводять з Кам'янця „за українофільство“ і зашлють кудись на північ. І, дійсно, в 1909 році, себто на четвертому році його перебування на Поділлі, вийшов указ Російського Святійшого Синоду „о бытії Парфенію, єпископу Подольскому и Брацлавскому єпископом Тульским і Белеевским“.

Парфенія перенесли до Тули...

Усе духовенство Поділля і ціле громадянство Кам'янця було щиро засмучене тією вісткою. А проводи єп. Парфенія в цей день, коли він покидав Поділля, — до якого дуже привязався і якого не хотів залишати, — уявляли з себе небувалу картину. Громада народу — учнів, урядовців, війська, селян, Жидів облягли всі ulиці Кам'янця, якими приїзжав улюблений єпископ. Ціла валка повозок, возів та верхи на конях супроводжали його далі, ген за Кам'янець шляхом на стацію Ларгу (тоді ще у Кам'янці залізниці не було). І так єпископа Парфенія на Поділлі не стало. Москва залишалася вірна своїм традиціям ще від гетьмана Кальнишевського...

Про дальше життя єпископа Парфенія мені мало вже відомо. Переказували, що в Тулі він значно подався, бо його давня цукрова недуга — давала себе більше відчувати. Він сумував за Поділлям, про що нераз писав у листах до

своїх знайомих. Якось в один час усі російські газети облетіло ім'я Парфенія взв'язку з його відвідинами великого письменника графа Льва Миколаєвича Толстого. Після тієї гостини в численних газетах появились інтерв'ю з Толстим, в яким він зазначив, що гостина єпископа й розмова з ним залишила у графа найкраще вражіння. Ця гостина звернула на себе увагу тому, що гр. Толстой у той час уже був „одлучений“ від православної церкви, як „єретик“ і візита єпископа до такого „відступника“ уважалася актом дуже ліберальним.

Перебуваючи в Тулі, єпископ Парфеній закінчував одну акцію, яку почав ще на Поділлі, а саме — будування у своїм родиннім селі на Полтавщині, великої церкви. Його мрією було — по виході в стан спочинку дождати віку на своїй батьківщині, в ріднім селі. Та чи сталося так, не відаю: знаю лише, що підчас революції єпископ Парфеній, вже як архієпископ перебував на Полтавщині. Взв'язку з національним церковним рухом, українське громадянство згадало про Парфенія і його однодушно уважали майбутнім Митрополитом Української Автокефальної Церкви. Одначе недуга не дала йому можливості взяти таку активну участь у будівництві української церкви, як того вимагала справа. Він залишився на Полтавщині і в однім монастирі переживав всі недогоди большевицького панування, позбавлений елементарних вигод людського існування.

Весною 1922 р. на еміграції, проф. І. Огієнко, як Міністер Ісповідань, предкладаючи на засі-

данні Ради Міністрів У. Н. Р. доклад про церковний рух на Україні, повідомив, що архієпископ Парфеній помер. Із непевних інформацій з України про обставини його смерті було видно, що умер самотній, без ніякої допомоги й обслуги, так, що аж на третій день стало відомо про його смерть. Писали з України, що за цей час голодні щурі стали обгризати йому ноги...

* * *

Та для порядку в оповіданні мушу знову вернутись до часів першої „Просвіти“.

Це був 1906 рік. У Петербурзі вже засідала Державна Дума — перший і, треба признати, найблискучіший парламента Росії. Більшість у парламенті була ліва, починаючи від конституціоналістів-демократів і кінчаючи „трудовиками“ (російські есери). Головою Думи був видатний політичний діяч і професор Муромцев, а серед членів Думи — цвіт російської інтелігенції: учені, професори, правники, земські та інші діячі... Газети щодня розносили по всіх закутках Росії та України їхні палкі, прекрасні промови і громадянство на місцях жило політикою: аграрне питання, відповідальне міністерство, свобода віри, слова, друку, зборів, національна справа — про все це можна було почути гарячі дебати у кожному домі. Нас, тодішню українську інтелігенцію, все це страшенно захоплювало, але ми почули себе на вершку несподіваного щастя, коли із Петербургу почали приходити відомости про заснування в Державній Думі української фракції.

При тій системі виборів, яка існувала до першої Думи, а також з огляду на дуже слабенькі сили, які уявляло собою українство, Українці не могли виставляти своїх окремих списків і бльокувалися найбільше з партією кадетів (конституціоналістів-демократів). Внаслідок цього, а також і поза тим, в Державній Думі опинилась низка видатних Українців, як І. Шраг (чернігівський адвокат), П. Чижевський (полтавський діяч), Лужицький (київський професор) і А. Гриневич (подільський священик), до яких, при організації фракції, приєдналось багато прихильних до українства депутатів (послів)—інтелігентів і селян.

Заснування парламентарної фракції означало, що українська справа із вузеньких етнографічно-культурних рямців виходить на широкий шлях державно-політичної проблеми і ми, тодішні Українці, що перед 1905 р. навіть не могли й мріяти про автономію, тепер бачили цю справу першою точкою програми нашої думської фракції. Українці окрилювали найсміливіші надії — ми сподівалися, що внаслідок праці яскраво поступової Державної Думи швидко вирішиться питання про права української мови в школах та державних установах, а там стане на чергу і питання про автономію України. Про це широко писала українська преса, у Києві почали виходити брошури, присвячені питанні автономії, а в Петербурзі заснували двотижневик „Українській Вестник“, російською мовою, для ознайомлення широких кругів російського і зросійщеного громадянства з українським питанням. В цьо-

му журналі, поруч з Українцями, взяли чинну участь видатні загально-російські наукові і публіцистичні сили, як проф. Овсянінко-Куликовський, Поляк проф. Бодуен-де Куртене, академ. Шахматов та інші. Робота всюди кипіла, над Україною займалась зоря нового життя... коли, всупереч всім бажанням і народнім сподіванням, російський цар Микола II., налякавшись даних ним самим „свобод“, під натиском своїх реакційних дорадників і своєї дружини Олександри Федоровни, першу Державну Думу, що стала просто улюбленицею народньою, розігнав... Посли Думи спершу не хотіли погодитись із наказом про розпуск і виїхали у фінляндський городок Виборг, де видали до народу відому „Виборгську відозву“, в якій закликали населення Росії до революції: не давати рекрутів царському урядові, не платити податків, не виконувати наказів і т. п. Але із тих заходів лівих послів уже нічого не вийшло, їх поарештували і віддали під суд. Пішли арешти політичних діячів по інших містах — свобода друку була обмежена, всякі збори заборонені, — союзів та товариств не дозволяли — запанувала в Росії реакція.

Та не так то легко було громадянству російському взагалі, а українському зокрема помиритись з новим політичним курсом, з ліквідацією своїх мрій, — і все, що за час короткої волі пробудилось до життя — українські політичні партії, організації чи просто гуртки і що стало при новім курсі нелегальним, — сховалось у підземелля для дальшої роботи.

Те ж сталося і у Кам'янці. Українська молодь збиралась на сходи, провадила політично-освідомлюючу роботу по селах, навязувала звязки з сільською інтелігенцією для поширення українського національно-політичного руху.

Одначе все те робилося незалежно від „Просвіти“. „Просвіта“ існувала легально, один факт її існування мав велике агітаційне значіння і тому всі кам'янецькі Українці, умовились „зберігати Просвіту“, себто провадити через Товариство виключно культурно-освітню роботу і в рямцях закону, щоб не наражувати її на небезпеку.

Одначе, на великий жаль, зберегти „Просвіти“ не пощастило. Чому так сталося, згадаю далі, тимбільше, що до закриття „Просвіти“ причинились не тільки моменти випадкового характеру, а й події, що й самі по собі заслуговують на увагу, як прояви українського руху тих часів.

Випадковою причиною, але такою, що вперше й дуже серйозно скомпромітувала „Просвіту“ перед владою і захитала її становище був невдалий вибір бібліотекаря. На цю посаду була запрошена панночка літ 20, Г-ва. Хто її порекомендував і яким чином вона попала до „Просвіти“ — я не знаю та й цим ми якось не цікавились; казали навіть, що вона не Кам'янечанка і приїхала з Харкова. У всякому разі, протягом перших тижнів служби вона, здавалась, виконувала свої обовязки цілком добре і проти неї ніхто нічого не мав. Але далі почало зясовуватись, що вона власне ес-дечка російського толку і завдань української національної установи, якою

є „Просвіта“, не тільки не розуміє, але ще й навіть обурюється характером її діяльності: що за сенс, мовляв, тримати у бібліотеці та ширити із книгарні українську белетристику і брошури по сільському господарству, коли все мусить бути спрямоване на революційну діяльність та на поглиблення класового самопізнання пролетаріату. Ми заперечували нашій молоденькій бібліотекарці, що всю політичну літературу, яка виходить на українській мові, „Просвіта“ передплачує і ширить, але що, взагалі „Просвіта“ має далеко ширші і глибші завдання, ніж певна політична партія чи організація.

На тім наші випадкові дебати, звичайно, закінчувались. Але де далі виявлялося, що в особі нашої бібліотекарки ми маємо діло з досить нетерпимою „партійкою“.

Справа була дрібна, але характерна. За сторожа до „Просвіти“ найняли бувшого возного якоїсь державної кам'янецької інституції. Це був уже чоловік в літах, поважний, „ступенний“ і благочестивий, — словом, як то личить кожному порядному возному казньонній інституції доброго старого часу. Правда, такий, власне, вибір для „Просвіти“ не можна було вважати ідеальним, але, видно, тут теж був випадок, або взяло гору міркування, що цей старий возний добре знає Кам'янець і з успіхом буде повнити свою головну функцію, себто розносити всякі пакети та оповістки членам Товариства. Словом, так вийшло, що впрягли до одного воза „коня і трепетную лань“. Звичайно, відходячи до сну, старий воз-

ний ставав перед іконою і починав довго молитися Богу, але яке ж було його здивування, коли бібліотекарка, що мала також кімнату в помешканні „Просвіти“, починала йому палко доводити, що молитва — це забобон, що ніякого Бога не має та що попи — це обманці.

Такі богохульні речі старому царському возньому видавались жахливими і ми дуже сміялись над заходами нашої бібліотекарки, що хотіла збити його ес-деком.

Та дальше поступовання просвітянської ес-дечки викликало вже не сміх, а обурення. Правлінню „Просвіти“ приватно переказали якимсь урядовцем, що до губерніяльної адміністрації дійшли відомости, ніби то „Просвіта“ ширить по Кам'янці революційні проклямації, і що за це „Просвіті“ може „влетіти“. Таке попередження — управа „Просвіти“ уважала якимсь непорозумінням, знаючи, що чогось подібного „Просвіта“ не робила. Одначе, яке ж було здивування діячів „Просвіти“, коли деякі з абонентів просвітянської бібліотеки почали приносити їм проклямації російської соціал-демократичної партії, що вони знаходили в тих книжках, які брали до читання. Виявилось, що наша бібліотекарка винайшла геніяльний спосіб погодити свої обов'язки в „Просвіті“ із завданнями партійної діячки: вона у кожену книжку, яку видавала з бібліотеки „Просвіти“, вкладала по одній проклямації.

Таким чином вийшло, що попередження мало цілковиту підставу і адміністрація дійсно цього „Просвіті“ не забула.

Знаю, що з приводу такої діяльності бібліотекарки хтось із просвітян мав з нею відповідну розмову і скоро після того вона кудись із Кам'янця виїхала.

Але треба правду сказати, що й ми, просвітянська молодь, теж недалеко втікли щодо приспорення „Просвіті“ „доброї opinii“ в адміністрації. Правда, ми прекрасно розуміли, що „Просвіта“ мусить бути вище всяких „підозрін“ і тому ні в „Просвіті“, ні через „Просвіту“ не робили нічого незаконного. Але як Українці, поза „Просвітою“, ми не обмежувались лише культурно-освітньою роботою, а дуже цікавились загальною політикою і шукали та навіязували зв'язки з селом. Адміністрація ж добре слідкувала за нами, знала, що ми є членами „Просвіти“ і міркувала, як каже російська примівка: „скажи с кем ти знаком, а я скажу тебе кто ти таков“.

Особливо погану марку робив „Просвіті“ один із членів її, український соціал-демократ Пантелеймон Йосипович Блонський. Це був ще молодий чоловік, недавно укінчений лікар. Він служив доктором неподалеко від Кам'янця, в орининській земській лікарні і про методи його лікування гудів цілий повіт. Він провадив через своїх хорих широку політичну пропаганду і його амбулаторія була одночасно й „агітпунктом“. Розказували про Блонського, що, бувало, вислухавши хорого, котрий нарікав то на груди, то на „бік“, він йому казав: „тебе не груди болять, а земля тебе болить“, або „тобі не лікарів треба, а хліба“... Не знаю вже з якої причини,

але Блонський пролікарював в Оринині щось недовго і оселився у Кам'янці. Що він тут робив і які мав пляни на майбутнє, — я не знаю, але в той час — літом 1906 р. — його захоплювала виключно політика. Невеличкий кабінет Блонського був завалений всякими соціал-демократичними брошурками, які він всім роздавав. Швидко ця діяльність Блонського, як і взагалі ближче зацікавлення політичним життям, дало свої наслідки: з-посеред кам'янецької української молоді уперше виділились українські соціал-демократи. Зявилося, чи правильніше, зробилось їх небагато, всього 2—3, але про цей факт я згадую, як про явище, цікаве з точки погляду історії нашої політичної думки.

Річ в тім, що із семінарії — цього джерела української ідеї на Поділлі — ми виходили безпартійними; серед старшого нашого громадянства ми теж не зустрічали партійців: Українці тоді всі були одної партії — „української“. Але оживлення політичного життя, передвиборча агітація до Державної Думи вже дали причину до партійної диференціяції: і ось у нас, на Поділлі, зявились українські с.-д. Але, до речі, хтось може запитати: — а що ж під оглядом „партійним“ уявляли із себе інші наші молоді „безпартійні“ Українці на Поділлі. На це питання, на мій погляд, треба відповідати так: це були в потенції наші майбутні соціалісти-революціонери. Звичайно, не в „чистому вигляді“ і з певними значними „поправками“. Головним і власне виключним об'єктом своєї діяльності ми уважали українське

село, а в тім селі — головним питанням, побіч національного, — аграрне. І ми ніяк не могли зрозуміти наших новоявлених с.-деків, котрі заявляли нам, що головний об'єкт їхньої уваги і праці — український робітник і робітниче питання. Памятаю, наші „безпартійні“ нерозумно підсміхались з того оплаканого положення, в яке попадали наші с.-д. власне у Кам'янці. Річ в тім, що тут попросту таки ніякі фабрики та заводи не існували, хібащо за містом „Епархіальний свічний завод“. Ті ж мініатюрні підприємства та майстерні, що були у Кам'янці — все були чисто жидівські і опікувались ними „Бунд“ та „Поалей-Ціон“.

І ми нерозумно сміялися, як наші с.-деки бігали по місті, вишукуючи собі хоч поганенький об'єкт. І велика була радість поміж ними, коли, нарешті, вони видряпали в друкарні „Свято - Троїцького Брацтва“ двох хлопців-складачів, до яких і бігали потім з брошурками. Таке штучне вишукування роботи в „жидівським“ місті, в той час, коли поруч морем хвилювалось українське село, що так потребувало праці, видавалось нашій активній молоді ненатуральним і на Поділлі, дійсно, українська соціал-демократична партія мала зовсім слабеньке поширення.

Із окремих картинок нашої політичної роботи в ті часи пригадую собі приїзд у Кам'янець одного строго законспірованого київського „товариша“ -Українця з рефератом про автономію України. Збори були конспіративні і на них мені вперше довелося бачити, так би мовити, цвіт

камянецького революційного „активу“: тут були російські с.-д, в особі С. Ільницького, Ніни Когутової та інших, представники жидівських партій — „Бунду“, „Поалей-Ціон“, сіоністів, врешті, наша українська молодь. Народу повна кімната, чоловік яких 40. На воротах і на дворі стояла варта, а ми засідали. Київський товариш, коли не помиляюсь, в студентському одязі, з виглядом старого студента, гарний і здоровий, з великими очима, сидів в центрі і говорив про автономію України. Реферат був ґрунтовний і переконуючий. Після реферату почались дебати і, памятаю, російські с.-д. та жидівські представники обережно, але досить уперто заперечували. Ми, Українці, дуже хвилювалися, щоб наш „товариш“, бува, не піддався. Але, на нашу радість, виявилось, що не на такого напали: на всі заперечення він дуже влучно відповідав і не менше від своїх опонентів сипав цитатами з Маркса, Енгельса, Пернерсторфера та інших с.-деківських авторитетів. Побіда була за товаришем з Києва. По скінченні нам заповіли, щоби всі товариші-Українці приєдналися на зборах, зібрались на квартирі Блонського — для більш інтимної балачки з товаришем із Києва. Чомусь я вже не пригадую собі, про що говорилось тоді, але добре запам'ятав одну кумедну пригоду, що сталася тоді і яка до певної міри була знаменем на майбутнє. В кімнаті у Блонського, де відбувалась розмова з приїздом із Києва, набралось досить народу. Київський товариш сидів посередині кімнати, за столом, а кругом, на стільцях і табуретах, інші члени наради. Ті ж,

котрим не стало стільців, сіли на деревляному ліжку, — чоловік шість-сім. Народ все молодий, здоровий. В кімнаті була тиша. Всі уважно слухали, коли враз — страшний тріск. І не встигли ми схаменутись, як ціла компанія, що сиділа на ліжку, опинилась на землі: ліжко не витримало „тяготи“ і розсипалось...

На другий день товариша із Києва вже не було — він зник — і хто це, власне, до нас приїздив — було таємницею. Приблизно за рік був я у Києві і, — як то звичайно робили всі Українці, — зайшов до Української Книгарні на Безаківській вулиці за деякими книжками. Тут застав гурток людей, що між собою балакали. Аж від гуртка відділився один добродій, підійшов до мене і поздоровкався. Я виявив деяке здивування на знак, що не маю чести знати його. Добродій промовив: ви, очевидно, не пізнаєте мене, а я обличчя добре памятаю.

— Коли і де ми зустрічались.

— А памятаєте — Камянець, доклад у Блонського...

Я відразу пригадав собі і запитав яке прізвище добродія?

Переді мною стояв Винниченко.

* * *

Вище я згадав, що пригода із ліжком у Блонського була предзнаменуванням. І, дійсно, це був знак, але тільки, на жаль, лихий. Літо 1906 р., коли оце приїздив з докладом Винниченко, було у нас, на Поділлі, взагалі неспокійне. Праця пер-

шої Державної Думи, надії селян на землю і знову розпуск тієї Думи і поворот до „старих злиднів“ — все це потривожило народ по селах і викликало велике розчарування та незадоволення. Цей настрій селян почала використовувати на Поділлі українська молодь: народові поясняли, що своїх прав він добеться лише тоді, коли буде брати чинну участь в політичному житті, коли буде голосно заявляти про свої права і свідомо ставитись до виборів у II. Державну Думу.

Але ці „абстракти“ селян вже не задовольняли. В 1905 р. з газет, а в 1906 р. з катедри Державної Думи вони так багато чули про землю, про перехід її до селян, що коли, після розгону Думи, мусіли вертати до „розбитого корита“, то на це у них вже не стало сили. І ось селяни почали брати ту землю силоміць: це якраз була пора жнив — і люди не хотіли йти жати, або вимагали великої платні; там і сям по селах почалися підпали і кожної ночі було видно з Камянця як щось горіло — чи збіжжя чи фільварск.

Взв'язку з усім тим рухом, що йшов стихійно і неорганізовано, виникла думка — не памятаю вже в кого, — скликати конференцію активу українських робітників з Камянця та його округи. Метою цієї конференції було — використати стихійний рух і революційний настрій селянства та спровадити його по якомусь організованому напрямі, з другого боку — скоординувати діяльність окремих українських революційних одиниць, що сиділи по селах і провадили

акцію на власну руку. Словом, це було спроба створити українську організацію, що мала б за мету провадити спільну політичну акцію. Памятаю, це було в половині серпня 1906 р. Конференція відбулась в помешканні доктора Блонського, під його головуванням; всіх приєднаних було 18 чоловік, головним чином українська молодь. Між ними були: Василь Дуткевич, — про якого я вже згадував, що був виключений із 4 класи подільської Духовної Семинарії за „українофільство“ і тимчасом учителював в парохії у свого брата-священника, Леонтій Єзерницький, що теж через ту причину „вилетів“ із семинарії і тепер учителював недалеко від Кам'янця в церковно-парохіяльній школі, готуючись на університет, три брати Юрчинини, — між ними два церковно-парохіяльні учителі, а один укінчений семинарист, які „розвивали акцію“ десь коло Лянцкоруня, Василь Затонський (дядько большевицького діяча) — тоді урядовець Губерніяльної Земської Управи, Марія Залевська, сестра Василя Затонського і тітка большевицького діяча, що працювала по революційних гуртках у Кам'янці, панна Єзерницька, сестра Леонтія Єзерницького, один з братів Блонського, Павло Великотний, укінчений семинарист, теж учитель та я. Решту учасників, на великий жаль, пригадати не можу. Дімок, у якому мешкав Блонський, був на Русских фільварках, що тоді цілком поринали у садках; так само й кругом цього дому був густий садок і ми вважали місце зборів за підходяще; „на кожний випадок“ умовились, що зібра-

лися в доктора „на чай“ з приводу відїзду його до Києва. Це дійсно, в певній мірі, відповідало правді, бо Блонський, якого спеціальністю були очні недуги, збирався виїхати до Києва, для удосконалення. Чай також був у натурі. Збори відбулись в кімнаті, що мала форму кола, а три вікна її, які виходили в садок, були закриті віконницями. На дворі стояла темна, але чудова українська ніч. Дебати тягнулись уже годин три, найсильніше розгорівшись на питанні про те, як ставитись до підпалів майна дідичів — байдуже чи, навпаки, пропагувати їх, чи боротись із цим явищем. Блонський, як голова, сидів по середині кімнати, нотуючи постанови на малесенькім клаптику паперу. Коли враз у сусідній кімнаті — дзенькіт острогів, енергічна хода і — не встигли ми й озирнутись, як у дверях кімнати з'явився поліцмайстер міста Кам'янця і у двох скоках був уже коло столика Блонського, покривши рукою всі папері. Дехто з приявних, в мент відчинив вікна, щоби скочити у садок, але „розгін“ їх був зайвий: перед кожним вікном білили у темноті бляхи й гузики озброєних поліціантів. В дверях дому стояли два помішники пристава і... ми попались. Тут у кожного із нас поліція перевела особисту ревізію, забравши всі найдені записні книжки та паперці і почала допитувати про причину приявности на зборах. Всі ми звичайно „жваво“ відповідали, показуючи на порожні склянки від чаю; дехто для ріжноманітності „пояснив“, що опинився у Блонського як у лікаря (вступивши по дорозі в пекло в десятій годині

вечером), але, звичайно, загальна картина, особливо з огляду на самі особи, була цілком „ясна“. Ми вже почали думати, що доведеться нам ночувати не в дома, але поліція щось порадилась між собою, ми ж додали, що тікати не маємо чого і — справа скінчилась на тім, що нас „переписали“, взявши адреси і — пустили. Верталися ми „із гостей“ у піднесеному, але не дуже то гарному настрої, не знаючи, що нам принесе завтрашній день. Але, на диво, день минув спокійно; до того ж ми довідались, що клаптик паперу з протоколом наради Блонський встиг зімняти і зїсти, отже доказів не було ніяких і ми почали думати, що може воно „якось“ минеться.

Одначе, вийшло трохи інакше. За день, о годині п'ятій рано, коло парадних дверей нашого дому тихо дзенькнув дзвінок. Я зразу прокинувся і уже знав „в чому річ“. Але батько, але мати, брати, сестри — цілий дім. Момент препоганий! Виявляючи перед батьком здивовану фізіономію, йду відчиняти двері і, звичайно, впускаю дорогих гостей: „помішник пристава“ 3-ої дільниці Камянця і двох городових. А ще двох — уже на подвірі, — щоби, бува, не утік чорним ходом. — „Здесь проживают Павел Приходько і Віктор Великотний?“ — Пояснюємо, що очевидно вийшла плутанина з імям, має бути навпаки, але „в общем і целом“, нічого не зробиш: проживаємо. Особливо неприємно мені за Великотного: він приїхав до Камянця з зовсім благонадійними намірами — лікувати зуби — та жив у нас як гість, і треба було йому вплутатись в цю істо-

рію! — „Так, пожалуйста, одевайтесь, вас приглашает к себе господин пристав для нѣкоторых об'ясненій“. — „Для об'ясненій? Хорошо! Так не извольте беспокоиться, мы сами придем“. — „Нет, нічево, мы подождем!“ — В домі загальний переляк: ні з ким ще такого не було! — Ми швидко вдягаємось і, під почесною охороною, виступаємо. Над Камянцем розцвітає теплий літній ранок, на квітах блищить роса, Семинарська площа ще порожня, — ніхто не йде і не їде, — але наша охорона так „гупає“ чобітьми, що будить людей і ми бачимо, як ізза білих фіранок там то там здивовано виглядають заспані обличчя. В 3-ій дільниці Камянця нас не привітно зустрічає пристав, що задля тієї okazji мусів так рано піднятись. Він невдоволений і щось буркає: „Вот відіте, гаспада, нужно вам било путаться в політику! А тепер „імеєте“! — Ми цікавимось що ж ми „імеєм“. — „А, вот, прочитайте“! — Швидко перебігаємо записку, але вже не помічаємо навіть, від кого вона і про що, бо очі наші впали на кінцевий вираз папірця та тут й спинились: „...і препровадіть в губернскую тюрьму“... Воно, правда, що по дорозі до пристава ми „всяко думали“, але це — було найгіршою можливістю — і вона сталась! Отже, „об'яснитись“ з приставом не було про що, — під ганок участку підкотив парний камянецький візник, що очевидно, нами починав свій денний заробіток і, в супроводі двох поліціантів, котрі сіли проти нас, ми рушили... Ідучи і „соображая все обстоятельства дела“, ми не знали — чи

нам плакати чи сміятись, але ранок був такий гарний, а були такі молоді, що підїздили до тюрми в досить бадьорім настрою. Цей настрій ще підвищився, коли, увійшовши в тюремну контору, ми зустріли тут мало що не всю позавчорашню конференцію „in corpore”.

В конторі нас обшукували, — відбирали ножки, гроші, папір, олівці і відправляли в будинок тюрми. Рішили нас усіх посадити в одну камеру, тільки Павло Великотний зразу заробив собі „одіночку“. Коли тюремні дозорці його роззували, щоби подивитись, чи нема чого в черевиках, він перелякав їх: ой, обережно, там бомба! Начальник тюрми Василевський, що нахмурений ходив по конторі, незадоволений такими ранніми гостями, обурился: „Что за неуместния шутки. Поместите ево в одиочную камеру“. У таку ж камеру умістили й Блонського, як найголовнішого, по думці начальства, верховода.

Так дня 18 серпня 1906 року у кам'янецьку губерніяльну тюрму сіла ціла українська організація. В історії українського руху на Поділлі це була цілковита новина, — а разом з тим, надзвичайно приємна ознака — безумовного поширення і зміцнення українського руху. Одначе, ця подія набрала ширшого значіння: одним кінцем вона ударила по нас, а другим — по „Просвіті“.

Коли конференцію арештували, — вістка ця блискавкою облетіла Кам'янець, а далі й Поділля. Стало відомо, що арештували Українців, — членів і активних робітників „Просвіти“. Наша спра-

ва в уяві всіх якось нерозривно звязалася з „Просвітою“ і „Просвіта“ вмить і остаточно позбулася решток своєї легальности і стала Товариством протизаконним та злочинним. Громадяни страшенно перелякалися і багато навіть членів „Просвіти“ почало обминати її „десятою вулицею“. На тім тлі сталася навіть трохи комічна історія: серед членів „Просвіти“ був між іншим, товариш прокуратора кам'янецького Окружного Суду — Антін Титович Загорський. Людина прогресивна, „українофіл“, — він повірив „у свободи“ і вступив як член до „Просвіти“, при чому таке вийшло, що прізвище його було першим у списках членів. Тимчасом, справа нашої організації перейшла від поліції до жандармерії і Загорський, як товариш прокуратора, кожного дня міг сподіватись, що йому доручать догляд за жандармським розслідуванням. Але який же тут „догляд“, коли він сам перший стоїть у списках членів! І ось, розказували, що, на другий день по наших арешті, бідний Загорський раненько прибіг до „Просвіти“ і власноручно повикреслював себе по всіх книжках.

З цього часу подільська „Просвіта“, хоч сама, як установа, не була замішана у нашої історії, дуже потерпіла на своїй репутації: адміністрація абсолютно не дозволяла їй відкривати по селах бібліотек-читалень, членів „Просвіти“ уважали майже неблагонадійними, і взагалі — „Просвіта“ мусіла провадити свою працю дуже й дуже обережно. Так Товариство проіснувало ще кілька місяців, але вже в половині 1907

року, без всякого видимого приводу з боку „Просвіти“, просто з огляду на загальну реакцію, першу подільську „Просвіту“, на підставі постанови „Подольскаво Губернскаво по делам об обществах Присутствія“, — закрито, „как общество, по характеру своей деятельности угрожающее государственному порядку і общественному спокойствію“...

Але поверну троха в тюрму, до нашої організації. Сидіти нам було не зле: начальник тюрми Василевський*), хоч був досить суворий начальник, але добрий господар, тому тюрма під оглядом гігієнічним стояла не погано. Він, наприклад, вимагав, щоби підлоги на коритарях, звичайні нефарбовані дошки та ще й з вибоями, блищали, як паркет. І я сам бачив, як арештанти натирали ці підлоги воском. На дворі був серпень і тому більшість в'язнів, окрім каторжан-кандальників, ходили на польові роботи і вертали „до дому“ лише вечером. Вертали втомлені, але обвіяні вітром, засмалені сонцем і тому здорові. До нас, політичних, Василевський поставився, — треба признати, — досить добре. Все було „по закону“, — ми сиділи, як належить,

*) П. Василевського знає багато людей з українського громадянства. Але не тільки тому, що декому доводилось сидіти у „його“ тюрмі, а також і тому, що й підчас української влади Василевського залишили на посаді начальника губерніяльної тюрми, як людину, що поставилася до нової влади цілком лояльно. Підчас наступу на Кам'янець большевиків, Василевський виїхав з урядом У. Н. Р. на еміграцію і тут помер у Ченстохові в наслідок великої біди, маючи на удержанні дружину й чотири доньки.

під колодкою, мали лише короткі півгодини проходу, але за те мали дозвіл на власну постіль, а також родичі наші могли передавати нам їжу. Тому, що в місті ми до певної міри були „героями“, то від знайомих нам передавали кавуни і виноград, а швидко нам дозволили й книжки. Маючи досить вільного часу, ми багато дебатували і, таким чином, цілком закінчили у тюрмі перервану конференцію...

Але через кілька днів настрій наш погіршав: ми все домагались, щоби нам оголосили, в чім нас обвинувачують. І ось нашу „цікавість“ задовольнили: в тюрму прийшла вістка, що ми всі обвинувачені „по пункту „б“ чи „в“ 108 статті „Уголовного Уложения“. Стаття ж ця, разом з „пунктом“, говорила: „виновние в організації общества, имеющаво целью ниспровержение существующаво гасударственнавo строя, наказиваються: каторжними работами не свিশе восьми лет ілі пожизненной ссылкой на поселение“. Оце „не свিশе“ дуже нам не подобалось і не один козак задумався. Уже гарбузи й виноград мало нас тішили і часом вечером, посідавши на підвіконня, коло ґрат, ми зтягали невільницьку — „Ревуть, стогнуть“. До нас приєднувались голоси наших „одинокників“ з правого крила тюрми, і жіночі — з лівого, і сумна пісня хвилями котилась понад подільськими полями та луками... А тиха серпнева українська ніч співчутливо дивилась до нашої камери крізь залізні ґрати...

Одначе, стаття закону статтею, але ми все ж таки відчували й розуміли, що нема за нами та-

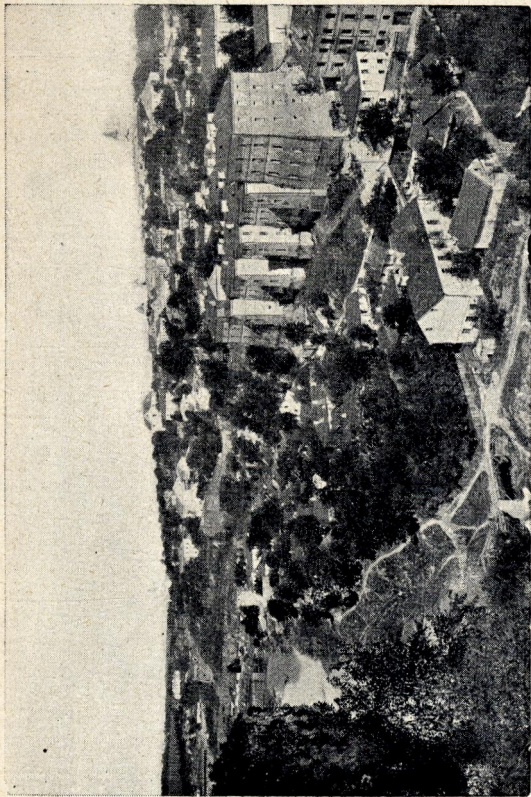
кої важкої провини... Що ми проти „существующаво строя“, то це так, що кожен з нас, „по силам своїм“, як тільки міг працював проти того „строю“, але за нами не було ніяких терористичних актів, а до підпалів селянами панського майна, як до засобу боротьби, багато членів конференції поставилася виразно негативно...

Тому настрій наш за кілька днів знову вирівнявся і ми лише домагалися скорішого допиту. Нарешті, одного дня до тюрми приїхали жандармський ротмістр з товаришем прокуратора і нас почали викликати по одинці на допит. Жандармський ротмістр був якийсь молодий і недосвідчений; підчас допиту все поглядав на товариша прокуратора, ніби прохав допомоги, але той лише сидів собі та кутив. Звичайно, всі відповіді наші були одноманітні, а із запитань жандармського ротмістра ми бачили, що в руках жандармерії, власне, ніяких матеріалів нема. Одначе, нас не випустили. Ми сиділи, не знаючи чого від нас хочать і думки про „не свише восьми лет“, як хмарки, перелітали через нашу голову. Та, все ж таки, за три тижні вся справа добігла до щасливого кінця. Жандармерія абсолютно не могла нічим підперти свого обвинувачення, бо ми таки й дійсно юридичною організацією ще не були, хоч, в більшості, фактично були знайомі, часто бачились і спільно провадили свою роботу. Нас випустили на волю, задержавши у тюрмі лише Блонського, який просидів ще коло двох місяців.

Так кінчилось „дело по обвіненію доктора

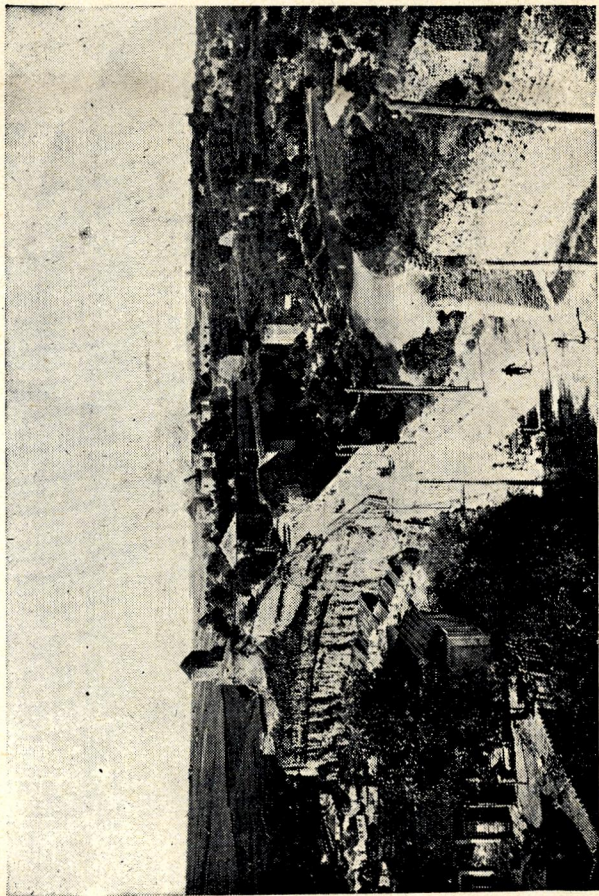
Пантелеймона Блонскаво і другіх по 108 ст. Угол. Уложенія“, — діло замітне власне, тим, що воно виявило великий поступ української справи на Поділлі за короткий час. Мені цього діла розглядати не довелось, але майбутній історик нашого національного руху нехай обов'язково ним поцікавиться. Шукати ж його треба в архіві „Падольскаво Губернскаво Жандармскаво Управління“, починаючи від серпня 1906 року і у архіві „Прокурора при Каменец-Падольском Окружном Суде“ за той же час...

На цім я дозволю собі закінчити оповідання про український рух на Поділлі за період часу з кінця 1905 і до кінця 1907 року, що якраз покривається з часом існування першої подільської „Просвіти“. Правда, деякі прояви цього руху, що мали місце якраз в цім періоді, я поминув, але зробив це свідомо, щоб розказати про них колись ширше, коли вже ці перші прояви позначилися виразніше, і як справжній рух.

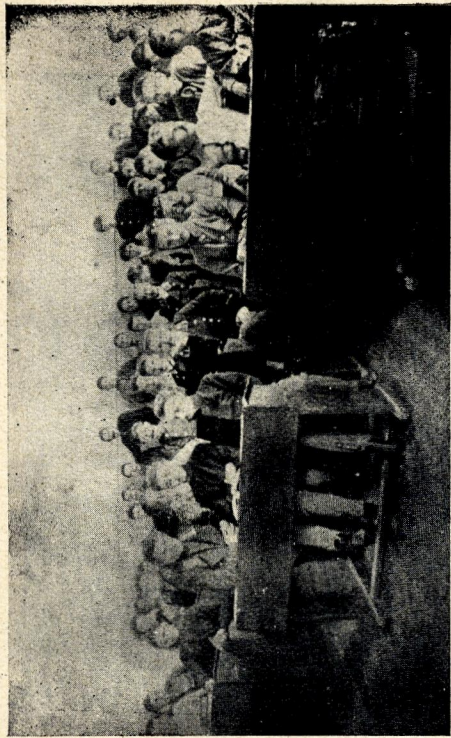

Камянець на Поділлі
(загальний вид)

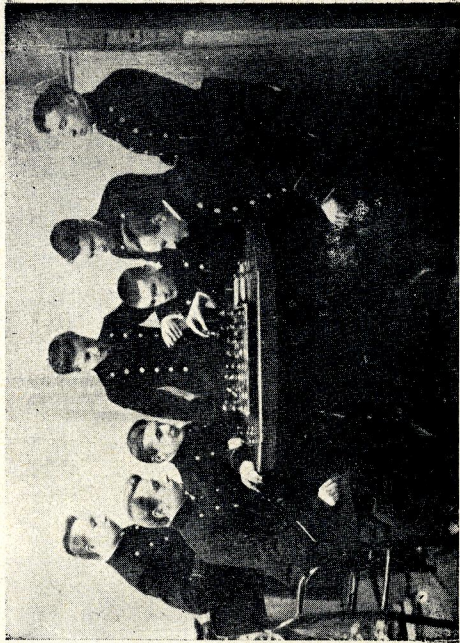

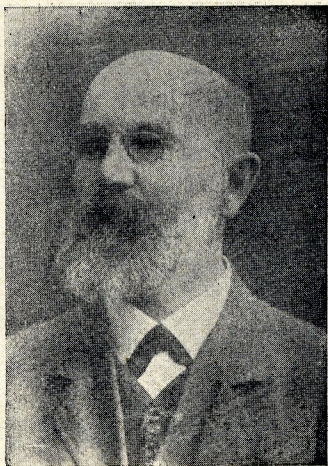
Кам'янець на Поділлі
(вид на турецький міст, замок і старе місто)

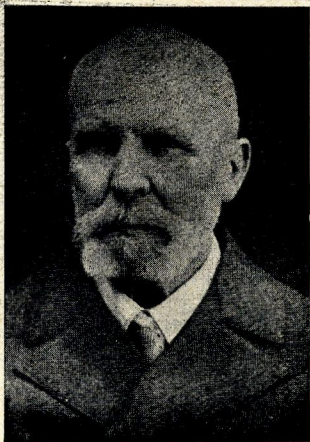
6-а класа Под. Дух. Семинарії акад. року 1909-1910
(із збірки Доп. Арсена Чернявського)

Гурток шахістів Под. Дух. Семинарії в році 1910
(в параднім однострою)
(із збірки Лод. Арсена Чернявського)

Др. Константин Солуха
†1922, найчільніший діяч на Поділлі,
голова „Просвіти“ за весь час її
існування

О. протоерей, проф. Евфимій Сіцінський,
історик Поділля і укр. громадянський діяч

Олександр Шульмінський
Поляк — приятель Українців, один
з основників українського універ-
ситету в Кам'янці (в парадній ноші
міського голови)

Подільський єпископ Парфеній
та найблищі його співробітники, що приймали участь

(2 крп.)

768(1986)

4741

4741₉
P11